

ЕКОНОМІКА РОЗВИТКУ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

№ 3 (75)

Харків. Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015

**Засновник і видавець
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

Науковий журнал "Економіка розвитку" видається з березня 2002 року, перереєстрований у зв'язку зі зміною назви засновника (Ресстраційний номер свідоцтва – КВ № 21173-10973 ПР від 23.01.2015 р.)

Науковий журнал "Економіка розвитку" включено до **Переліку наукових фахових видань України** (Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.05.2015 р. № 528, додаток 10).

Періодичне видання Науковий журнал "Економіка розвитку" включено до Каталогу видань України з доставкою. **Індекс видання – 49222.**

Web-сайт наукового журналу:
<http://www.ed.ksue.edu.ua/ER/UER/index.html>

Web-сайти, на яких представлено науковий журнал:

- ✓ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ecoroz/index.html
- ✓ Научная электронная библиотека: http://elibrary.ru/title_about.asp?id=32869
- ✓ DOAJ – Directory of Open Access Journals: <http://www.doaj.org/doi/jfunc=openurl&genre=journal&issn=16831942>
- ✓ BASE – Bielefeld Academic Search Engine: <http://www.base-search.net/Search/Results?lookfor=url%3Aed.ksue.edu.ua&refid=dclink>
- ✓ WorldCat: http://www.worldcat.org/title/economics-of-development/oclc/774086872&referer=brief_results
- ✓ Index Copernicus International S.A.: <http://journals.indexcopernicus.com/passport.php?id=7897>
- ✓ The Asian Education Index: http://www.asian-education-index.com/business_index_E.php
- ✓ Ulrichsweb™ Global Serials Directory: <http://ulrichsweb.serialssolutions.com>

**ЕКОНОМІКА
РОЗВИТКУ
ECONOMICS
OF DEVELOPMENT**

**вересень 2015 р. № 3 (75)
Затверджено на засіданні вченої ради університету.
Протокол № 2 від 14.09.2015 р.**

Редакційна колегія

**Пономаренко В. С. – докт. екон. наук,
професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця (головний редактор)**

**Афанасьєв М. В. – канд. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця
Внукова Н. М. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця**

**Гончарова І. В. – докт. екон. наук, доцент ХНЕУ ім. С. Кузнеця
(науковий редактор)**

Гришова В. М. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

Дікань Л. В. – канд. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

Дороніна М. С. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

Дорохов О. В. – канд. техн. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

**Іванов Ю. Б. – докт. екон. наук, професор Науково-дослідного
центру індустріальних проблем розвитку НАН України**

**Кизим М. О. – докт. екон. наук, професор Науково-дослідного
центру індустріальних проблем розвитку НАН України**

Клебанова Т. С. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

**Козьменко О. В. – докт. екон. наук, професор Української академії
банківської справи Національного банку України**

**Криворотов В. В. – докт. екон. наук, професор Уральського
федерального університету імені першого Президента Росії**

Б. Н. Ельцина (Росія)

**Левкін В. М. – докт. техн. наук, професор Харківського
національного університету раціональної електроніки**

**Лутай Л. А. – докт. екон. наук, професор Донецького
національного університету економіки і торгівлі імені Михайла
Туган-Барановського**

Малярець Л. М. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

Назарова Г. В. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

**Нижгородцев Р. М. – докт. екон. наук, зав. лабораторією Інститута
проблем управління РАН (Росія)**

Орлов П. А. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

**Пилипенко А. А. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця
(заступник головного редактора)**

Попов О. Є. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

Пушкар О. І. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

**Чернов В. Г. – докт. екон. наук, професор Владимирського
державного університету (Росія)**

**Чухрай Н. І. – докт. екон. наук, професор Національного університету
"Львівська політехніка"**

Ястремська О. М. – докт. екон. наук, професор ХНЕУ ім. С. Кузнеця

**Chauchat Jean-Hugues – Professeur (HDR) de l'Université Lumière
Lyon2 (France)**

**Chen Wei – PhD, Professor, Hebei University of Science and Technology
(China)**

**Gang Fan – Dr., Professor, Graduate School of Chinese Academy
of Social Sciences; Director of China's National Economic Research
Institute (China)**

**Hofstahler Hannes – Professor, Upper Austria University of Applied
Sciences (Austria)**

**Hollner Helmut – FH-Prof. DL Dr Techn University of Applied Sciences
FH "Technikum Wienn" (Austria)**

**Kalashnikov Vitaliy – Economy Doctor (ED), Assistant Professor,
Universidad Autónoma de Nuevo León (Mexico)**

**Ohrimenco Serghei – Dr. Sc. (Econ.), Professor, Academy of Economic
Studies (Moldova)**

**Pucher Robert – FH-Prof. DL Dr Techn, University of Applied Sciences
FH "Technikum Wienn" (Austria)**

Sarkisyan Agop – PhD, D.A., Tsenov Academy of Economics (Bulgaria)

**Solarz Jan Krzysztof – Prof. nadzw. dr hab., Akademia finansów,
Warszawa (Poland)**

**Vulanovic Milos – PhD, Assistant Professor of Finance, Western New
England University (USA)**

Wackowski Kazimierz – Prof. nzw. dr hab., Politechnika Warszawska (Poland)

**John (Jack) William McNeill – PhD, Professor of Anthropology
and Intercultural Studies, Providence University College (Canada)**

**Irina Yatskiv – Dr. Sc. Eng., Vice rector, Professor, Transport
and Telecommunication Institute (Latvia)**

**Duro Benic – PhD, Full Professor with tenure, University of Dubrovnik
(Croatia)**

**Christine Cooper – PhD MSc BA (hons), Professor, University of
Strathclyde, Glasgow (UK)**

This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

Научный журнал является журналом с открытым доступом, что означает, что все содержимое находится в свободном бесплатном доступе для пользователей или его учреждения. Пользователям разрешается читать, загружать, копировать, распространять, печатать, искать или делать ссылки на полные тексты статей в этом журнале, не запрашивая разрешения у издателя или автора. Указанное соответствует определению БОАИ относительно открытого доступа.

- Статті для публікації в науковому журналі відбираються на умовах подвійного закритого ("сліпого") рецензування.
- Відповідальність за достовірність фактів, дат, назв, імен, прізвищ, цифрових даних, які наводяться, несуть автори статей.
- Редакція може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи точки зору авторів.
- У разі передрукування матеріалів посилання на "Економіку розвитку" обов'язкове.

© Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, 2015.

© Науковий журнал "Економіка розвитку", 2015.

© Видавництво ХНЕУ ім. С. Кузнеця, дизайн обкладинки, 2015.

Зміст

Механізм регулювання економіки

V. Yermachenko, L. Korzhylov. The Definition of the Concept of the Tourism Industry and its Role in the Economy of Ukraine	5
Котыш Е. Н. Анализ таможенных платежей как источника формирования государственного бюджета Украины.....	12
Острищенко Ю. В., Корнієнко Н. М. Гендерне бюджетування на місцевому рівні як інструмент підвищення ефективності використання бюджетних коштів.....	19
Якимова Л. П. Исследование бизнес-циклов пенсионной динамики	28
Курій Л. О. Розвиток людського потенціалу як фактор економічного зростання БРІКС	37
Бондаревська К. В. Цільові програми розвитку як дієвий інструмент державного регулювання АПК.....	49
Гавкалова Н. Л., Гришина В. В. Взаємозв'язок соціального капіталу та трансакційних витрат.....	56

Економіка підприємства та управління виробництвом

O. Popov, G. Ostroverkhova. Types of Organizational Support for Corporate Innovation Activity in Engineering Companies.....	66
V. Kotelenets, R. Iaresko. Risk Management Design of Investment Projects at Power Generation Enterprises	71
Лігоненко Л. О. Цільові параметри планування інноваційного розвитку підприємства	80

Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці

Чернов В. Г., Дорохов О. В. Методологія оцінювання інноваційного розвитку з використанням нейро-нечіткого моделювання.....	88
--	----

Contents

Economics Regulation Mechanism

V. Yermachenko, L. Korzhylov. The Definition of the Concept of the Tourism Industry and its Role in the Economy of Ukraine	5
O. Kotysh. Analysis of Customs Payments as a Source of the State Budget of Ukraine.....	12
I. Ostrishchenko, N. Korniyenko. Gender Budgeting at the Local Level as a Tool for Improving the Budget Fund Efficiency	19
L. Yakimova. Research into Business Cycles of Pension Dynamics	28
L. Kuriy. Human Potential Development as a Factor of BRICS Economic Growth.....	37
K. Bondarevska. Target Programs of Development as an Effective Tool for State Regulation of the Agro-industrial Complex	49
N. Gavkalova, V. Gryshyna. The Relationship between Social Capital and Transaction Costs	56

Economics of Enterprise and Production Management

O. Popov, G. Ostroverkhova. Types of Organizational Support for Corporate Innovation Activity in Engineering Companies.....	66
V. Kotelenets, R. Iaresko. Risk Management Design of Investment Projects at Power Generation Enterprises	71
L. Ligonenko. Target Parameters of Enterprise Innovative Development Planning.....	80

Mathematical Methods, Models and Information Technologies in Economics

V. Chernov, O. Dorokhov. The Methodology of Innovation Development Evaluation Using Neuro-fuzzy Modeling.....	88
---	----

*Когда наука достигает какой-либо вершины,
с нее открывается обширная перспектива
дальнейшего пути.*

С. И. Вавилов

Механізм регулювання економіки

УДК 338.48

JEL Classification: L83

THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF THE TOURISM INDUSTRY AND ITS ROLE IN THE ECONOMY OF UKRAINE

**V. Yermachenko
L. Korzhylov**

The essence of the concept of the tourism industry under the modern conditions of economic transformation has been studied. The role of tourism in the economy of the state has been defined. The definition of the tourism industry given by domestic and foreign scientists has been analyzed and the content of this concept has been clarified. The rating of the Ukrainian tourism industry in the world and its development prospects have been analyzed. The influence of the tourism industry on the formation of the gross domestic product has been identified. The components of certain types of contribution in the chain of the gross domestic product have been determined. In the absence of tourism among the industries of the economy in the general classifier, the expediency of setting tourism as a separate industry has been proved. The structure of the elements of the tourism industry has been improved and their value and place have been grounded. The necessity of determining all economic activities that directly or indirectly shape the tourism industry and participate in its development has been justified. Conclusions have been drawn based on the need to form specific objectives to be performed by the domestic tourism industry.

Keywords: tourism industry, economic activity, gross domestic product, industry development, the industry's contribution.

.....

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ТА ЇЇ МІСЦЯ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

**Єрмаченко В. Є.
Коржилов Л. І.**

Розглянуто сутність поняття туристичної галузі в умовах сучасних економічних перетворень. Визначено місце туризму в економіці держави. Здійснено аналіз дефініції туристичної галузі вітчизняними та іноземними науковцями та уточнено зміст цього поняття. Проаналізовано рейтинг української туристичної галузі у світі та перспективи її розвитку. З'ясовано вплив туристичної галузі на процес формування валового внутрішнього продукту. Визначено

складові частин певних видів внеску в ланцюгу валового внутрішнього продукту. За відсутності туризму серед галузей народного господарства в загальному класифікаторі, обґрунтовано доцільність виділення туризму в окрему галузь. Удосконалено склад елементів туристичної галузі та обґрунтовано їх значення та місце. Обґрунтовано необхідність у визначенні всіх видів економічної діяльності, які прямо або побічно формують туристичну галузь та беруть участь у її розвитку. Зроблено висновки на основі необхідності у формуванні конкретних завдань, які має виконувати вітчизняна туристична галузь.

Ключові слова: туристична галузь, економічна діяльність, валовий внутрішній продукт, розвиток галузі, внесок галузі.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ И ЕЕ МЕСТА В ЭКОНОМИКЕ УКРАИНЫ

**Ермаченко В. Е.
Коржилов Л. И.**

Рассмотрена сущность понятия туристической отрасли в условиях современных экономических преобразований. Определено место туризма в экономике государства. Проведен анализ дефиниции туристической отрасли отечественными и зарубежными учеными и уточнено содержание данного понятия. Проанализирован рейтинг украинской туристической отрасли в мире и перспективы ее развития. Выяснено влияние туристической отрасли на процесс формирования валового внутреннего продукта. Определены составляющие определенных видов вклада в цепи валового внутреннего продукта. При отсутствии туризма среди отраслей народного хозяйства в общем классификаторе обоснована целесообразность выделения туризма в отдельную отрасль. Усовершенствован состав элементов туристической отрасли и обосновано их значение и место. Обоснована необходимость в определении всех видов экономической деятельности, которые прямо или косвенно формируют туристическую отрасль и принимают участие в ее развитии. Сделаны выводы на основании необходимости в формировании конкретных задач, которые должна выполнять отечественная туристическая отрасль.

Ключевые слова: туристическая отрасль, экономическая деятельность, валовой внутренний продукт, развитие отрасли, вклад отрасли.

Tourism is a sector of the economy of the non-productive sphere including the enterprises and organizations which satisfy tourists' needs for tangible and intangible services.

In the last decade tourism became an integral part of the world economy. Its phenomenon is able to solve economic, social, public, environmental problems. Many countries consider tourism to be an effective economic mechanism. It is taken for granted that tourism has already produced a substantial impact on the development of economies. The economic importance of tourism to a destination is commonly underappreciated and extends well beyond the core of hospitality and transportation sectors.

The modern conditions of the world economy consider tourism as a single socio-economic space. All countries take part in the global tourism development.

Many countries have managed to increase their participation in the global economy through development of international tourism. Tourism development has been increasingly viewed

as an important tool for promoting economic growth, job opportunities, advancing food security, etc. Tourism can play a significant role in the balanced sustainable development to generate net benefits for the whole economy.

According to the recent statistic researches the total contribution of the tourism industry to the global economy is over 7.5 trln USD while the number of international tourist arrivals worldwide is about 1.1 bn people [1].

Income from tourist services is a special way of obtaining foreign currency without the export of products and labor, i.e., they are "invisible exports". For some countries the income from foreign tourism has become the main source of foreign currency earnings. It has a great impact on many sectors of the economy: construction (particularly railways), transport and communications, public catering enterprises and public utilities, retail trade and some services.

However Ukraine hasn't still defined the role of the tourism industry, its objectives and the environment. The use of tourism

resources has been far from highly efficient which sufficiently decreases the development of every single region and the state on the whole.

The main objective of the article is to analyze the definition of the tourism industry as given by scientists, to define the place of the Ukrainian tourism industry and to find the alternatives for the tourism to become a qualitatively new economic tool and an integral part of the socio-economic life in Ukraine.

The main condition for the development of tourism in Ukraine is creation of a favorable legal and economic environment aimed at creating a competitive domestic and international markets tourism product that requires efficient use of natural and historical-cultural potential of Ukrainian tourist destinations and ensuring their socio-economic interests and environmental safety.

Undoubtedly, the causes of the industry's low development consist in the complicated socio-economic situation in the country, absence of a stimulation mechanism for the tourist industry.

Nowadays, the role and problems of the tourism industry development in the world and in Ukraine especially, have been described in the scientific researches by: M. Zulfikar who underlines that tourism is closely connected with a wide list of resources, the government should modernize the approaches to the increase of the efficiency of its usage in order to lower the costs; K. A. Muzychenko [2] who points out that the Ukrainian industry is a prospective business which can only be developed by the systematic state strategy implementation and economic logic; V. I. Tsybukh [3] who underlines the importance of the investment as an integral part of the successful aspect of the tourism industry development. And it is sufficient, no matter whether the investments are foreign or domestic.

The mentioned problems demand a new governmental attitude to the tourism by setting it in a single industry. This requires the most complete definition and structural elements.

Everyone gains from a properly managed tourism. Tourism can be especially important in regional areas because it diversifies the area's economic base and expands the employment market.

In its broadest sense, the tourism industry is the total of all businesses that directly provide goods or services to facilitate business, pleasure and leisure activities away from the home environment. The authors consider it important to emphasize the direct and indirect influence on the tourism industry.

Table 1 contains several definitions of the tourism industry.

Table 1

The list of definitions of the concept the "tourism industry"

Definition	Author
1	2
The industry of social production, consisting of enterprises that produce goods or services intended for sale in the tourist market segment	T. A. Frolova
A collection of activities, services and industries which deliver a travel experience comprising transportation, accommodation, eating and drinking establishments, retail shops, entertainment businesses and other hospitality services provided for individuals or groups traveling away from home	R. W. McIntosh, C. R. Goeldner
A collection of independent, geographically separate tourism economic units with specialized material-technical base and specializing in the manufacture and sale of tourism services and products, united by the unity of activity and management	M. A. Zhukova

Table 1 (the end)

1	2
A certain set of social relations in the sphere of production, exchange and distribution of products; part of the economic complex of the country, including certain industry types of production and economic activity; economic science that studies tourism as a sector of the economy of a country or region (tourism economy); social science that studies behavior in the areas of production of the tourism product, consumption, distribution and exchange	I. V. Zorin
A sum of production and non-production activities aimed at the creation of goods and services to the travelling public	UNO Trade and development Conference, 1971
The system of transport, service, manufacturing, retail, entertainment and other enterprises and organizations of government and civil administration, institutions of science and education, which directly or indirectly create and implement a tourism product	V. Y. Yemachenko, L. I. Korzhyliv

The Ukrainian Law "On tourism" [4] does not include a definition of the tourism industry. So, a misunderstanding of the interaction between the enterprises, organizations, and authorities occurs. A governmental strategy as to the tourism industry development seems to be "self-regulation". It is really dangerous and unwise to let the industry develop on its own, as tourism in Ukraine faces with plenty of problems and obstacles which should be mentioned:

1. The system of legislation and regulatory support for the industry.
2. Infrastructure support.
3. Environmental safety.
4. Political and economic instability.
5. Qualified industry professionals.
6. Unfavorable investment climate.

Governments around the world recognize the economic importance of tourism and its role in the development of the state and regions [1]. Table 2 shows the development of the Ukrainian tourism industry in the years 2013 – 2014.

Table 2

Indicators of the Ukrainian tourism industry [5]

Index	2013 UAH, bn	2013 (%)	2014	2014 (%)	2024 (forecast) UAH, bn	Rank among 186 countries
Direct contribution to GDP	30.8	2.3	32.3	4.9	49	57
Total contribution to GDP	114.2	8.6	119.45	4.6	175.1	53
Employment direct contribution	416 000	2.0	429 000	3.0	424 000	33
Employment total contribution	1 570 000	7.7	1 610 820	2.6	1 515 000	28
Visitors exports	46.6	7.1	49.58	6.4	81.9	75
Domestic tourism contribution	48.1	3.6	49.8	3.6	73.7	-
Capital investments	5.5	2.2	5.9	6.2	6.6	48

The most essential criterion identifying the structure of the tourism industry is the share of inbound and outbound tourism. Scientists argue on the optimal ratio of these flows, but it is usually recommended to keep the outbound flow less than the inbound one.

Nine countries with significant progress in the development of the tourism industry were chosen (Table 3). The choice of the countries is reasoned geographically (the listed countries represent all the continents).

Table 3

Tourist flows in the world

Country	Inbound tourism (arrivals)	The average spending per 1 inbound arrival (USD)*	Outbound tourism (departures)	The character of tourist flows **
Australia	6 604 000	2 725	698 000	↑
Belgium	7 500 000	1 736	9 500 000	↓
Brazil	5 677 000	1 000	8 119 000	↓
China	56 739 000	935	100 000 000	↓
Croatia	10 904 000	1 008	2 280 000	↑
France	84 000 000	2578	26 000 000	↑
India	6 578 000	2600	14 920 000	↓
Russian Federation	30 792 091	635	54 069 079	↓
Ukraine	2 323 110	166	2 519 390	↓
United States of America	72 540 000	2619	60 240 000	↑

* Except transportation costs.

** ↑ – inbound tourism prevails; ↓ – outbound tourism prevails.

Among the countries with positive tourist flows one can distinguish a group of countries with high economic performance, where tourism, in turn, is not the main income (Australia, France), and countries like Croatia, where tourism is a major revenue for the national economy.

Basing on the data, it is possible to identify a tendency that countries with much higher GDP/capita (Australia, USA, and France) have a positive balance of tourist flows. Thus, positive economic indicators in tourism and the importance of the industry, largely depend on the overall socio-economic indicators.

For the last ten years the tourist flows in Ukraine have a tendency towards outbound tourism prevailing. Reducing the outflow of foreign currency abroad is a government priority and the tourist industry should not be an exception. The economic recession in Ukraine will automatically decrease the number of departures of tourists abroad. Even the recession could have a positive impact on the development of domestic consumption of the tourist product, because the decreasing opportunity to relax and go abroad will force the Ukrainians to use the national tourism product, and this requires solutions to a number of specific problems and implementation of effective transformations.

The tourism industry contribution to GDP is the data of the primary importance to be analyzed. Table 4 contains GDP-related indexes that appropriately describe the tourism industry development in the mentioned nine countries.

Table 4

Tourism contribution to GDP in world's economies

Country	Country's GDP per capita (USD)	Direct contribution of the industry to GDP per capita (USD)	Total contribution of the industry to GDP per capita (USD)	Capital investments (bn, USD)	Average income per month (USD)	Population (mln, people)
Australia	61 137	1 517	5 956	18.5	2 610	23.13
Belgium	45 537	1 009	2 490	2.34	3 035	11.2
Brazil	10 958	364	852	23.2	778	203
China	6 569	154	644	3.1	670	1 368
Croatia	13 312	1 388	3 180	1.04	1 756	4.2
France	42 911	1 609	3 843	19.1	2 886	64
India	1 414	29	92	32.3	300	1 260
Russian Federation	14 924	203	670	12	1 200	146
Ukraine	3 862	70	202	0.450	275	43
United States of America	49 992	1 406	4 425	145.7	3 263	320

Low indicators of tourism activity of Ukraine in the world tourism market show weak competitiveness of the industry [3].

The given data proves the fact that countries with better economic indexes essentially lead in the tourism industry development.

Tourism's economic impacts are therefore an important consideration in the state, regional and community planning and economic development. Economic impacts are also important factors in marketing and management decisions. Communities therefore need to understand the relative importance

of tourism to their region, including tourism's contribution to economic activity in the area.

Gross domestic product characterizes the growth rate and the level of the economy development. Often GDP is used to estimate the level of life of the population of the state. The higher is the rate, the higher is the level of life. Taking into account that GDP characterizes the level of the whole economy development, a detailed look at the process of its formation should be taken.

Figure 1 shows the contribution of the tourism industry to GDP.

Total contribution to GDP and employment		
Direct contribution	Indirect contribution	Induced contribution
<p>Commodities: accommodation; transportation; entertainment; attractions.</p> <p>Industries: accommodation services; food & beverage services; retail trade; transportation services; cultural, sports & recreation services.</p> <p>Sources of spending: residents' domestic spending; visitor's exports</p>	<p>Investment spending; government collective spending; impact from purchases of supplies</p>	<p>Food & beverages; recreation; clothing; housing; household goods</p>

Fig. 1. Total contribution of the tourism industry to GDP

The direct contribution of travel and tourism to GDP reflects the "internal" spending on travel and tourism (total spending within a particular country on travel and tourism by residents and non-residents for business and leisure purposes) as well as government "individual" spending i.e. spending by government on travel and tourism services directly linked to visitors, such as cultural (e.g. museums) or recreational (e.g. national parks).

The "induced" contribution measures the GDP and jobs supported by spending of those who are directly or indirectly employed by the travel and tourism industry. The total contribution of the tourism industry includes its "wider impacts" (i.e. the indirect and induced impacts) on the economy [5].

The study of various structures is associated with understanding the place and role of tourism in the national economy, in its component systems, with determination of the ways of their more effective functioning. The organizational structure of the economy characterizes the relationship between different elements of social production both vertically and horizontally. Currently, this system structures include hundreds of thousands of associations, enterprises and organizations of the production complex and non-productive sphere.

The general classification of industries is divided into the material production sphere and the non-productive sphere. The sphere of material production consists of the industries that determine the kinds of activities that bring material benefit in the form of products, energy, in the form of handling, storage, sorting, packaging and other functions, which make a continuation of production in the sphere of circulation, in particular trade and general commercial activities to ensure the functioning of the market. Other activities are in the non-productive sphere.

Economic activity in Ukraine is carried out on the basis of choosing a certain type of economic activity. The classifier of economic activities helps to determine this [6].

The classifier does not set tourism activity in a separate branch, and creates a special industry group (under the code 91 620) in the industry of health, physical culture and social security (91 000), which brings together enterprises, institutions and organizations that produce goods and services to serve tourists and visitors to meet their needs. This fact gives reason to select tourism as a separate industry. Firstly, it is connected with world famous tourism as a social phenomenon and financial returns, as an economic phenomenon. It should

be noted that the basis of functioning of the tourism industry is the creation and promotion of a tourist product. Figure 2 below shows the structure of the tourism industry, which essentially creates and implements a tourism product.

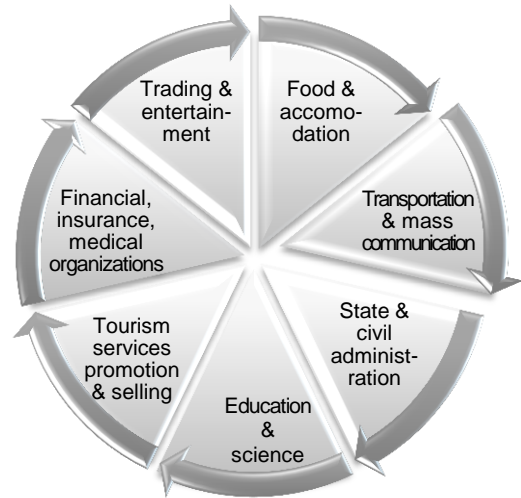

Fig. 2. Tourism industry structural elements

The interaction of the socio-economic cycle is completed by providing consumers with a certain set of values (a tourism product), aiming to satisfy tourist needs of the population. It is necessary to reveal the contents, effect and significance of each group of elements of the industry:

1. Transportation and mass communication (Table 5).

Transportation is one of the most important conditions for the promotion of tourist services. This is presented by the transport infrastructure (air, rail, water, road, public transport), which performs the function of a comfort and speed conductor to certain tourist sites and destinations. The transport component with its traffic, affordability (economic, that is the price level, and formal, i.e. the time to get to the airport or a train station) is an important condition for the formation of the national tourism market and its interaction at the regional and global levels [7].

Mass communication in this group is mainly the elements of telecommunication and the Internet. Due to them, all these elements have the ability to establish and maintain continuous communication.

Table 5

The types of economic activities in transportation and mass communication

Code	Economic activity
1	2
49.1	Passenger rail interurban transport
49.3	Other passenger land transport
49.31	Passenger land urban and suburban transport
49.32	Taxi services
50	Water transport
50.1	Passenger sea transport
50.3	Passenger river transport
51	Air transport
51.1	Passenger air transport
58	Publishing

Table 5 (the end)

1	2
59.1	Production of films, videos and television programs
60	Activities in the sphere of radio/TV broadcasting
61	Telecommunications
63.1	Data processing, placing information on web sites and related activities; web portals
77	Rental and leasing
77.1	Vehicles for rent
77.21	The renting of goods for sports and rest

2. Promotion and selling of tourism services (Table 6).

This group of elements is represented by the activity of travel agencies, tour operators, tourist information office, etc. They ensure the availability and diversification of the market offer in the field of tourism. These enterprises directly form a tourist product of different consumer characteristics. But the promotion of the tourist product is impossible without advertising. Therefore, companies that specialize in providing services in the advertising sector are also associated with the process of realization of a tourist product.

Table 6

The types of economic activities in promotion & selling of tourism services

Code	Economic activity
73	Advertising and trends research market
73.1.	Advertising
73.11	Advertising agencies
73.12	Mediation in advertising in the media
79	Activities of travel agencies, tour operators, providing other reservation service and related activities
79.11	Activities of travel agencies
79.12	Activities of tour operators
79.9	Other reservation service and related activities

3. Food and accommodation (Table 7).

The elements of this group should include such places of temporary accommodation, as hotels, motels, hostels, campgrounds, etc. The eating places are restaurants, cafes, bars, canteens, mobile trade food, drinks. These facilities provide a primary need of a tourist as a person.

Table 7

The types of economic activities in food & accommodation

Code	Economic activity
55	Temporary accommodation
55.1	Hotels and similar places of temporary accommodation
55.2	Accommodation for vacations and other temporary accommodation
55.3	The provision of campsites and parking spaces for trailers
56	Providing food and drinks
56.1	Restaurants and mobile food services
56.2	Ready-made meals delivery
56.3	The drinks service

4. Financial, insurance, medical organizations (Table 8).
This group of elements is represented by banking institutions that provide insurance services, and simplicity of money usage through international payment systems. Compulsory insurance is also an indirect service that is always used by tourists going abroad. And the third element in this group is medical care, which comes in need when tourists face with health problems while traveling.

Table 8

The types of economic activities in financial, insurance, medical organizations

Code	Economic activity
64	The provision of financial services, except insurance and pension funding
65.1	Insurance
86.1	Activities of health institutions

5. Trading and entertainment (Table 9).

The trading and entertainment facilities in this group include shopping malls, fairs, exhibitions, parks, zoos, amusement parks, etc. Objects of entertainment make an integral part of tourism resources and provide recreation and leisure for tourists. It should be noted that entertainments have a regular contact with the trade, after all, selling of souvenirs, food and other commodity reflects the nature of tourism in the region.

Table 9

The types of economic activity in trading and entertainment

Code	Economic activity
47	Retail trade, except motor vehicles and motorcycles
90	Activities in the field of creativity, art and entertainment
93	Activities in the field of sports, recreation and entertainment

6. State and civil administration (Table 10).

This group represents the government and public authorities which establish and implement the state policy in the field of tourism with the help of laws, bylaws, regulations of the Cabinet of Ministers, orders of the President. Coordination of the state policy is carried out by local authorities (regional and city departments and tourism offices). The activity of public organizations in tourism, which are different federations, unions, association, etc. are also important.

Table 10

The types of economic activities for state and civil administration

Code	Economic activity
84.12	Regulation in the field of health, education, culture and other social spheres, except compulsory social security
94.12	Professional activity of public organizations

7. Education and science (Table 11).

This group presents educational institutions that provide training of specialists for the tourism industry, as well as scientific centers, institutions dealing with the problems

of functioning and development of the industry. This link is intended to create professional specialists and profound scientific basis. This group of elements is really important nowadays, as the industry requires a strong intellectual impetus for the effective management in both the public and private sectors.

Table 11

The types of economic activities in education and science

Code	Economic activity
72.2	Research and experimental development in the field of social sciences and humanities
85.42	Higher education

One of the main problems of the tourism industry in Ukraine is the cost of services. This concerns high prices of accommodation and transport services as well. And these problems are skillfully used by foreign tour operators, producing a wide range of offers for the national market with a relatively inexpensive prices in the countries of Greece, Turkey, Italy, Bulgaria, where the level of service, as a rule, is superior to that offered by the destinations in our country [8].

In many countries tourism is the priority direction of development of the national economy and culture. This is due to the dynamism, high profitability and a large positive socio-economic and cultural impact of tourism on developing countries.

The authors consider tourism as an influential tool which is able to:

- provide socio-cultural needs;
- maintain an inflow of foreign currency;
- strengthen international relations;
- provide development of weak economic regions;
- bring about environmental improvement.

The development of the Ukrainian tourist industry will strengthen its links with other priority areas of social, economic and cultural development of individual regions and the whole country. This will lead to the credence to Ukraine in the world market of tourist services, strengthening the economy, an increase of the revenues in the state and local budgets, attracting foreign currency and various investments. Moreover it will create a powerful industry, new jobs, preservation of historical and cultural heritage, the advancement of the spiritual potential of the society.

To achieve such a level the Ukrainian tourism industry requires solid governmental support. The governmental support consists in a modern approach based on the socio-economic expediency and logic. A new financial program for the industry development is required as well. The program should base on the strong opportunities of the national tourism industry and the development vector of the tourist flows (whether it is reasonable to develop inbound or domestic tourism). The main target for the industry to start developing is the governmental understanding that tourism is a brand new effective tool for increasing the socio-economic indexes.

The research findings prove that the indexes of the tourism industry development in Ukraine are far away from the desired and achievable. Besides, the understanding of the definition of what the tourism industry is, leads to the awareness of the socio-economic processes in tourism and the main elements that take part in the creation of a tourist product. The further tourism development will depend on the real place and governmental attitude to the industry.

References: 1. Yermachenko V. The Influence of a Country's Global Market Position on the Tourism Industry Macroeconomic Indicators

/ V. Yermachenko // *Економіка розвитку*. – 2015. – № 1. – С. 34–46.
 2. Музыченко К. А. Проблемы и перспективы развития туристической отрасли в Украине / К. А. Музыченко // *Вектор науки ТГУ. Серия "Экономика и управление"*. – 2011. – № 3 (6). – С. 30–34.
 3. Хаустова В. Є. Проблеми розвитку туристичної галузі в Україні / В. Є. Хаустова, Є. Ф. Горбатова // *Проблеми економіки*. – 2010. – № 2. – С. 28–33.
 4. Про туризм : Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z950324.html.
 5. The official site of the World Travel and Tourism Organisation. – Access mode : www.wttc.org.
 6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html.
 7. Кусков А. С. *Международный туристский рынок: механизмы функционирования и тенденции развития* : монография / А. С. Кусков, Д. С. Ушаков. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co, 2011. – 248 с.
 8. Стойка В. О. Роль туристичної галузі в забезпеченні розширеного економічного відтворення економіки України / В. О. Стойка // *Бізнес Інформ*. – 2014. – № 7. – С. 195–199.
 9. Бабарытська В. *Розвиток міжнародного туризму в умовах глобалізації суспільно-економічних процесів* / В. Бабарытська // *Україна та глобальні процеси: географічний вимір* : зб. наук. пр. : у 3-х т. Т. 1. ; М-во освіти і науки України, Укр. геогр. т-во, Волинськ. обл. держ. адмін. ; відп. ред. П. Г. Шищенко. – К. ; Луцьк : Вежа, 2000. – С. 347–351.
 10. Мірошник Р. О. *Розвиток туристичної галузі України: особливості та проблеми* / Р. О. Мірошник, І. В. Щир // *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. – 2013. – № 754 : *Проблеми економіки та управління*. – С. 41–46.
 11. Ткаченко Т. І. *Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу* / Т. І. Ткаченко. – К. : КНТЕУ, 2009. – 463 с.
 12. Фролова Т. А. *Економіка и управление в сфере социально-культурного сервиса и туризма : конспект лекций* / Т. А. Фролова. – Таганрог : Изд-во ТТИ ЮФУ, 2011. – 53 с.
 13. Цибух В. І. *Державне регулювання у сфері туризму в Україні* / В. І. Цибух // *Статистика України*. – 2005. – № 1. – С. 80–84.
 14. Pulido-Fernández J. I. Is sustainable tourism an obstacle to the economic performance of the tourism industry? Evidence from an international empirical study / J. I. Pulido-Fernández, L. Andrades-Caldito, M. Sánchez-Rivero // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2015. – Vol. 23, No. 1. – P. 47–64. – Access mode : <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2014.909447>.

References: 1. Yermachenko V. The Influence of a Country's Global Market Position on the Tourism Industry Macroeconomic Indicators / V. Yermachenko // *Ekonomika rozvytu*. – 2015. – No. 1. – P. 34–46.
 2. Muzychenko K. A. *Problemy i perspektivy razvitiya turistscheskoy otrasli v Ukraine* [Problems and prospects of tourism industry development in Ukraine] // *Vektor nauki TGU. Seriya "Ekonomika i upravlenie"*. – 2011. – No. 3 (6). – P. 30–34.
 3. Khaustova V. Ye. *Problemy rozvytku turystychnoi haluzi v Ukraini* [Problems of development of the tourism industry in Ukraine] / V. Ye. Khaustova, Ye. F. Horbatova // *Problemy ekonomiky*. – 2010. – No. 2. – P. 28–33.
 4. Pro turizm : Zakon Ukrainy vid 15.09.1995 r. № 324/95–VR [Electronic resource]. – Access mode : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z950324.html.
 5. The official site of the World Travel and Tourism Organisation. – Access mode : www.wttc.org.
 6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Electronic resource]. – Access mode : http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/kv10_i.html.
 7. Kuskov A. S. *Mezhdunarodnyy turistskiy rynek: mekhanizmy funktsionirovaniya i tendentsii razvitiya: monografiya* [International tourism market: mechanisms of functioning and development trends : monograph] / A. S. Kuskov, D. S. Ushakov. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. – 2011. – 248 p.
 8. Stoika V. O. *Rol turystychnoi haluzi v zabezpechenni rozshyrenoho ekonomichnoho vidtvorennia ekonomiky Ukrainy* [The role of the tourism industry in providing expanded reproduction of economy of Ukraine] / V. O. Stoika // *Biznes Inform*. – 2014. – № 7. – P. 195–199.
 9. Babarytska V. *Rozvytok mizhnarodnoho turizmu v umovakh hlobalizatsii suspilno-ekonomichnykh protsesiv* [The development of international tourism in a globalized socio-economic processes] / V. Babarytska // *Ukraina ta hlobalni protsesy : heohrafichni vymiri* : zb. nauk. pr. in 3 vol. : Vol. 1 ; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Ukr. heohr. t-vo,

Volynsk. obl. derzh. admin. ; vidp. red. P. G. Shishchenko. – K. : Lutsk : Vezha, 2000. – P. 347–351. 10. Miroshnyk R. O. *Rozvytok turystychnoi haluzi Ukrainy : osoblyvosti ta problemy* [The development of the tourism industry in Ukraine: features and problems] / R. O. Miroshnyk, I. V. Shchyr // Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". – 2013. – No. 754 : Problemy ekonomiky ta upravlinnia. – P. 41–46. 11. Tkachenko T. I. *Stalyi rozvytok turysmu: teoriia, metodolohiia, realii biznesu* [Tourism sustainable development: theory, methodology, realities] / T. I. Tkachenko. – K. : KNTEU, 2009. – 463 p. 12. Frolova T. A. *Ekonomika i upravlenie v sfere sotsialno-kulturnogo servisa i turizma : konspekt lektsiy* / T. A. Frolova. – Taganrog : Izd-vo TTI YuFU. – 2011 – 53 p. 13. Tsybukh V. I. *Derzhavne rehuliuвання u sferi turyzmu v Ukraini* [State regulation in the tourism sphere of Ukraine] / V. I. Tsybukh // Statystyka Ukrainy. – 2005. – No. 1. – P. 80–84. 14. Pulido-Fernández J. I. Is sustainable tourism an obstacle to the economic performance of the tourism industry? Evidence from an international empirical study / J. I. Pulido-Fernández, L. Andrades-Caldito, M. Sánchez-Rivero // Journal of Sustainable Tourism. – 2015. – Vol. 23, No. 1. – P. 47–64. – Access mode : <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2014.909447>.

Information about the authors

V. Yermachenko – PhD in Economics, Professor of the Tourism Department of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: yvy@hneu.edu.ua).

L. Korzhylov – postgraduate student of the Tourism Department of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: leo_kor89@mail.ru).

Інформація про авторів

Єрмаченко Володимир Єгорович – канд. екон. наук, професор кафедри туризму Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: yvy@hneu.edu.ua).

Коржилов Леонід Ігорович – аспірант кафедри туризму Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: leo_kor89@mail.ru).

Інформація об авторах

Єрмаченко Владимир Егорович – канд. екон. наук, професор кафедри туризму Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, г. Харків, Україна, 61166, e-mail: yvy@hneu.edu.ua).

Коржилов Леонид Игоревич – аспірант кафедри туризму Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, г. Харків, Україна, 61166, e-mail: leo_kor89@mail.ru).

Стаття надійшла до ред.
07.09.2015 р.

УДК 336.248:339.9

JEL Classification: F01

АНАЛИЗ ТАМОЖЕННЫХ ПЛАТЕЖЕЙ КАК ИСТОЧНИКА ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА УКРАИНЫ

Котыш Е. Н.

На современном этапе становления рыночной экономики в Украине особое внимание отводится вопросам государственного регулирования внешнеэкономической деятельности (ВЭД), а именно таможенным платежам, которые являются одним из основных инструментов тарифного регулирования. Определены место и значение таможенных платежей в общей системе доходной части Государственного бюджета Украины. Используются такие научные методы, как: метод сравнительного анализа и монографический; метод экономико-статистический и группирования. Проведен теоретический анализ научных и законодательных актов по определению сущности понятия "таможенные платежи", что позволило сформировать авторский подход к пониманию их экономической сущности. Представлен сравнительный анализ обязательных таможенных платежей по нескольким критериям. Изучение статистических данных позволило выявить динамику поступления таможенных платежей в бюджет Украины за период с 2007 по 2013 год. Для установления уровня значимости таможенных платежей в формировании доходной части государственного бюджета были определены их место и значение среди других видов налогов. Проанализированы объемы экспорта и импорта Украины с 1995 по 2013 год. С помощью предложенного коэффициента поступления была рассчитана зависимость между объемами внешней торговли и поступлениями в государственный бюджет в виде налогов от международной деятельности. Данный коэффициент был

рассчитан до и после получения Украиной статуса полноправного члена ВТО. Значение коэффициента поступления зависит от нескольких основных показателей: уровня налоговых ставок и курса доллара к национальной валюте. Приведено распределение таможенных ставок на товары до и после вступления Украины в ВТО. Сформированы основные направления усовершенствования системы таможенно-тарифного регулирования ВЭД Украины.

Ключевые слова: таможенно-тарифное регулирование, таможенные платежи, пошлина, акцизный налог, внешнеэкономическая деятельность, внешняя торговля, экспорт, импорт.

АНАЛІЗ МИТНИХ ПЛАТЕЖІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

Котуш О. М.

На сучасному етапі становлення ринкової економіки в Україні особливу увагу приділено питанням державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД), а саме митним платежам, які є одним із основних інструментів тарифного регулювання. Визначено місце і значення митних платежів у загальній системі дохідної частини Державного бюджету України. Використано такі наукові методи, як: метод порівняльного аналізу та монографічний; метод економіко-статистичний та групування. Здійснено теоретичний аналіз наукових та законодавчих актів щодо визначення сутності поняття "митні платежі", що дозволило сформувати авторський підхід до розуміння їх економічної сутності. Подано порівняльний аналіз обов'язкових митних платежів за кількома критеріями. Вивчення статистичних даних дозволило виявити динаміку надходження митних платежів до бюджету України за період із 2007 до 2013 року. Для встановлення рівня значущості митних платежів у формуванні дохідної частини державного бюджету було визначено їх місце і значення серед інших видів податків. Проаналізовано обсяги експорту та імпорту України з 1995 до 2013 року. За допомогою запропонованого коефіцієнта надходження було розраховано залежність між обсягами зовнішньої торгівлі та надходженнями до державного бюджету у вигляді податків від міжнародної діяльності. Цей коефіцієнт було розраховано до і після отримання Україною статусу повноправного члена СОТ. Значення коефіцієнта надходження залежить від декількох основних показників: рівня податкових ставок і курсу долара до національної валюти. Наведено розподіл митних ставок на товари до і після вступу України до СОТ. Сформовано основні напрями вдосконалення системи митно-тарифного регулювання ЗЕД України.

Ключові слова: митно-тарифне регулювання, митні платежі, мито, акцизний податок, зовнішньоекономічна діяльність, зовнішня торгівля, експорт, імпорт.

ANALYSIS OF CUSTOMS PAYMENTS AS A SOURCE OF THE STATE BUDGET OF UKRAINE

O. Kotysh

In the present market economy in Ukraine, special attention is paid to the issues of state regulation of foreign economic activity (FEA), namely customs duties, which are an essential tool for tariff regulation. The place and value of customs duties in the general system of the state budget of Ukraine have been defined. Such scientific methods as comparative analysis and the monographic method; the method of economics and statistics, and grouping have been used. A theoretical analysis of scientific and legislative acts defining the essence of the concept "customs duties" has been made, to form the author's approach to the understanding of their economic

essence. A comparative analysis of the obligatory customs payments has been conducted after several criteria. Examination of the statistical data has revealed the dynamics of the collection of customs revenues in the budget of Ukraine for the period from 2007 to 2013. In order to establish the significance level of customs duties in the formation of the state budget, their value and place among other types of taxes have been identified. Exports and imports of Ukraine from 1995 to 2013 have been analyzed. This income coefficient has been used to calculate the relationship between the volume of foreign trade and government revenues from taxes on international activities. This ratio has been calculated for the time periods before and after Ukraine's getting the status of a full member of the WTO. The value of the coefficient of income depends on several main factors: the level of tax rates and the dollar exchange rate against the national currency. The distribution of customs rates on goods before and after Ukraine's accession to the WTO has been shown. The main ways to improve the system of customs and tariff regulation of foreign trade activities in Ukraine have been formed.

Keywords: customs and tariff regulation, customs payments, duty, excise tax, foreign economic activity, foreign trade, export, import.

В современных условиях становления рыночной экономики в Украине основным двигателем успешных реформ является развитие эффективной внешнеэкономической деятельности (далее ВЭД) отдельного предприятия. С одной стороны, это создает дополнительные возможности для украинских экспортеров в виде расширения рынков сбыта своей продукции и получения валютных доходов, а с другой – угрозы неконтролируемого импорта товаров и услуг, которые порождают конкуренцию для отечественных производителей. Учитывая сказанное, особое внимание отводится вопросам государственного регулирования ВЭД, а именно таможенным платежам, которые являются одним из основных инструментов тарифного регулирования, а также важным источником формирования Государственного бюджета Украины. По официальным данным Государственного комитета статистики Украины за период с 2009 по 2014 год происходило постоянное снижение поступлений в Госбюджет Украины от международной деятельности. Так, по словам А. Макаренко, в 2014 году от внешнеэкономических операций перечислено средств на 1,2 млрд грн меньше по сравнению с 2013 годом, что составило 99,1 % (или 135,7 млрд грн) [1]. Поэтому данная проблема является одной из самых популярных и обсуждаемых в научной среде.

Теоретическому решению проблем, связанных с регулированием ВЭД предприятия, посвящено множество работ таких иностранных и отечественных специалистов, как: Башнянин Г. И., Гребельник А. П., Дубинина А. А., Ищук И. О., Мостовой А. С., Науменко В. П., Пашко П. В., Прокопенко В. В., Рассолов Н. М., Терещенко С. С.

В работах представленных авторов изучаются инструменты и механизмы регулирования внешнеэкономической деятельности предприятия, специфика и формы проявления этих механизмов, факторы, влияющие на эффективность применения отдельных инструментов. Однако несмотря на значительное внимание со стороны многих ученых к данной проблеме, много актуальных вопросов относительно тарифного регулирования ВЭД предприятия до сих пор остаются не решенными и требуют дальнейшего научного исследования.

Учитывая сказанное, целью данной статьи является определение места и значения таможенных платежей в общей системе доходной части Государственного бюджета Украины.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- провести теоретический анализ понятия "таможенные платежи";
- выявить существенные признаки таможенных платежей;

- охарактеризовать структуру доходов Государственного бюджета Украины и изучить динамику поступления таможенных платежей;

- проанализировать уровень ставок таможенной пошлины до и после вступления Украины в ВТО.

Анализ научной литературы [2; 3] позволил выявить, что в работе Свинухова В. Г. под таможенными платежами понимаются взимаемые таможенными органами налоги и сборы, которые непосредственно связаны с перемещением товаров через таможенную границу, уплата которых является неотъемлемым условием для таможенных процедур [2]. Жуковец Ю. В. рассматривает таможенные платежи как совокупность всех платежей, подлежащих уплате лицом в обязательном порядке таможенным органам за перемещение товаров через таможенную границу [3]. Драганов В. Г. [4] и Атрощенко И. С. [5] под таможенными платежами понимают денежные средства, которые подлежат обязательному взиманию таможенными органами с лиц, которые принимают непосредственное участие в перемещении товаров через государственную границу.

Анализ представленных подходов позволил автору статьи выявить ряд их недостатков, а именно: не уточняется время уплаты обязательных платежей; к таможенным платежам представленные исследователи относят только обязательные налоги и сборы, которые связаны с непосредственным пересечением таможенной границы товарами или транспортными средствами, что сужает понятие "таможенные платежи" и ограничивает их состав.

На основе проведенных исследований кандидата юридических наук по таможенному праву Европейского Сообщества (далее – ЕС) Наку А. А. под таможенными платежами в ЕС понимаются обязательные сборы, взимаемые во всех государствах-членах на основе единообразных правовых норм Сообщества на основании факта пересечения товарами таможенной границы Сообщества [6], которые включают: таможенные пошлины (импортные либо экспортные); сельскохозяйственные пошлины и другие сборы в рамках общей сельскохозяйственной политики; сборы, имеющие равнозначный эффект; налоги с оборота (налог на добавленную стоимость); акцизы.

В Таможенном кодексе Таможенного союза [7] не содержится понятия "таможенные платежи", но в ст. 70 указывается их перечень, к которому относятся: взимная таможенная пошлина; вывозная таможенная пошлина; налог на добавленную стоимость, взимаемый при ввозе товаров на таможенную территорию Таможенного союза; акциз (акцизы), взимаемый (взимаемые) при ввозе товаров на таможенную территорию Таможенного союза, и таможенные сборы.

Изучение нормативной базы [8; 9] Украины дало возможность автору установить, что сущность, особенности

начисления и порядок уплаты таможенных платежей предусмотрены такими законодательными актами, как: Таможенный кодекс Украины (далее ТКУ) и Налоговый кодекс Украины (далее – НКУ).

Так, анализ ТКУ [9] позволил установить, что данным нормативным документом, а именно разделами I и IX установлен исключительный перечень таможенных платежей, к которым относятся: таможенная пошлина, налог на добавленную стоимость и акцизный налог на импортируемые на таможенную территорию Украины товары. При этом ТКУ не раскрывает экономической сущности понятий "таможенные платежи", "налог на добавленную стоимость на импортируемые на таможенную территорию Украины товары" (далее – НДС) и "акцизный налог на импортируемые на таможенную территорию Украины товары" (далее АН). ТКУ определяет и регулирует порядок начисления одного из видов таможенных платежей, а именно таможенной пошлины, представляющей собой общегосударственный налог, который установлен НКУ и ТКУ и который начисляется и уплачивается в соответствии с ТКУ, законами Украины и международными договорами, ратифицированными Верховной Радой Украины.

Экономическая сущность понятия "таможенные платежи" определена в ст. 14 "Определение понятий" раздела I НКУ, в соответствии с которой таможенные платежи – это налоги, которые уплачиваются во время перемещения или в связи с перемещением товаров через таможенную границу Украины, и контроль за уплату которых возложен на контролирующие органы. При этом НКУ устанавливает сущность, порядок уплаты и особенности определения базы налогообложения товаров при начислении суммы остальных видов таможенных платежей, а именно: НДС и АН.

Изучение Закона Украины "О едином сборе, взимаемом в пунктах пропуска через государственную границу Украины" от 04.11.1999 г. № 1212 – XIV [10] (далее – Закон) дает возможность автору утверждать, что хотя в данном Законе, и не определено понятие "единый сбор", однако порядок его уплаты свидетельствует о том, что его необходимо отнести к таможенным платежам, так как контроль за уплату единого сбора возложен на таможенные органы и уплачивается во время перемещения транспортных средств через таможенную границу Украины, что не противоречит подходу к определению понятия "таможенные платежи", указанного в НКУ.

В соответствии с Приказом Министерства финансов Украины от 20.09.2012 г. № 1011, существуют следующие виды бюджетных поступлений, которые контролируются таможенными органами: плата за сопровождение и охрану товаров; штрафы за нарушение таможенных правил и налогового законодательства; плата за исполнение таможенных формальностей; экологический налог; возмещение затрат таможенным органам за сохранение товаров, транспортных средств на складах таможенных органов; плата за проведение лабораторных исследований и экспертиз для принятия решений об классификации товара; плата за принятие предварительного решения о классификации и кодировании товаров согласно УКТ ВЭД и т. д.

Таким образом, проведенный теоретический анализ научной литературы и законодательных актов позволил установить, что несмотря на значительные наработки в этой сфере, единого подхода к определению экономической категории "таможенные платежи" не существует; также в представленных источниках приводится разный перечень обязательных налогов и сборов, что не позволяет разработать единый универсальный подход к определению данного понятия. При этом главным недостатком, по мнению автора исследования, является то, что во всех рассмотренных определениях понятия "таможенные платежи" используется подход к теоретическому пониманию "внешнеэкономической деятельности", приведенному в Хозяйственном кодексе Украины, что значительно сужает данный вид деятельности [11].

В данной работе под ВЭД понимается хозяйственная деятельность физических и юридических лиц Украины, как на микро- так и на макроуровне, с иностранными субъектами хозяйствования, которая является взаимовыгодной и осуществляется как на территории Украины, так и на территории других государств с пересечением таможенной границы и без него [12].

Изучение законодательства Украины в сфере ВЭД и использование программного обеспечения *QDProfessional*, позволили автору установить, что при осуществлении внешнеэкономической операции субъект хозяйствования производит различные по срокам, по экономическому содержанию и т. д. таможенные платежи, которые связаны непосредственно с подготовкой товара к таможенному оформлению в одном из таможенных режимов и перемещением его и транспортного средства через границу Украины.

Исходя из приведенного, автор данного исследования под таможенными платежами понимает денежные поступления, которые уплачиваются субъектами хозяйственной деятельности и гражданами Украины до, во время или после пересечения таможенной границы Украины в связи с подготовкой товара к таможенному оформлению в одном из таможенных режимов, его хранением, сопровождением и перемещением, которые контролируются таможенными органами. Такой подход к пониманию данной экономической категории позволяет существенно расширить состав таможенных платежей, которые уплачиваются субъектами ВЭД Украины и физическими лицами.

Проведенный теоретический анализ подходов к определению сущности понятия "таможенные платежи" и их состава позволил автору выделить несколько их особенностей. Результаты представлены в табл. 1.

Таблица 1

Сравнительный анализ обязательных таможенных платежей
[Comparative analysis of the obligatory customs payments]

№ п/п	Название платежа	Вид транспорта	Нормативный акт регулирования	Вид налога (сбора)	Уплата в бюджет	Срок уплаты	База налогообложения	Вид ставки налога
1	Таможенная пошлина	Любой	ТКУ	ОГ, не-прямой	Г	ТО	ТС	А, С, К
2	Налог на добавленную стоимость	Любой	НКУ	ОГ, не-прямой	Г	ТО	КС ниже ТС	А
3	Акцизный налог	Любой	НКУ	ОГ, не-прямой	Г	ТО	МРЦ	А, С, К
4	Единый сбор	Авто, Ж/д	Закон	ОС	Г	ТО	ВМ, ТСр	С

Условные обозначения:

ОГ – общегосударственный налог;

ОС – общегосударственный сбор;

Г – государственный бюджет;

ТО – за день или в момент подачи таможенной декларации;

ТС – таможенная стоимость;

КС – контрактная стоимость;

МРЦ – максимальная розничная цена установленная импортером;

А – адвалорный вид ставки;

С – специфический вид ставки;

К – комбинированный вид ставки;

Ж/д – железнодорожный транспорт;

ВМ – вместимость или общая масса транспортного средства;

ТСр – ставка единого сбора за единицу транспортного средства.

Изучение статистических данных позволило автору выявить динамику поступления таможенных платежей

в Государственный бюджет Украины за период с 2007 по 2013 год. Результаты анализа представлены в табл. 2.

Таблица 2

Динамика поступления таможенных платежей в бюджет Украины за период с 2007 по 2013 год [13]
[Dynamics of customs payments in the budget of Ukraine for the period from 2007 to 2013] [13]

Платежи	Годы	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Перечислено в государственный бюджет ГТСУ, всего, млн грн		54 119,5	96 047,2	83 116	85 911,6	114 816,7	125 131,5	120 644,47
Таможенная пошлина, млн грн		9 880,5	12 124,6	6 707,9	8 848	11 771,9	13 186,52	13 342,50
Налог на добавленную стоимость, млн грн		41 699,8	80 978,7	73 148,7	73 345,2	96 014,1	101 604,55	96 544,6
Акцизный налог, млн грн		1 332,1	2 209,7	3 023,9	3 470,3	6 743,8	9 767,77	8 946,84
Единый сбор, млн грн		103,1	137,4	126,9	148	180,9	171,37	180,16
Другие сборы, млн грн		1 104	596,8	108,6	100,1	106	401,34	1 630,37

Изучение данных, представленных в табл. 2, показало, что за анализируемый период Государственная таможенная служба перечислила в Государственный бюджет Украины 678 797 млн грн. Наибольший удельный вес составил НДС – 563 335,7 млн грн; на втором месте таможенная пошлина – 75 861,92 млн грн; акцизный налог – 35 494,41 млн грн. При этом все таможенные платежи имели одинаковую тенденцию, т. е. рост до 2008 года, спад в 2009 году, кроме акцизного налога. Такая ситуация возникла из-за роста объемов импорта подакцизных товаров в Украину.

Для установления уровня значимости таможенных платежей в формировании Государственного бюджета Украины при осуществлении внешнеэкономической деятельности, автором была проанализирована структура доходной части государственного бюджета, которая представлена на рис. 1.

Структура общих поступлений, которая представлена на рис. 1, свидетельствует о ее нестабильности. Так, начиная с 2004 года, львиную долю доходов государственного бюджета формируют налоги на товары и услуги, то есть внутренние налоги, и такая тенденция сохраняется на протяжении всего периода анализа. Наибольший удельный вес такая группа налогов имела в 2010 году. Второе место заняли налоги на прибыль и доходы. Но с 2005 года начинается постепенное снижение этой группы налогов в общих поступлениях, наименьший удельный вес наблюдался в 2010 году. Третьей группой в общей структуре поступлений являются налоги на международную торговлю и внешние операции. Наибольший процент в доходной части бюджета эта группа имела в 2004 году и составила 11,28 %. Начиная со следующего года такие налоги начали уменьшаться и в 2005 году составили 10,84 %. В 2008 году они имели критически малое значение в доходной части бюджета – 5,06 %. Существенный рост в 2013 и 2014 годах получили сборы за специальное использование природных ресурсов. Так, в 2012 году они составили 0,83 % в общей части дохода, в 2013 выросли до 5,27 %, а в 2014 – до 6,45 %.

Такое положение объясняется, с одной стороны, мировым финансово-экономическим кризисом, который затронул все отрасли народного хозяйства и привел к девальвации национальной денежной единицы, что стало причиной снижения жизненного уровня населения, покупательной способности и уменьшения импорта товаров и услуг, так как основную часть таможенных платежей составляют доходы от осуществления импортных операций. Но с другой стороны, в мае 2008 года Украина получила полноправное членство во Всемирной торговой организации (далее – ВТО), что обеспечило ей международно-правовую основу торговых отношений между Украиной и странами-членами ВТО (159 стран), а также создало положительные предпосылки для социально-экономического развития. При этом девальвация национальной валюты должна была привести к увеличению объемов экспорта, что дало бы возможность повысить валютные поступления. Все эти обстоятельства должны были обеспечить высокий уровень значения налогов от международной деятельности в общей структуре Государственного бюджета Украины, но изучение официальных статистических данных свидетельствует об обратном.

Для выяснения сложившейся ситуации в данной работе проанализированы объемы экспорта и импорта Украины за период с 1995 по 2013 год. Результаты представлены на рис. 2.

Рис. 1. Структура доходов в Государственный бюджет Украины за период с 2004 по 2014 год [The structure of the revenues to the State Budget of Ukraine for the period from 2004 to 2014]

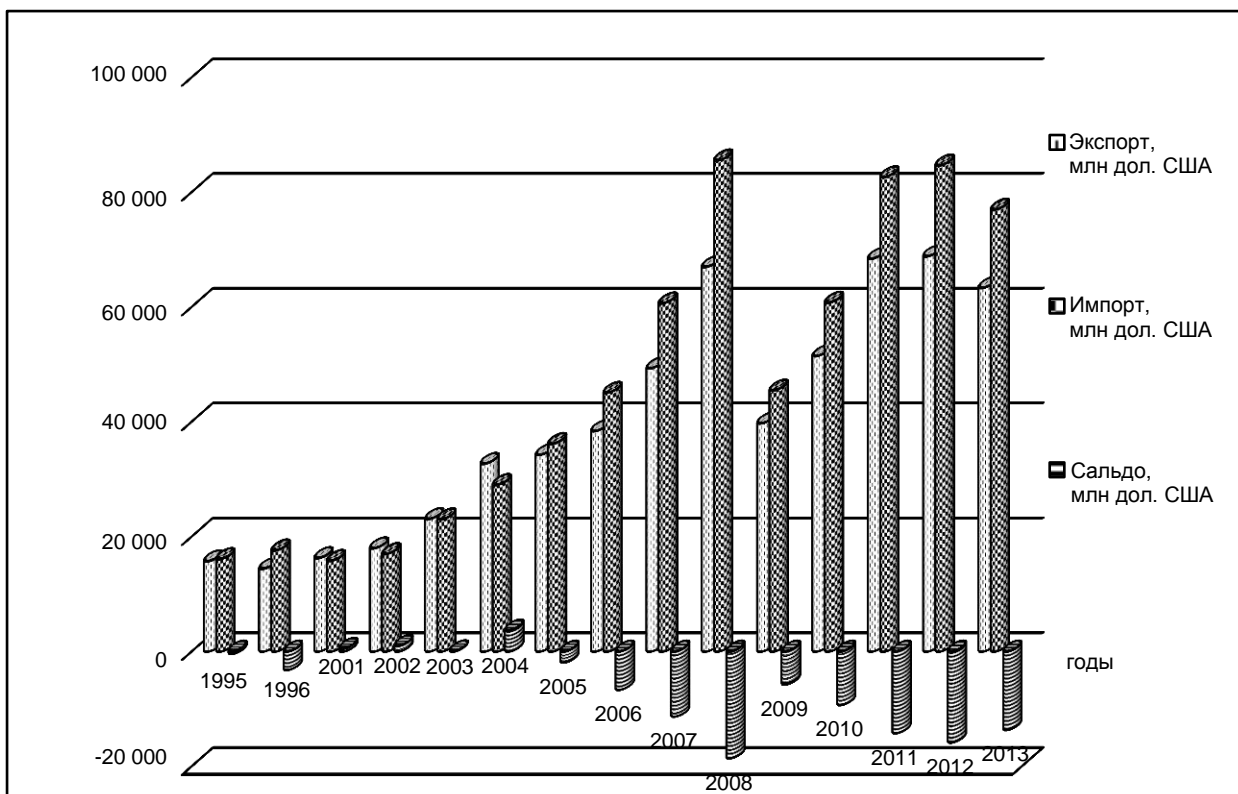

Рис. 2. Динамика объемов экспорта и импорта Украины за период с 1995 по 2013 год [14]
 [The dynamics of exports and imports of Ukraine for the period from 1995 to 2013] [14]

Анализ динамики внешней торговли Украины за изучаемый период свидетельствует о том, что до 2008 года экспорт украинских товаров имел устойчивую тенденцию роста, а в 2001 – 2004 годах он был выше, чем импорт. Начиная с 2005 по 2008 год темпы роста импорта стали существенно увеличиваться по сравнению с экспортом, о чем свидетельствует появление отрицательного сальдо внешней торговли. В 2009 году произошло резкое снижение объемов экспорта и импорта, что стало причиной влияния мирового финансово-экономического кризиса. С 2010 года темпы роста импорта существенно выросли по сравнению с экспортом товаров и услуг отечественного производства. В 2011 и 2012 годах объем экспорта достиг уровня 2008 года, однако существенно изменилась его товарная структура, в которой стали преобладать сырьевые товары. С 2013 года наблюдалась тенденция сокращения экспортно-импортных операций. Сложившаяся ситуация в международной торговле Украины свидетельствует о том, что при вступлении в ВТО в стране не были созданы предпосылки для социально-экономического развития Украины, а соответственно и предприятий, которые не были готовы к требованиям внешнего рынка. Принцип прозрачности и открытости, который указан в Протоколе о вступлении Украины в ВТО, не был реализован в полной мере.

В связи с этим, в данном исследовании приведено распределение таможенных ставок на товары до и после вступления Украины в ВТО, результаты которого представлены на рис. 3.

Таким образом, проведенный сравнительный анализ ставок таможенных пошлин в Украине дает основания сделать следующие выводы:

- после вступления Украины в ВТО ставки таможенных пошлин в таможенном режиме импорта товаров, претерпели изменения, т. е. стали выполнять скорее регулируемую, нежели фискальную функцию [8];

- претерпела изменения украинская классификация товаров ВЭД;
- структура распределения таможенных ставок имеет следующую тенденцию:

- 1) в группе ставок от 0 до 5 % количество товаров, которые облагались импортной пошлиной, после вступления в ВТО уменьшилось на 444;
- 2) в группе ставок от 5 до 10 % произошло уменьшение товаров на 66;
- 3) в группе ставок от 10 до 15 % уменьшились ставки на 58 товаров;
- 4) в группе ставок свыше 15 % на 32 товара ставки таможенных пошлин снизились.

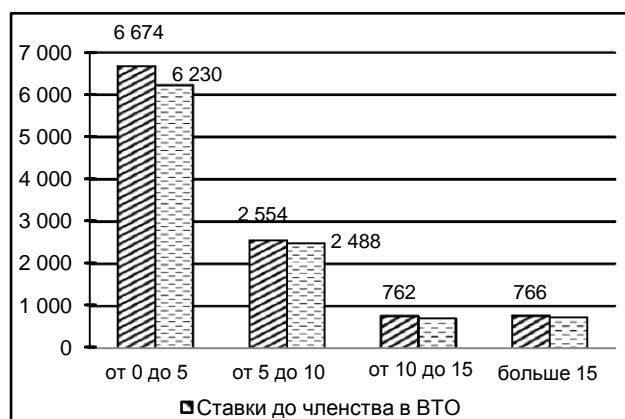

Рис. 3. Распределение ставок импортной пошлины в таможенном тарифе Украины до и после членства в ВТО [15]
 [The distribution of the import duty rates in the customs tariff of Ukraine before and after the WTO membership] [15]

Изучение структуры таможенного тарифа Украины свидетельствует о положительной тенденции развития и либерализации ВЭД Украины. Так, на каждом этапе становления рыночной экономики любого государства таможенные платежи выполняют определенную функцию: на первом этапе построения открытой экономики таможенные пошлины выполняют фискальную функцию, а при дальнейшем положительном развитии – защитную и регулирующую. Такая положительная тенденция наблюдается и в Украине, что в дальнейшем приведет к увеличению эффективности ВЭД в целом.

В странах ЕС таможенная пошлина не применяется в фискальных целях и рассматривается как влиятельный фактор экономической интеграции. В частности, с середины 90-х годов средний таможенный тариф стран ЕС постепенно снижается. Однако уменьшение размера таможенных ставок не является целью проведения таможенной политики. Современная система защиты внутреннего рынка ЕС является примером умеренного протекционизма, который дает возможность направить защиту в те секторы экономики, которые в нем нуждаются. Снижение среднего уровня таможенных ставок может происходить за счет ставок на второстепенные товары, вместе с тем ставки на стратегические товары остаются высокими. Товарные позиции, к которым более всего применяются специфические тарифы, относятся к наиболее защищенным секторам экономики ЕС. Это мясо и мясные субпродукты, молочные продукты, сахар, напитки, текстиль, изделия из хлебных злаков, муки, крахмала [16, с. 95–96].

Изучение таможенного тарифа позволяет утверждать, что в Украине и ЕС преобладающим видом ставок по способу начисления являются адвалорные (84 % в Украине и 95,2 % в ЕС от общего числа товаров), специфические (15,5 и 4 %, соответственно) и комбинированные (0,5 и 0,8 %) [15; 16].

Учитывая сказанное и результаты исследования Ивановой О. Ю. [17] и Чучки И. М. [18], а также перенимая опыт ведущих европейских стран по достижению симбиоза между либерализацией внешней торговли Украины и защитой национального рынка от неконтролируемого импорта, необходимо прежде всего:

1) расширить состав таможенных платежей, взимаемых и контролируемых таможенными органами; уточнить порядок их расчета, сроки определения и уплаты, а также орган, который несет ответственность за расчет, что позволит упростить процедуру таможенного оформления товаров в пунктах пропуска через таможенную границу Украины;

2) определить стратегические отрасли для экономики Украины и установить повышенные таможенные пошлины на импортные товары, которые могут конкурировать с отечественными товарами данных отраслей;

3) снизить импортные таможенные пошлины на второстепенные товары;

4) разработать дополнительные механизмы государственной поддержки и защиты в сфере таможенно-тарифного регулирования стратегических отраслей.

Таким образом, проведенное исследование позволило:

- уточнить понятие "таможенные платежи" и их состав;
- выявить динамику поступления таможенных платежей в Государственный бюджет Украины и их долю в общей части доходов;
- распределить ставки таможенных пошлин по группам и количеству товаров.

Следующим этапом разработки и усовершенствования методики анализа и оценки эффективности системы таможенно-тарифного регулирования внешнеэкономической деятельности является развитие конкретных рекомендаций

относительно применения отдельных механизмов используемых в сфере ВЭД, развитие подходов к определению зависимости между экспортно-импортными операциями и поступлениями в государственный бюджет в виде налогов от международной деятельности с учетом направления развития интеграционных объединений и определение стратегических отраслей экономики и групп товаров с учетом их значимости для экономики Украины и уровня рентабельности их производства.

Литература: 1. Трусов С. Підсумки роботи Державної фіскальної служби України щодо реалізації державної митної політики / С. Трусов // Митний брокер. – 2015. – № 10 (212). – С. 4–5. 2. Свинухов В. Г. Таможенно-тарифное регулирование внешнеэкономической деятельности : учебник / В. Г. Свинухов. – М. : Экономика, 2005. – 271 с. 3. Жуковец В. Ю. Таможенное право в вопросах и ответах / В. Ю. Жуковец. – М. : ЭКСМО, 2005. – 219 с. 4. Драганов В. Г. Основы таможенного дела / В. Г. Драганов. – М. : Экономика, 1998. – С. 330. 5. Атрощенко И. С. Таможенные платежи как источник формирования доходов современного государства / И. С. Атрощенко // Юридическая наука. – 2011. – № 3. – С. 75–77. 6. Таможенное право ЕС [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.economics.kiev.ua/index.php?id=741&view=article>. 7. Таможенный кодекс Таможенного союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.consultant.ru/popular/custom_eaes/112_10.html#p815. 8. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, № 15–16, № 17. – Ст. 112 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. 9. Митний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44–45, № 46–47, № 48. – Ст. 552 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>. 10. Про єдиний збір, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України : Закон України від 04.11.1999 р. № 1212-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 51 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1212-14>. 11. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. 12. Котыш Е. Н. Теоретические аспекты определения внешнеэкономической деятельности / Е. Н. Котыш // Материали за 9-а международна научна практична конференция "Найновите постижения на европейската наука". Том 1. Икономика. – София : "Бял ГРАД-БГ" ООД, 2013. – С. 54–60. 13. Офіційний сайт Державної казначейської служби України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.treasury.gov.ua/main/ukdoccatalog/list?currDir=185635&&document>. 14. Офіційний сайт Державної статистичної служби України [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrstat.gov.ua>. 15. Про митний тариф України : Закон України від 19.09.2013 р. № 584-18 // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 20–21. – Ст. 740 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/584-18>. 16. Рева Т. М. Налоговые льготы в системе регулирования внешней торговли / Т. М. Рева // Вісник АМСУ. Серія: "Економіка". – 2014. – № 1 (51). – С. 92–98. 17. Иванова О. Ю. Теоретико-методичне забезпечення вдосконалення системи податково-бюджетних відносин / О. Ю. Иванова // Економіка розвитку. – 2014. – № 4 (72). – С. 48–54. 18. Чучка І. М. Вплив транскордонного співробітництва на розвиток національної економіки / І. М. Чучка // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 5 (155). – С. 143–151 ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://eco-science.net/archive2014/313–5155.html>.

References: 1. Trusov S. Pidsumky roboty Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy shchodo realizatsii derzhavnoi mytnoi polityky / S. Trusov // Mytnyi broker. – 2015. – No. 10 (212). – P. 4–5. 2. Svinukhov V. G. Tamozhenno-tarifnoe regulirovanie vneshneekonomicheskoy deyatelnosti :

uchebnik / V. G. Svinukhov. – M. : Ekonomist, 2005. – 271 p. 3. Zhukovets V. Yu. Tamozhenne pravo v voprosakh i otvetakh / V. Yu. Zhukovets. – M. : EKSMO, 2005. – 219 p. 4. Draganov V. G. Osnovy tamozhennogo dela / V. G. Draganov. – M. : 1998. – P. 330. 5. Atroshchenkova I. S. Tamozhennye platezhi kak istochnik formirovaniya dokhodov sovremenno gosudarstva / I. S. Atroshchenkova // Yuri-dicheskaya nauka. – 2011. – No. 3. – P. 75–77. 6. Tamozhennoe pravo ES [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.economics.kiev.ua/index.php?id=741&view=article>. 7. Tamozhenny kodeks Tamozhennogo soyuza [Electronic resource]. – Access mode : http://www.consultant.ru/popular/custom_eaes/112_10.html#p815. 8. Podatkovyi kodeks Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2011. – No. 13–14, No. 15–16, No. 17. – Art. 112 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. 9. Mytnyi kodeks Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2012. – No. 44–45, No. 46–47, No. 48. – Art. 552 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>. 10. Pro yedyniy zbir, yakiy spravliaetsia u punktakh propusku cherez derzhavnyi kordon Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 04.11.1999 r. No. 1212-XIV // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1999. – No. 51 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1212-14>. 11. Hospodarskyi kodeks Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2003. – No. 18 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. 12. Kotysh E. N. Teoreticheskie aspekty opredeleniya vneshneekonomicheskoy deyatelnosti / E. N. Kotysh // Materyaly za 9-a mezhdunarodna nauchna praktychna konferentsiya "Nainovye postyzhneniya na evropeiskata nauka". Vol 1. Ykonomiky. – Sofiya : "Bial HRAD-BH" OOD, 2013. – P. 54–60. 13. Ofitsiyniy sait Derzhavnoi kaznacheiskoi sluzhby Ukrainy [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.trea.sury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=185635&&document>. 14. Ofitsiyniy sait Derzhavnoi statystychnoi sluzhby Ukrainy [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.ukrstat.gov.ua>. 15. Pro mytnyi taryf Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.09.2013 r. № 584-18 // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2014. – No. 20–21. – Art. 740 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua>

/laws/show/584-187. 16. Reva T. M. Nalogovye Igoty v sisteme regulirovaniya vneshney torgovli / T. M. Reva // Visnyk AMSU. Seriya: "Ekonomika". – 2014. – No. 1 (51). – P. 92–98. 17. Ivanova O. Yu. Teoretyko-metodychne zabezpechennia vdoskonalennia systemy podatkovno-biudzhetykh vidnosyn / O. Yu. Ivanova // Ekonomika rozvytku. – 2014. – No. 4 (72). – P. 48–54. 18. Chuchka I. M. Vplyv transkordonnoho spivrobitnytstva na rozvytok natsionalnoi ekonomiky / I. M. Chuchka // Aktualni problemy ekonomiky. – 2014. – No. 5 (155). – P. 143–151 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://eco-science.net/archive2014/313--5155.html>.

Информация об авторе

Котыш Елена Николаевна – канд. экон. наук, доцент кафедры международной экономики и менеджмента внешнеэкономической деятельности Харьковского национального экономического университета имени Семена Кузнеця (просп. Ленина, 9-А, г. Харьков, Украина, 61166, e-mail: EKotysh@mail.ru).

Інформація про автора

Котыш Олена Миколаївна – канд. экон. наук, доцент кафедры міжнародної економіки та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: EKotysh@mail.ru).

Information about the author

O. Kotysh – PhD in Economics, Associate Professor of the Department of International Economics and Management of Foreign Economic Activity of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: EKotysh@mail.ru).

*Стаття надійшла до ред.
24.06.2015 р.*

УДК 336.1:352

JEL Classification: H50; H71; H77

ГЕНДЕРНЕ БЮДЖЕТУВАННЯ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ

**Остріщенко Ю. В.
Корнієнко Н. М.**

Досліджено проблематику гендерного бюджетування як інструменту підвищення ефективності використання бюджетних коштів, забезпечення гендерної рівності та справедливого розподілу бюджетних видатків за статеву ознакою.

Розкрито теоретико-методологічні засади гендерного бюджетування та передумови його запровадження в бюджетний процес, зокрема на місцевому рівні.

Для вирішення завдань, визначених у процесі написання статті, використано такі методи дослідження, як: системний, абстрактно-логічний, порівняння та кількісного аналізу фінансово-економічних показників.

За результатами аналізу вітчизняного законодавства у відповідній сфері зроблено висновок про існування в Україні передумов для інтегрування гендерних аспектів у бюджетування соціальних сфер.

В Україні реалізовано пілотний проект "Гендерне бюджетування в Україні" (2011 – 2012 рр.), який фінансувався Шведським агентством міжнародного розвитку (SIDA). Учасниками проекту стали Івано-Франківська та Луганська області.

У межах реалізації проекту проаналізовано ряд бюджетних програм щодо врахування в них гендерних аспектів, а саме: "Молодь Прикарпаття", "Розвиток освіти Івано-Франківщини" та Обласну програму розвитку фізичної культури та спорту Луганської області.

За результатами аналізу бюджетних програм із соціально-гендерної точки зору обґрунтовано доцільність запровадження елементів гендерного бюджетування у процес планування бюджету та необхідність в інтеграції гендерних аспектів (наприклад, результативних показників гендерної рівності) у систему програмно-цільового методу (ПЦМ). Запропоновано інтегровану модель упровадження елементів гендерного бюджетування в основні компоненти ПЦМ.

Ключові слова: місцеві бюджети, видатки бюджету, гендерне бюджетування, гендерний аналіз, гендерна рівність, програмно-цільовий метод.

.....

ГЕНДЕРНОЕ БЮДЖЕТИРОВАНИЕ НА МЕСТНОМ УРОВНЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ

**Острищенко Ю. В.
Корниенко Н. Н.**

Исследована проблематика гендерного бюджетирования как инструмента повышения эффективности использования бюджетных средств, обеспечения гендерного равенства и справедливого распределения бюджетных расходов по половому признаку.

Раскрыты теоретико-методологические основы гендерного бюджетирования и предпосылок к его внедрению в бюджетный процесс, в том числе на местном уровне.

Для решения задач, обозначенных при написании статьи, использованы такие методы исследования, как: системный, абстрактно-логический, сравнения и количественного анализа финансово-экономических показателей.

По результатам анализа отечественного законодательства в соответствующей сфере сделан вывод о существовании в Украине предпосылок для интеграции гендерных аспектов в бюджетирование социальных сфер.

В Украине реализован пилотный проект "Гендерное бюджетирование в Украине" (2011 – 2012 гг.), который финансировался Шведским агентством международного развития (SIDA). Учасниками проекта стали Івано-Франківська та Луганська області.

В рамках реализации проекта проанализирован ряд бюджетных программ на предмет учета в них гендерных аспектов, а именно: "Молодежь Прикарпаття", "Развитие системы образования Івано-Франківщини" и Областная программа развития физической культуры и спорта Луганской области.

По результатам анализа бюджетных программ с социально-гендерной точки зрения обоснована целесообразность внедрения элементов гендерного бюджетирования в процесс планирования бюджета, а также необходимость в интеграции гендерных аспектов (например, результативных показателей гендерного равенства) в систему программно-целевого метода (ПЦМ). Предложена интегрированная модель внедрения элементов гендерного бюджетирования в основные компоненты ПЦМ.

Ключевые слова: местные бюджеты, расходы бюджета, гендерное бюджетирование, гендерный анализ, гендерное равенство, программно-целевой метод.

GENDER BUDGETING AT THE LOCAL LEVEL AS A TOOL FOR IMPROVING THE BUDGET FUND EFFICIENCY

I. Ostrishchenko
N. Korniyenko

The gender budgeting issues have been investigated as a tool for improving the budget funds efficiency, providing gender equality and fair distribution of budget expenditures according to gender.

The theoretical and methodological principles of the gender budgeting and preconditions for bringing it in the budget process, particularly at the local level have been studied.

To solve the problems determined in the article, the following research methods have been applied: the systematic method, the abstract and logical method, the method of comparison and quantitative analysis of the financial and economic indicators.

Based on the results of analysis of the national legislation in the relevant field, a conclusion has been drawn about the existence of preconditions for integration of gender approaches to the budgeting of social spheres.

A pilot project "Gender Budgeting in Ukraine" funded by the Swedish International Development Agency (SIDA) was implemented in Ukraine within 2011 – 2012 years. The project participants were Ivano-Frankivsk and Luhansk regions.

Within the project implementation some budget programs have been analyzed in order to assess their gender aspects. These programs were "Youth of Prykarpattia", "The Development of Education in Ivano-Frankivsk region" and the Regional Program for Physical Culture and Sports Development in Luhansk region.

Based on the analysis of the budget programs a conclusion has been drawn about the expediency of introducing the gender budgeting elements in the budget planning process and the necessity of the integration of gender aspects (e.g. gender equality performance indicators) in the program-target method (PTM). An integrated model for introduction of gender budgeting elements in the main components of the PTM has been developed.

Keywords: local budgets, budget expenditures, gender budgeting, gender analysis, gender equality, program-target method.

Сучасний етап розвитку України характеризується здійсненням ґрунтовних реформ у різних сферах життя: політичній, соціально-економічній, бюджетній та фінансовій. Такі реформи здійснюються як на державному, так і місцевому рівнях.

Реформа місцевого самоврядування заслуговує на окрему увагу, оскільки від її ефективності залежить рівень життя пересічних громадян, а отже, і добробут усієї країни.

Заходи, пов'язані з удосконаленням бюджетної системи та системи місцевого самоврядування, має бути спрямовано на досягнення децентралізованого управління фінансовими ресурсами, перерозподіл повноважень на користь територіальної громади. Такі кроки мають наблизити Україну до європейського рівня.

Урахування гендерного фактору є одним із визначальних аспектів ефективності таких реформ. Серед багатьох інструментів, які є в арсеналі державної гендерної політики, особливо слід зазначити гендерне бюджетування. Цю технологію орієнтовано на врахування інтересів та потреб різних категорій громадян у процесі формування і виконання бюджету. Вона є важливою складовою частиною і цінним інструментом підвищення рівня соціально-економічної захищеності населення, розширення можливостей

жінок, забезпечення гендерної рівності та розвитку демократичних принципів управління.

Проблематика гендерної рівності є однією з найважливіших у сфері захисту прав людини. Однак урахування гендерних аспектів у бюджетному процесі є відносно новим напрямом дослідження економічної та фінансової науки. Питання гендерного аналізу бюджетної політики уже тривалий час досліджують такі відомі зарубіжні експерти, як: Д. Бадлендер, Д. Ельсон, Г. Х'юїт, Ш. Квін, Е. Клатцер, Р. Шарп та ін. В Україні проблеми підвищення ефективності функціонування бюджетів, у тому числі шляхом запровадження гендерного бюджетування, набули розвитку у працях Л. Лобанової, Ж. Белец, С. Гаращенко, І. Ускова [1 – 4]. Водночас багато теоретичних та практичних питань у цій сфері потребують поглиблених досліджень.

Ураховуючи зазначене, очевидно є актуальність тематики, обраної для цієї статті, мета якої полягає у розкритті теоретико-методологічних засад гендерного бюджетування та дослідженні передумов його запровадження на рівні місцевих бюджетів.

Досягненню окресленої мети сприятиме вирішення таких завдань: оцінювання нормативно-правового регулювання питання гендерної рівності в Україні; узагальнення

теоретичних та практичних аспектів гендерно орієнтованого бюджетування та досвіду його запровадження на місцевому рівні; визначення напрямів подальшої роботи із запровадження гендерних аспектів у бюджетний процес.

У процесі вирішення поставлених завдань використовуватимуть такі методи дослідження: системний (для розкриття теоретичних засад гендерного бюджетування); порівняння та кількісного аналізу фінансово-економічних показників (для аналізу врахування гендерної складової частини в бюджетних показниках); абстрактно-логічний (для обґрунтування пропозицій щодо інтеграції показників гендерної рівності в систему ПЦМ-бюджетування).

Розглядаючи теоретичні аспекти "гендерного бюджетування", слід зазначити, що це поняття містить у собі процеси та інструменти, за допомогою яких ураховують специфічні інтереси різних соціальних та вікових категорій у процесі розподілу державних ресурсів на всіх рівнях. Таким чином, гендерне бюджетування є одним із інструментів досягнення гендерної рівності, механізм якого охоплює політичну, економічну та соціальну сфери забезпечення рівності жінок та чоловіків.

Гендерне бюджетування оцінює наслідки та результати бюджетних заходів для чоловіків та жінок із точки зору перспективи державного фінансування. Це спрощує бюджетну інформацію і є підставою для вимірювання прогресу щодо інтеграції гендерного аспекту в межах різних видів політики та його подальшого відображення в бюджеті. Гендерне бюджетування сприяє досягненню гендерної рівності, підвищує якість надання послуг загалом та сприяє економічній ефективності в розподілі ресурсів, а отже, підвищує ефективність процесу управління.

Інтеграція соціальних аспектів у процеси планування та бюджетування – це новий та інноваційний внесок у подальший розвиток концепції бюджетування, орієнтованої на результат. Цю концепцію підтримують, зокрема, Європейський Союз, Рада Європи та Світовий банк як засіб акцентування уваги на впливі державних стратегій та фінансуванні [5; 6].

Україна має відповідну правову базу і вже здобуває певні знання про процес інтегрування гендерних підходів у бюджетування соціальних сфер.

Принцип рівності прав жінок та чоловіків закріплено у статті 24 Конституції України, яка гарантує рівність прав і свобод усім громадянам та забороняє обмеження за ознакою статі [7]. Крім того рівність прав жінки і чоловіка забезпечено: наданням жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, здобутті освіти та професійній підготовці, праці та винагороді за неї.

Важливим кроком стало ухвалення у 2005 році Закону України "Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків", де, згідно зі статтею 4, передбачено проведення гендерно-правової експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів [8]. На виконання цього Закону у 2006 році було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України "Про проведення гендерно-правової експертизи".

У 2005 році було видано Указ Президента України "Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" [9] та затверджено Державну програму забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року [10].

На сьогодні необхідність у запровадженні гендерних підходів в усі сфери життєдіяльності суспільства задекларовано в Державній програмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року (далі – Програма), яка була затверджена у 2013 році [11].

Програмою передбачено комплекс заходів, реалізація яких дозволять вирішити проблему щодо гендерної нерівності в Україні. Такі заходи, у тому числі, містять у собі:

удосконалення законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, зокрема, шляхом приведення його у відповідність до міжнародних стандартів та законодавства Європейського Союзу;

здійснення серед працевластців інформаційно-роз'яснювальної роботи з питань запровадження європейських стандартів рівності працівників у сфері праці;

уживання заходів щодо скорочення гендерного розриву в рівні заробітної плати жінок і чоловіків;

виконання на постійній основі робіт із впровадження гендерних підходів у систему освіти;

виконання договірних та інших міжнародних зобов'язань щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та ін. [11].

Виконання Програми розраховане на 2013 – 2016 рр., джерелами її фінансування визначено кошти державного бюджету, місцевих бюджетів, а також інші джерела.

Фінансування Програми передбачене в обсязі 5,9 млн грн, у тому числі за роками: 2013 р. – 1,5; 2014 р. – 2,3; 2015 р. – 1,2; 2016 р. – 0,9 млн грн [11].

Таким чином, чинне законодавство створює широку правову базу для інтегрування соціальних аспектів у процеси формування бюджетів в Україні, яка заявила про свою прихильність до заохочення гендерної рівності на різних рівнях. Однак ми не можемо говорити про існування рівності між чоловіками і жінками без рівності в розподілі та доступі до державних ресурсів.

Вирішити цю проблему можливо шляхом запровадження в бюджетний процес елементів гендерного бюджетування та гендерного аналізу бюджету.

Гендерно орієнтоване бюджетування (або як його іноді називають "соціальне бюджетування") передбачає інтеграцію соціальних аспектів у процеси планування і бюджетування. Аналіз бюджету, урахуовуючи гендерний аспект, дасть можливість узяти до уваги ширше коло питань, вирішення яких створить рівні можливості для всіх членів громади та забезпечить її сталий розвиток [3].

Результати гендерного (або соціального) аналізу мають чітко продемонструвати, якою мірою державна політика і бюджетні асигнування сприяють досягненню цілей та виконанню правових зобов'язань щодо гендерної рівності [12, с. 13–14].

Аналізуючи вплив політики та бюджетів на соціально-економічний статус жінок і чоловіків, зокрема на різні групи жінок і чоловіків (наприклад, із розподілом за віком, місцем проживання, етнічним походженням), можна визначити потенційні джерела нерівності. Водночас ураховують різні позиції та преференції жінок і чоловіків, а також перешкоди, які заважають жінкам і чоловікам повністю та рівноцінно користуватися результатами виконання бюджетних коштів, брати активну участь у соціально-економічному житті. Отже, результати соціального аналізу формують міцну основу для вжиття коригувальних заходів у випадках, де існують вияви нерівності, і таким чином забезпечують урахування гендерних аспектів не лише на етапі формування, але і виконання бюджету.

Як уже зазначалося, запровадження гендерного бюджетування є обов'язковою передумовою для дотримання рівності прав та можливостей жінок та чоловіків, визначених у Конституції України. Воно дозволяє повніше і глибше оцінити наслідки ухвалених рішень і в результаті – підвищити їхню ефективність. Тому гендерне бюджетування передбачає можливість проведення громадської експертизи, публічного обговорення і лобювання.

Гендерне бюджетування дає можливість [13, с. 14–17]: залучити жінок до активної участі в ухваленні економічних рішень шляхом залучення їх до участі в бюджетному процесі;

забезпечити моніторинг та оцінювання державних витрат і доходів, урахуовуючи гендерні проблеми;

Фази і кроки гендерного бюджетування, відповідно до австрійського підходу [Gender budgeting phases and stages under the Austrian approach]

Фази	Кроки
1. Підготовка	1. Вибір сфери для гендерного аналізу бюджету
	2. Оцінювання передумов та вихідної ситуації у сфері
	3. Ідентифікація наявних проблем у сфері
2. Аналіз	4. Формування мети та цілей гендерного аналізу. Оцінювання прямих і непрямих ефектів послуг, ситуації у сфері доходів і зайнятості
3. Реалізація	5. Розроблення критеріїв і показників для досягнення цілей гендерної рівності
	6. Розроблення і реалізація заходів із запровадження гендерних аспектів у бюджет
4. Контроль	7. Контроль, оцінювання, документація

У процесі здійснення аналізу використовують такі методи та інструменти аналізу: аналітичний, експертний, нормативний, прогнозний, порівняльний, програмний, соціологічний та ін.

Загальна схема здійснення гендерного бюджетного аналізу в межах місцевих проектів має такий вигляд:

перший крок – вибір сфери для аналізу, визначення цільових груп та оцінювання їх потреб у межах дослідження;

другий крок – здійснення аналізу вихідної ситуації: оцінювання наявних/відсутніх послуг у сфері (із огляду на потреби цільових груп); оцінювання можливостей для ухвалення рішень (гендерний аналіз кадрового складу органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що належать до сфери дослідження); визначення можливостей для реалізації проекту (програмний аналіз); інші організаційні та кадрові передумови реалізації (наприклад, опис документів, що підлягають аналізу);

третій крок – визначення проблеми, формулювання гіпотези;

четвертий крок – формулювання мети, яка сприяє досягненню гендерної рівності в обраній галузі, та завдань аналізу (специфічні цілі в межах секторного аналізу).

Робота на цьому етапі передбачає також здійснення гендерного аналізу обраної сфери/послуг і бюджетного аналізу в цій галузі та стосується: гендерного секторного аналізу з розподілом за статтю (як засоби/фінанси розподілено між чоловіками і жінками); оцінювання структури та обсягу наданих послуг, урахуваючи потреби чоловіків і жінок; аналізу фінансових ресурсів, що використовують, та витрат на персонал; моніторингу непрямих ефектів витрат або послуг та непрямого впливу бюджетних витрат;

п'ятий крок – розроблення критеріїв/показників оцінювання для аналізу;

шостий крок – розроблення і реалізація заходів із запровадження гендерних аспектів у бюджет;

сьомий крок – формування висновків і рекомендацій щодо перерозподілу/дофінансування/фінансування з метою врахування в бюджеті гендерних аспектів та досягнення гендерної рівності.

Підходи австрійських фахівців у сфері гендерного бюджетування було використано департаментами фінансів Івано-Франківської, Луганської облдержадміністрацій та експертами проекту у процесі розроблення методики

ефективніше використовувати ресурси задля досягнення гендерної рівності й людського розвитку;

зробити акцент на зміні пріоритетів, а не збільшенні загального обсягу державних видатків;

створити умови для контролю за тим, як органи влади виконують зобов'язання щодо дотримання прав жінок, включаючи дотримання Конвенції із запобігання всім формам дискримінації жінок (CEDAW), а також Пекінської декларації з подолання дискримінації за статевою ознакою.

Таким чином, гендерно чутливі бюджети дозволяють виявити гендерну нерівність, забезпечують деталізацію й аналіз даних на основі гендерних критеріїв.

Луганська та Івано-Франківська області стали провідними в розвитку гендерно орієнтованого бюджетного аналізу в Україні, оскільки за їх участю протягом 2011 – 2012 рр. було реалізовано пілотний проект "Гендерне бюджетування в Україні" (далі – Проект), фінансований Шведським агентством міжнародного розвитку (SIDA).

Проект значною мірою сприяв розвитку національного досвіду і можливих підходів до реалізації гендерно орієнтованого бюджетування. Його метою було визначено: дослідження сутності, принципів та завдань гендерного бюджетування; популяризацію такого бюджетування в Україні та демонстрацію можливих підходів до його запровадження; проведення гендерної експертизи бюджету щодо рівня врахування чи неврахування особливих потреб різних гендерних груп (жінок, чоловіків, осіб похилого віку тощо), співвідношення ресурсів та фінансових можливостей для цих груп; формування практичних інструментів і накопичення досвіду на обласному рівні.

Робота над реалізацією проекту містила в собі такі заходи:

проведення тренінгів із питань гендерного бюджетування за участю міжнародних експертів проекту;

створення робочих груп, до складу яких увійшли фахівці департаментів фінансів, економіки, освіти і науки, у справах сім'ї, молоді і спорту облдержадміністрацій, представники органів статистики, незалежні гендерні консультанти; відбір сфер та бюджетних програм для здійснення аналізу;

аналіз відібраних програм, підготовка звітів про виконану роботу, напрацювання висновків та рекомендацій;

проведення семінарів зі спеціалістами фінансових органів області, під час яких було презентовано звіт робочої групи та ознайомлено учасників із результатами реалізації проекту;

підготовка пропозицій щодо запровадження елементів гендерного бюджетування в бюджетний процес.

У ході реалізації проекту учасниками вивчався досвід ряду країн (Австрії, Швеції, Іспанії), які досягли успіхів у запровадженні гендерного бюджетування у практичну діяльність.

Зупинимось детальніше на австрійському підході "7 кроків гендерного бюджетування" як такому, що став основоположним для використання пілотними регіонами.

Сама методика, закладена в австрійському підході, остаточно сформувалась у процесі реалізації пілотного проекту щодо запровадження гендерного бюджетування в регіоні Південний Тіроль і була запропонована як керівництво для впровадження гендерного бюджетування в Австрії [14, с. 8–10]. Методика містить у собі 4 фази і 7 кроків гендерного аналізу бюджету (табл. 1).

Ретельне вивчення досвіду різних країн у сфері гендерного бюджетування та практична робота в Україні на рівні окремих секторів дає можливість узагальнити підходи до здійснення гендерного бюджетного аналізу на місцевому рівні.

проведення гендерної експертизи видатків бюджету, яка передбачає здійснення аналізу в 4 етапи:

1. Інвентаризація та огляд програми

Цей початковий етап передбачає здійснення аналізу документації програми та отримання відповідей на такі запитання:

які цілі програми і чи стосуються вони гендерної рівності; якими є основні програмні заходи, чи передбачено конкретні заходи щодо жінок і чоловіків;

як програма сприяє досягненню гендерної рівності (щодо наявного стану).

2. Проведення дослідження представництва жінок і чоловіків, визначення розподілу ресурсів і результатів програми

На даному етапі дослідження аналізують:

цільову групу (як жінки та чоловіки представлено в цільовій групі);

основні відмінності між жінкам та чоловіками в цільовій групі;

гендерні проблеми та потенційні вияви нерівності, які могла б усунути програма;

бенефіціантів програмних заходів (скільки серед них жінок і чоловіків);

кількісне представництво жінок та чоловіків серед осіб, які ухвалюють рішення щодо програми (наприклад, рішення про розподіл ресурсів і про те, хто може брати участь у програмі тощо);

обсяг ресурсів, передбачений на виконання програми і конкретні програмні заходи;

вартість окремих послуг, програмних заходів;

середній розмір субсидій (грошових трансфертів) жінкам і чоловікам;

результати участі у програмі жінок і чоловіків (наприклад, скільки жінок і чоловіків знайшли роботу після проходження навчання з питань працевлаштування або скільки спортсменок і спортсменів, які взяли участь у навчальних заходах, виграли ті чи інші чемпіонати);

вплив програмних заходів на жінок і чоловіків, відповідність таких заходів до потреб жінок і чоловіків.

Таку інформацію необхідно подати з погляду програмних заходів і якомога конкретніше (наприклад, скільки жінок і чоловіків бере участь у різних навчальних заходах).

Визначивши середню вартість конкретних послуг, можна зіставити її з інформацією про те, скільки жінок і чоловіків користуються такими послугами та, відповідно, проаналізувати, як витрати розподіляють між жінками та чоловіками.

За результатами аналізу необхідно отримати відповідь на запитання, чи дійсно програмні заходи поліпшують ситуацію з гендерною рівністю, залишають її без змін або навіть посилюють наявну нерівність.

3. Аналіз результатів дослідження

Аналіз, що здійснюють на цьому етапі (на основі інформації, отриманої в ході попереднього дослідження), має на меті встановити причини наявної ситуації та визначити, як цю ситуацію можна поліпшити.

Водночас необхідно встановити гендерні характеристики програми та визначити, чи існує проблема гендерної рівності, причини її виникнення. У разі, якщо недостатньо даних із розподілом за статтю, можна отримати додаткові, якісні дані від фокус-груп (спеціально організовані дискусійні групи за участю осіб, які беруть участь у програмі або як бенефіціанти, або як її керівники).

Фокус-групи з бенефіціантів, організовані окремо для жінок і чоловіків, можуть надати додаткові відомості про вплив програми на жінок та чоловіків, а також можливості поліпшення цього впливу.

4. Розроблення рекомендацій щодо досягнення гендерної рівності

Завершальний етап аналізу програми полягає у формуванні рекомендацій щодо того, як вона може краще сприяти досягненню гендерної рівності. Рекомендації можуть охоплювати широкий спектр питань та передбачати такі конкретні зміни у програмі, як коригування цілей або програмних заходів; перерозподіл ресурсів; запровадження змін у критерії або процеси ухвалення рішень.

Для того щоб у подальшому можна було відстежувати ступінь реалізації рекомендацій на практиці, необхідно у процесі їх розроблення встановити показники, які відобразатимуть зміни в досягненні гендерної рівності.

Описану методику гендерної експертизи видатків бюджету було використано учасниками пілотного проекту в ході здійснення соціального бюджетного аналізу обласної комплексної програми "Молодь Прикарпаття", програми "Розвиток освіти Івано-Франківщини" та Обласної програми розвитку фізичної культури та спорту Луганської області.

Аналітичні дослідження ґрунтувалися на статевому та віковому складі гендерних груп, розподілі витрат, залежно від статі, результатах реалізації програм для жінок і чоловіків.

Результати аналізу, здійсненого в Івано-Франківській області, дозволили посилити роботу із забезпечення гендерної рівності та зробити такі висновки:

1. Як для програм у сфері молоді, так і для освітніх програм характерною є відсутність запланованих заходів із бюджетування та моніторингу дій, спрямованих на забезпечення гендерної рівності, подолання сформованих традиційних чинників формування нерівності.

2. Статистична інформація, що використовується у процесі формування та виконання бюджету, не завжди містить у собі дезагрегацію даних щодо статті, що ускладнює здійснення детального і повного гендерного аналізу.

3. У галузі освіти:

більшість працівників сфери освіти становлять жінки, особливо це характерно для закладів дошкільного виховання (майже 100 % вихователів і 99 % керівників дитячих дошкільних закладів – це жінки). Загальна кількість чоловіків серед усіх працівників дошкільних установ становить лише 3 %;

за умови більшості жінок, що працюють у сфері шкільної освіти, у відношенні керівних працівників до загальної кількості працівників переважають чоловіки;

простежуються диспропорції в розподілі навчального навантаження між педагогами-жінками та педагогами-чоловіками на користь останніх;

у професійно-технічних навчальних закладах популярними залишаються (що відображено, відповідно, і на обсягах фінансування) професії у сферах будівництва, промисловості, надання послуг, що більш привабливі для юнаків.

4. У сфері розвитку молоді:

за умови переважної більшості жінок, які беруть участь у проектах, що реалізуються за участю молодих людей, дорожчими є ті, серед учасників яких переважають особи чоловічої статі;

за змістом проектів юнаки переважають у програмах, які передбачають залучення до активного суспільно-політичного та громадського життя, підвищення політичної культури молоді, формування у свідомості молоді потреби бути активним учасником державотворчих процесів;

більшу зацікавленість до пошуків роботи виявляють жінки, як наслідок, рівень працевлаштування серед жінок вищий.

Експертною робочою групою, яка працювала в Луганській області над запровадженням гендерних ініціатив, у ході досліджень було визначено об'єктивну потребу у внесенні гендерної складової частини до всіх обласних програм

(освіти, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, соціального захисту, зайнятості тощо), розробленні критеріїв оцінювання та моніторингу обласних програм щодо дотримання вимоги гендерної рівності, а також у підготовці фахівців відповідного рівня, здатних супроводжувати процес розроблення, запровадження, моніторингу й оцінювання програми у певній галузі, урахувачи гендерну складову частину.

Для більш глибокого аналізу обрано Програму розвитку фізичної культури та спорту Луганської області на 2008 – 2011 рр. Метою Програми є створення належних умов для розвитку фізичної культури і спорту, подальшого всебічного поширення фізкультурно-оздоровчого руху.

Експертами проаналізовано декілька напрямів програми. Зупинимось більш детально на результатах аналітичних досліджень діяльності міжвідомчого навчально-тренувального та організаційно-методичного закладу "Луганська обласна школа вищої спортивної майстерності", які відображають таке:

кількість спортсменів-чоловіків, які тренуються, значно вища від кількості спортсменів-жінок (75 проти 25 %). До того ж близько 29 % бюджетних коштів витрачають на жінок, тоді як на спортсменів-чоловіків – близько 71 %. Таким чином, урахувачи різницю в кількості жінок та чоловіків у спорті, бачимо, що на жінок припадає дещо більша частка бюджету;

різна концентрація жінок та чоловіків у різних видах спорту (виключно "чоловічі" види спорту – бокс, греко-римська боротьба, гандбол і волейбол; у художній гімнастиці представлено виключно жінок, крім того, значна кількість жінок займалася пінг-понгом (настільним тенісом), сучасним п'ятиборством, легкою та важкою атлетикою, брали участь у велотрекових перегонах);

чоловіки-тренери (88 %) домінують порівняно з жінками (12 %);

віковий склад тренерів-чоловіків закладу засвідчує, що більшість із них перебувають у віці від 50 до 60 рр., тоді як тренери-жінки "молодшають";

хоча за кількістю чоловіки-спортсмени значно переважають жінок-спортсменів, жінки перевершують своїх колег у виграних медалях на чемпіонатах Європи та світу.

Урахувачи зазначене, а також необхідність у підвищенні уваги до питання гендерної рівності, можна сформулювати такі рекомендації, відповідно до яких керівництву Луганської обласної школи вищої майстерності необхідно:

збільшити в ході набору вихованців до школи кількість осіб жіночої статі (на цей час жінки, які навчаються у школі, є більш успішними, оскільки ефективність їх досягнень у три рази перевищує результативність чоловіків. Таким чином, залучення більшої кількості жінок сприятиме підвищенню загального рівня успіху спортсменів);

вирішити питання щодо вирівнювання середньої заробітної плати у тренерів-чоловіків та тренерів-жінок;

заохочувати до роботи у школі молодих перспективних тренерів;

перерозподілити фінансування різноманітних видів спорту, урахувачи те, що успішність жінок вища за успішність чоловіків;

сприяти залученню більшої кількості жінок до занять у тих видах спорту, у яких наявна їх мала концентрація.

Таким чином, пілотний аналіз відібраних програм, який був здійснений на обласному рівні в межах реалізації проекту "Гендерне бюджетування в Україні", покликаний продемонструвати здійсненність і корисність гендерного (соціального) бюджетного аналізу. Результати аналізу програм із соціально-гендерної точки зору дозволяють зробити цікаві висновки, які можуть істотно сприяти підвищенню дієвості програм і забезпечити, таким чином, виконання правових зобов'язань держави щодо рівності між жінками та чоловіками.

З огляду на описаний досвід Івано-Франківської та Луганської областей у сфері гендерного бюджетування можна говорити про існування в Україні передумов для його повноцінного запровадження в бюджетний процес. Крім того, реформи у сфері запровадження програмно-цільового методу (далі – ПЦМ) на місцевому рівні забезпечили методичну базу для вдосконалення бюджетного процесу шляхом зосередження на гендерно та соціально орієнтованих результатах.

Упровадження методики гендерно орієнтованого бюджетування у ПЦМ на всіх рівнях урядування може істотно сприяти досягненню цілей ЦПМ, а саме:

забезпечення прозорості бюджетного процесу, бюджетних коштів і результатів виконання бюджетної програми; оцінювання та аналіз досягнення поставлених цілей та виконання завдань, урахувачи гендерні аспекти; сприяння роботі розпорядників коштів щодо досягнення запланованих результативних показників;

підвищення якості розроблення бюджетної політики, ефективності розподілу і використання бюджетних коштів; інформування громадян про хід планування та виконання бюджету з метою їх залучення до процесу ухвалення управлінських рішень [15, с. 7].

Зазначені цілі може бути підсилено за допомогою достатніх даних із гендерної точки зору.

Загалом рекомендовано розглядати інтеграцію методики гендерного бюджетування в модель бюджетного процесу з використанням ПЦМ.

Так, типові переліки бюджетних програм у галузях бюджетної сфери (державного управління, охорони здоров'я, освіти, культури, соціального захисту та соціального забезпечення, фізичної культури та спорту, молодіжних програм, житлово-комунального господарства, будівництва та ін.), затверджених наказами Мінфіну та відповідних галузевих міністерств, містять у собі результативні показники виконання програм: витрат, продукту, ефективності, якості. Кожний із чотирьох видів показників можна розвинути щодо внесення до нього соціального/гендерного виміру. Тобто до складу таких показників можна ввести так звані "гендерні показники" або "показники досягнення гендерної рівності", які б використовувались для оцінювання врахування гендерних аспектів у бюджетному процесі.

Інтегровану модель запровадження елементів гендерного бюджетування в основні компоненти ПЦМ наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Інтеграція гендерного бюджетування в основні компоненти ПЦМ [Integration of gender budgeting in the main components of the PTM]

Етапи/компоненти ПЦМ-бюджетування	Напрями інтеграції елементів гендерного бюджетування
1	2
Визначення та вирішення соціально-економічних проблем	У процесі визначення соціально-економічних проблем та здійснення аналізу враховувати інтереси жінок і чоловіків
Формування переліку бюджетних програм	Передбачати бюджетні програми, реалізація яких сприятиме досягненню соціальної та гендерної рівності
Розроблення завдань для реалізації бюджетних програм	Розробляти завдання бюджетних програм, які будуть спрямовані на усунення можливих та наявних виявів нерівності між жінками та чоловіками

Закінчення табл. 2

1	2
Формування результативних показників бюджетних програм	До переліку результативних показників вносити гендерно чутливі показники виконання бюджетних програм
Виконання бюджетних програм	У ході виконання програм сприяти досягненню запланованих показників, у тому числі показників, які характеризують установлення гендерної рівності
Моніторинг і оцінювання	Ураховувати соціальний та гендерний аспекти у процесі моніторингу та оцінювання. У разі виявлення фактів гендерної нерівності забезпечувати вжиття заходів щодо її усунення
Контроль за виконанням та звітування	Відобразити у звітності (наприклад, у звітах про виконання паспортів бюджетних програм) показники, які характеризують досягнення соціальних та гендерних цілей

Гендерний бюджетний аналіз та програмно-цільовий метод мають на меті зосередження уваги на підсумках і результатах бюджетної політики (тоді як за традиційних методів бюджетування визначальними є обсяги видатків). Результати досліджень зарубіжного досвіду використання зазначених методів свідчать, що обидва підходи впроваджено, ураховуючи систему стратегічного планування, якщо розподіл ресурсів здійснено, ураховуючи необхідність у досягненні конкретних цілей та результатів. Розширена підзвітність, краща структура управління, прозорість, посилення демократії – це елементи обох підходів. Крім того, ПЦМ передбачає наявність системи оцінювання та моніторингу виконання бюджетних програм [16, с. 31], що є необхідною умовою для здійснення гендерного аналізу таких програм.

Таким чином, сферу застосування ПЦМ можна розширити, а його ефективність – поліпшити шляхом інтеграції гендерних концепцій.

Однак перешкодою на шляху реалізації зазначеного може стати відсутність достатніх статистичних даних із розподілом за статтю, що не дозволяє здійснювати повноцінний, глибокий гендерний аналіз показників бюджету.

Оскільки статистична звітність є своєрідним тлумаченням інформації про економічні, соціальні, демографічні та екологічні явища і процеси, що відбуваються у країні, її регіонах і секторах економіки, то вона надзвичайно важлива для планування та моніторингу державної стратегії вирішення гендерних проблем у різних сферах, запровадження методик гендерного бюджетування та широкомасштабної роботи з підвищення інформованості громадськості із цих питань.

Таким чином, результати реалізації пілотного проекту демонструють здійсненність і корисність гендерно орієнтованого бюджетування та активізацію процесу щодо його запровадження в Україні.

Загалом за результатами здійснення гендерного аналізу обраних бюджетних програм в Івано-Франківській та Луганській областях можна зробити висновок, що системне запровадження гендерного бюджетування може сприяти:

- підвищенню якості управління державними фінансами;
- поліпшенню економічної ефективності та результативності;
- удосконаленню розподілу фінансових ресурсів;
- заохоченню досягнення цілей гендерної рівності та розвитку людського потенціалу;
- підвищенню прозорості, підзвітності та участі громадськості у плануванні та реалізації бюджетів.

Однак результати гендерного аналізу програм свідчать і про необхідність у посиленні роботи із забезпечення гендерної рівності в регіонах.

Серед проблемних питань, які необхідно вирішити на шляху інтеграції гендерного бюджетування в бюджетний процес, слід виділити такі: відсутність запланованих заходів із бюджетування та моніторингу дій, спрямованих на забезпечення гендерної рівності; різна концентрація жінок та чоловіків у різних галузях бюджетної сфери, видах спорту тощо; недостатність, а іноді відсутність фахівців, які б володіли знаннями та навичками, необхідними для здійснення гендерного аналізу; відсутність статистичних даних із розподілом за статтю.

Останнє питання є особливо актуальним, оскільки основою для забезпечення гендерного бюджетування є відповідна офіційна статистична інформація. З огляду на зазначене, удосконалення статистичної звітності та встановлення вимоги щодо дезагрегації (розподілу) усіх даних за статтю є необхідною умовою для здійснення ефективного гендерного аналізу бюджету.

Із метою зосередження уваги на гендерно та соціально орієнтованих результатах під час здійснення аналізу бюджетних програм запропоновано запровадити зміни до нормативно-правових актів із питань програмно-цільового бюджетування. Зокрема, до типових переліків бюджетних програм та результативних показників їх виконання, затверджених наказами Мінфіну та відповідних галузевих міністерств, доцільно вносити програми та/або показники, які б використовувались для оцінювання врахування гендерних аспектів у бюджетному процесі. У зв'язку із зазначеним запропоновано інтегровану модель упровадження елементів гендерного бюджетування в основні компоненти ПЦМ.

Повномасштабне запровадження гендерного бюджетування в Україні, у тому числі на місцевому рівні, потребує подальших кроків щодо нормативно-правового врегулювання зазначених питань, від обґрунтованості та дієвості яких залежатиме ефективність процесу бюджетного планування і використання фінансових ресурсів та результативність державних видатків у світлі досягнення гендерної рівності.

Література: 1. Гендерні стратегії сталого розвитку України / за ред. Л. С. Лобанової. – К. : Фенікс, 2004. – 432 с. 2. Гарашенко С. В. Гендерне бюджетування як складова політичних механізмів сприяння забезпеченню рівності жінок та чоловіків [Електронний ресурс] / С. В. Гарашенко. – Режим доступу : http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/3999/1/Harashchenko_Henderne.pdf. 3. Белец Ж. А. Гендерне бюджетування в Україні як складова механізму забезпечення рівності чоловіків і жінок [Електронний ресурс] / Ж. А. Белец. – Режим доступу : http://el-zbirn-du.at.ua/Bel_s.pdf. 4. Усков І. В. Підвищення ефективності функціонування місцевих бюджетів в Україні / І. В. Усков // Економіка розвитку. – 2013. – № 1 (65). – С. 33–38. 5. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf. 6. Quinn Sh. Gender budgeting: practical implementation [Electronic resource] / Sh. Quinn. – Access mode : [https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/gender-mainstreaming/CDEG\(2008\)15_en.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/gender-mainstreaming/CDEG(2008)15_en.pdf). 7. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. 8. Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 року № 2866-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>. 9. Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої

влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Указ Президента України від 26 липня 2005 року № 1135/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1135/2005>. 10. Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 року № 1834 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1834-2006-%D0%BF>. 11. Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2013 року № 717 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF>. 12. Бадлендер Д. Гендерные бюджеты [Электронный ресурс] / Д. Бадлендер. – Режим доступу : http://www.genderywca.by/images/publications/gender_budget-18518.pdf. 13. Elson D. Gender Budget Initiative / D. Elson. – London : Commonwealth Secretariat, 1999. – 21 p. 14. Gender Budgeting – Anleitung und Beispiele zur Umsetzung in öffentlichen Institutionen [Electronic resource]. – Access mode : http://www.femtech.at/fileadmin/downloads/Wissen/Literatur/10_Geld_regiert_die_Welt/Gender_Budgeting_-_Anleitung_und_Beispiele.pdf. 15. Klatzer E. The integration of Gender Budgeting in Performance-Based Budgeting / E. Klatzer. – Bilbao : Watch Group. Gender and Public Finance, 2008. – 17 p. 16. Корнієнко Н. М. Оцінка і моніторинг ефективності бюджетних програм / Н. М. Корнієнко // Економічний часопис – XXI : науковий журнал. – 2013. – № 5–6 (2). – С. 31–33.

References: 1. *Henderni stratehii staloho rozvytku Ukrainy* [Gender sustainable development strategies of Ukraine] / za red. L. S. Lobanovoi. – K. : Feniks, 2004. – 432 p. 2. Harashchenko S. V. *Henderne biudzhetuвання yak skladova politychnykh mekhanizmv spriyannia zabezpechenniu rivnosti zhinok ta cholovikiv* [Gender budgeting as a political mechanism component for providing equality between women and men] [Electronic resource] / S. V. Harashchenko. – Access mode : http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/3999/1/Harashchenko_Henderne.pdf. 3. Belets Zh. A. *Henderne biudzhetuвання v Ukraini yak skladova mekhanizmu zabezpechennia rivnosti cholovikiv i zhinok* [Gender budgeting in Ukraine as a constituent of the mechanism for providing equality between men and women] [Electronic resource] / Zh. A. Belets. – Access mode : http://el-zbirn-du.at.ua/Bel_s.pdf. 4. Uskov I. V. *Pidvyshchennia efektyvnosti funktsionuvannia mistsevykh biudzhetyv v Ukraini* [An increase of local budgets functioning efficiency in Ukraine] / I. V. Uskov // *Ekonomika rozvytku*. – 2013. – No. 1 (65). – P. 33–38. 5. *Henderna polityka Yevropeiskoho Soiuzu : zahalni pryntsyry ta naikrashchi praktyky* [Electronic resource]. – Access mode : http://icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf. 6. Quinn Sh. Gender budgeting: practical implementation [Electronic resource] / Sh. Quinn. – Access mode : [https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/gender-mainstreaming/CDEG\(2008\)15_en.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/gender-mainstreaming/CDEG(2008)15_en.pdf). 7. *Konstitutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku No. 254k/96-VR* [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. 8. Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 8 вересня 2005 року No. 2866-VI [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>. 9. Про вдосконалення роботи тентральних і містсеvykh орханів выконавчої влады shchodo zabezpechennia rivnykh prav i mozhlyvostei zhinok i cholovikiv : Указ Презыдента Украины від 26 лypnia 2005 року No. 1135/2005 [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1135/2005>. 10. Про затвердження Derzhavnoi prohramy z utverdzhennia hendernoї rivnosti v ukrain-skomu suspilstvi на період до 2010 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 hrudnia 2006 року No. 1834 [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1834-2006-%D0%BF>. 11. Про затвердження Derzhavnoi prohramy

zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv на період до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 veresnia 2013 року No. 717 [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF>. 12. Badlender D. *Gendernye byudzhety* [Gender budgets] [Electronic resource] / D. Badlender. – Access mode : http://www.genderywca.by/images/publications/gender_budget-18518.pdf. 13. Elson D. Gender Budget Initiative / D. Elson. – London : Commonwealth Secretariat, 1999. – 21 p. 14. Gender Budgeting – Anleitung und Beispiele zur Umsetzung in öffentlichen Institutionen [Electronic resource]. – Access mode : http://www.femtech.at/fileadmin/downloads/Wissen/Literatur/10_Geld_regiert_die_Welt/Gender_Budgeting_-_Anleitung_und_Beispiele.pdf. 15. Klatzer E. The integration of Gender Budgeting in Performance-Based Budgeting / E. Klatzer. – Bilbao : Watch Group. Gender and Public Finance, 2008. – 17 p. 16. Корнієнко Н. М. *Otsinka i monitorynh efektyvnosti biudzhetykh prohram* [Evaluation and monitoring of the budget programs effectiveness] / N. M. Korniyenko // *Ekonomichnyi chasopys – XXI : naukovyi zhurnal*. – 2013. – No. 5–6 (2). – P. 31–33.

Інформація про авторів

Остришенко Юлія Вікторівна – канд. екон. наук, заступник начальника відділу регіонального розвитку Департаменту місцевих бюджетів Міністерства фінансів України (вул. М. Грушевського, 12/2, м. Київ, Україна, 01008, e-mail: ostrik50@ukr.net).

Корнієнко Наталія Миколаївна – канд. екон. наук, головний економіст-фінансист відділу супроводження, виконання та аналізу бюджетних програм головного розпорядника бюджетних коштів Департаменту з фінансово-економічних питань, бухгалтерського обліку та фінансової звітності Міністерства фінансів України (вул. М. Грушевського, 12/2, м. Київ, Україна, 01008, e-mail: kornienko2000@mail.ru).

Інформація об авторах

Остришенко Юлія Вікторівна – канд. екон. наук, заступник начальника отдела регионального развития Департаменту місцевих бюджетів Міністерства фінансів України (вул. М. Грушевського, 12/2, г. Киев, Украина, 01008, e-mail: ostrik50@ukr.net).

Корнієнко Наталія Николаєвна – канд. екон. наук, головний економіст-фінансист отдела сопровождения, исполнения и анализа бюджетных программ главного распорядителя бюджетных средств Департаменту по финансово-экономическим вопросам, бухгалтерского учета и финансовой отчетности Министерства финансов Украины (ул. М. Грушевского, 12/2, г. Киев, Украина, 01008, e-mail: kornienko2000@mail.ru).

Information about the authors

I. Ostrishchenko – PhD in Economics, Deputy Chief of the Regional Development Division of the Local Budgets Department of the Ministry of Finance of Ukraine (12/2 M. Hrushevskiy St., Kyiv, Ukraine, 01008, e-mail: ostrik50@ukr.net).

N. Korniyenko – PhD in Economics, Chief Economist-Financier of the Division of Accompanying, Executing and Analysing Budget Projects of the Budget Means Chief Manager at the Department of Finance and Economic Issues, Accounting and Financial Reporting of the Ministry of Finance of Ukraine (12/2 M. Hrushevskiy St., Kyiv, Ukraine, 01008, e-mail: kornienko2000@mail.ru).

Стаття надійшла до ред.
27.08.2015 р.

ИССЛЕДОВАНИЕ БИЗНЕС-ЦИКЛОВ ПЕНСИОННОЙ ДИНАМИКИ

Якимова Л. П.

Долгосрочный тренд демографического старения населения и нелинейный характер протекания экономических процессов обуславливают необходимость в перманентном корректировании пенсионной политики как с учетом долгосрочной перспективы, так и в контексте изменяющихся экономических условий. Проанализированы параметры цикличности динамики функционирования солидарной системы пенсионного обеспечения, выявлены циклические индикаторы колебаний дефицита Пенсионного фонда Украины (ПФУ). Исследование основано на таких гипотезах: динамика развития системы пенсионного обеспечения моделируема и в определенной степени предсказуема: знание общих закономерностей и современных особенностей динамики функционирования пенсионной системы и факторов, определяющих эту динамику, дает основания для моделирования и научного предвидения общих вероятных тенденций ее перспективного развития; система пенсионного обеспечения как подсистема социально-экономической системы страны подчиняется общим законам ее развития, в частности, нелинейный (циклический) характер протекания экономических процессов определяет нелинейную динамику процессов пенсионного обеспечения. Анализ сфокусирован на временных рядах показателей трех видов: показателях эффективности (средняя пенсия; коэффициент замещения) и финансовой устойчивости (дефицит/профицит ПФУ) солидарной пенсионной системы; макроэкономических показателей (прирост ВВП; оплата труда наемных работников; занятость). Для выделения долгосрочного тренда и циклических компонент использовался фильтр Ходрика – Прескотта в матричном виде. Осуществлена оценка волатильности, персистентности, синхронности изменений временных рядов. Выявлены особенности циклических колебаний показателей финансовой устойчивости и эффективности солидарной пенсионной системы: циклы средней пенсии и дефицита ПФУ соответствуют бизнес-циклам Дж. Китчина; пенсионные показатели демонстрируют высокую волатильность, закономерно усиливающуюся в период мировых кризисов; по отношению к бизнес-циклу средняя пенсия – контрциклический показатель; дефицит ПФУ и коэффициент замещения – ациклические; размер средней пенсии – опережающий индикатор дефицита ПФУ. Разработанное программное обеспечение позволяет проводить дальнейшие исследования нелинейной динамики развития пенсионного обеспечения, в том числе негосударственного.

Ключевые слова: бизнес-цикл, солидарная пенсионная система, фильтр Ходрика – Прескотта, волатильность, персистентность, циклический индикатор.

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЗНЕС-ЦИКЛІВ ПЕНСІЙНОЇ ДИНАМІКИ

Якимова Л. П.

Довготерміновий тренд демографічного старіння населення і нелінійний характер перебігу економічних процесів зумовлюють необхідність у перманентному коригуванні пенсійної політики як, ураховуючи довготермінову перспективу, так і в контексті економічних умов, що змінюються. Проаналізовано параметри циклічності динаміки функціонування солідарної системи пенсійного забезпечення, визначено циклічні індикатори коливань дефіциту Пенсійного фонду України (ПФУ). Дослідження засновано на таких гіпотезах: динаміка розвитку системи пенсійного забезпечення модельована і певною мірою передбачувана; знання загальних закономірностей і сучасних особливостей динаміки функціонування пенсійної

системи та чинників, що визначають цю динаміку, дає підстави для моделювання і наукового передбачення загальних імовірних тенденцій її перспективного розвитку; система пенсійного забезпечення як підсистема соціально-економічної системи країни підпорядкована загальним законам її розвитку, зокрема, нелінійний (циклічний) характер перебігу економічних процесів визначає нелінійну динаміку процесів пенсійного забезпечення. Аналіз сфокусовано на часових рядах показників трьох видів: показниках ефективності (середня пенсія; коефіцієнт заміщення), фінансової стійкості (дефіцит/профіцит ПФУ) солідарної пенсійної системи; макроекономічних показниках (зростання ВВП; оплата праці найманих працівників; зайнятість). Для виділення довготермінового тренда і циклічних компонент використовувався фільтр Ходріка – Прескотта в матричному вигляді. Здійснено оцінювання волатильності, персистентності, синхронності змін часових рядів. Визначено особливості циклічних коливань показників фінансової стійкості та ефективності солідарної пенсійної системи: цикли середньої пенсії та дефіциту ПФУ відповідають бізнес-циклам Дж. Кітчина; пенсійні показники демонструють високу волатильність, яка закономірно підсилюється в період світових криз; щодо бізнес-циклу середня пенсія – контрциклічний показник; дефіцит ПФУ і коефіцієнт заміщення – ациклічні; розмір середньої пенсії – випереджальний індикатор дефіциту ПФУ. Розроблене програмне забезпечення дозволяє проводити подальші дослідження нелінійної динаміки розвитку пенсійного забезпечення, у тому числі недержавного.

Ключові слова: бізнес-цикл, солідарна пенсійна система, фільтр Ходріка – Прескотта, волатильність, персистентність, циклічний індикатор.

RESEARCH INTO BUSINESS CYCLES OF PENSION DYNAMICS

L. Yakimova

The long-term trend of the demographic aging of population and the non-linear character of the economic processes make it necessary to permanently correct the pension policy both in the long-term perspective, and in the context of changing economic conditions. The parameters of the cyclical dynamics of the functioning of the PAYG pension system have been analyzed. The cyclical indicators of fluctuations of the Pension Fund of Ukraine (PFU) deficit have been identified. The research is based on the following hypotheses: the dynamics of the pension system can be modeled and somehow predicted: the knowledge of the general laws and modern features of the dynamics of operation of the pension system and the factors that determine the dynamics, gives grounds for modeling and scientific forecasting of the general probable tendencies of its long-term development; the pension system as a subsystem of the social and economic system of the country is subject to the general laws of its development, in particular, the nonlinear (cyclical) nature of the economic processes determines the nonlinear dynamics of the processes of pension provision. The analysis is focused on the time series of indicators of three types: performance indicators (average pension, replacement rate) and financial sustainability (PFU deficit/surplus) of the PAYG pension system; macroeconomic indicators (GDP growth, compensation of employees, employment). To highlight the long-term trend and the cyclical component, Hodrick – Prescott filter was used in the matrix form. The estimation of volatility, persistence, synchronicity of time series changes has been made. The features of the cyclical fluctuations of the financial sustainability and performance of the PAYG pension system have been identified: the cycles of the average pension and the PFU deficit correspond the business cycles of J. Kitchin; pension indicators show high volatility, which logically increases during the global crisis; in relation to the business cycle, the average pension is a countercyclical indicator, the PFU deficit and replacement rate are acyclic indicators; the average pension is a leading indicator of the PFU deficit. The developed software makes it possible to carry out further research on the nonlinear dynamics of the pension provision, including the non-state one.

Keywords: business cycle, PAYG pension system, Hodrick – Prescott filter, volatility, persistence, cyclical indicator.

Устойчивое функционирование национальной системы пенсионного обеспечения принадлежит к приоритетным направлениям государственной социально-экономической политики. Долгосрочный тренд демографического старения населения и нелинейный характер протекания экономических процессов обуславливают необходимость в постоянном корректировании пенсионной политики как с учетом долгосрочной перспективы, так и в контексте изменяющихся экономических условий. Корректная реакция пенсионной политики на циклы экономической динамики должна быть основана на знании степени влияния бизнес-циклов на показатели финансовой устойчивости и эффективности пенсионной системы, а также циклических индикаторов колебаний этих показателей.

Теория экономического цикла является неоднозначной областью экономической науки, тем не менее интерес к ней, не только теоретический, но и практический, всегда существовал и особенно обострился после глобального кризиса 2008 года. Так в США при Национальном бюро экономических исследований функционирует Комитет по датировке бизнес-циклов (*NBER Business Cycle Dating Committee*) [1], статистический департамент ОЭСР, начиная с 1981 года, формирует систему композитных опережающих индикаторов для стран-членов ОЭСР [2]. В Украине к исследованию экономической цикличности, в том числе с использованием методов экономико-математического моделирования, обращались Вдовиченко А. М. [3] (исследована цикличность фискальной и монетарной политики в Украине с использованием фильтра Ходрика – Прескотта), Возная Л. Ю. [4] (выявлены признаки классического бизнес-цикла в развитии экономики Украины), Лактионова А. А. [5] (исследованы основы формирования фискальной политики в условиях циклического развития экономики Украины), Савченко Т. Г. [6] (осуществлена автоматизация процесса датировки экономических циклов крупнейших экономик СНГ на основе метода Брая – Бошен) и др. Вместе с тем в контексте пенсионного обеспечения исследования экономических циклов не проводились, в связи с чем представляется целесообразным выделить из общей экономической динамики циклы и проанализировать их динамическую связь с процессом пенсионного обеспечения в Украине.

Цель данного исследования – проанализировать параметры цикличности динамики функционирования солидарной системы пенсионного обеспечения и выявить циклические индикаторы колебаний дефицита Пенсионного фонда Украины (ПФУ). Результаты исследования полезны при разработке антициклической пенсионной политики, направленной на поддержку финансовой устойчивости и эффективности функционирования пенсионной системы.

Пенсионная динамика (или динамика систем пенсионного обеспечения) определена нами как совокупность процессов функционирования, изменения и развития систем пенсионного обеспечения. Предлагаемое исследование пенсионной динамики основано на таких гипотезах: 1) динамика развития системы пенсионного обеспечения моделируема и в определенной степени предсказуема: знание общих закономерностей и современных особенностей динамики функционирования системы пенсионного обеспечения и факторов, определяющих эту динамику, дает основание для моделирования и научного предвидения общих вероятных тенденций ее перспективного развития; 2) система пенсионного обеспечения как подсистема социально-экономической системы страны подчиняется общим законам ее развития, в частности, нелинейный (циклический) характер протекания экономических процессов определяет нелинейную динамику процессов пенсионного обеспечения.

С учетом требований к статистической обработке временных рядов при выявлении циклов пенсионной динамики и формировании их индикаторов [2; 7 – 9] исследование проведено по следующему алгоритму: 1) сезонная

корректировка временных рядов; 2) определение выбросов (аномальных значений рядов) и их коррекция; 3) выделение трендовой и циклической компонент временных рядов; 4) определение поворотных точек; 5) нормализация циклических компонент; 6) исследование волатильности и персистентности временных рядов; 7) определение типов циклических индикаторов по отношению к бизнес-циклу и синхронности изменений с показателями пенсионного обеспечения.

В исследовании в качестве исходных данных использованы годовые данные за 1991 – 2015 гг. показатели трех видов: 1) показатели эффективности солидарной пенсионной системы: средний размер назначенной месячной пенсии пенсионерам, которые находятся на учете в органах ПФУ на начало года, грн (далее – пенсия) [10]; коэффициент замещения, определенный как отношение средней пенсии к средней заработной плате, %; 2) показатель финансовой устойчивости солидарной пенсионной системы: разность между общими доходами и расходами ПФУ, млн грн (далее – дефицит/профицит ПФУ); 3) макроэкономические показатели: реальный природ ВВП как годовая процентная ставка по рыночным ценам в национальной валюте за базисный период в соответствии с курсом долларов США по состоянию на базисный 2005 год [11]; оплата труда наемных работников, состоящая из заработной платы, фактических и условных взносов нанимателей на социальное страхование, в фактических ценах, млн грн (далее – оплата труда) [10]; занятое население в возрасте 15 – 70 лет, тыс. чел. (далее – занятость) [10]. Поскольку временные ряды являются годовыми данными, то 1-й пункт алгоритма не выполнялся. Что касается 2-го пункта, то скорректирован только выброс коэффициента замещения в 1993 году (аномальное значение 1993 года объясняется замороженными специальными декретами правительства фондами заработной платы при сохранении прежнего уровня пенсий в условиях гиперинфляции).

Для выделения долгосрочного тренда и циклических компонент использовался фильтр Ходрика – Прескотта (*Hodrick – Prescott filter*, далее – *HP*). Фильтр *HP* был впервые описан в 1997 году [12] и использовался для анализа бизнес-циклов послевоенной экономики США, а с декабря 2008 года используется Статистическим департаментом ОЭСР для выделения цикличности при формировании опережающих индикаторов для стран-членов ОЭСР. В своем первоначальном виде оценка тенденции является результатом задачи оптимизации [2]. Исходный временной ряд раскладывается на составляющие:

$$y_t = \tau_t + c_t, \quad (1)$$

где y_t – исходный временной ряд;

τ_t – трендовая компонента;

c_t – циклическая компонента,

с целью, с одной стороны, минимизации отклонений между трендом и исходным рядом – $\sum_{t=1}^T (y_t - \tau_t)^2 \rightarrow \min$,

с другой стороны, – минимизации изгиба тренда – $\sum_{t=2}^{T-1} ((\tau_{t+1} - \tau_t) - (\tau_t - \tau_{t-1}))^2 \rightarrow \min$. Таким образом, элементы сглаженного ряда выбираются так, чтобы минимизировать сумму:

$$S = \sum_t (y_t - \tau_t)^2 + \lambda \sum_t (\tau_{t+1} - 2\tau_t + \tau_{t-1})^2 \rightarrow \min, \quad (2)$$

где λ – параметр сглаживания.

Параметр $\lambda > 0$ управляет степенью гладкости ряда: чем больше λ , тем более гладким получается ряд. Значение λ задается экспертно, изначально авторами рекомендовалось для квартальных данных $\lambda = 1\ 600$, для годовых – $\lambda = 100$, но в более поздних исследованиях [13] была

доказана целесообразность для годовых данных использовать скорректированный параметр $\lambda = 1\,600 / 4^4 = 6,25$, который и был использован в данном исследовании.

Для фильтрации статистических данных и последующего анализа разработано программное обеспечение

в виде рабочей книги *MS Excel*, страницы которой функционально связаны между собой, где фильтр *HP* используется в матричном виде. Из условий существования экстремума функции (2) для $t = \bar{1}; T$, где T – число наблюдений, определяется матрица размерности $T \times T$:

$$X = \begin{pmatrix} 1 + \lambda & -2\lambda & \lambda & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 \\ -2\lambda & 1 + 5\lambda & -4\lambda & \lambda & \dots & 0 & 0 & 0 \\ \lambda & -4\lambda & 1 + 6\lambda & -4\lambda & \dots & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \lambda & -4\lambda & 1 + 6\lambda & \dots & 0 & 0 & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 1 + 6\lambda & -4\lambda & \lambda \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & -4\lambda & 1 + 5\lambda & -2\lambda \\ 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & \lambda & -2\lambda & 1 + \lambda \end{pmatrix}, \quad (3)$$

тогда оператор оценки трендовой компоненты – вектор-столбец

$$\hat{t} = (X'X)^{-1} X'Y, \quad (4)$$

где $Y = (y_1, y_2, \dots, y_T)'$.

Вместе с тем несложно доказать, что для квадратной симметричной матрицы X верно равенство $(X'X)^{-1} X' = X^{-1}$, следовательно, формула (4) приобретает вид:

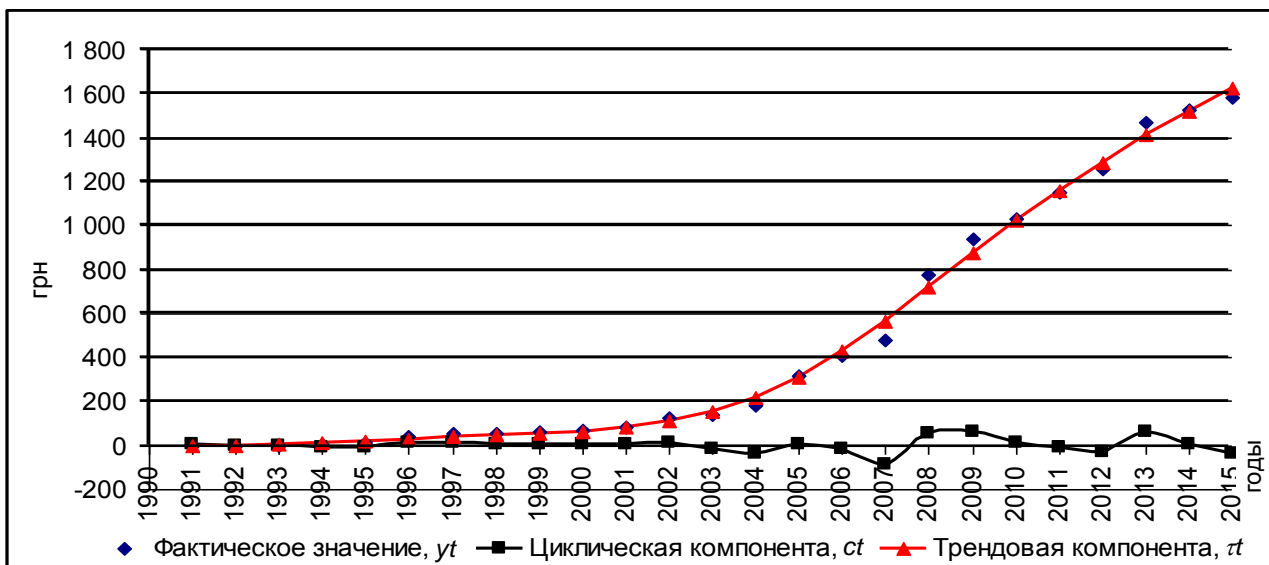
$$\hat{t} = X^{-1}Y. \quad (5)$$

Таким образом, оператор оценки вектора-столбца циклической компоненты, используемый при автоматизации выделения циклической компоненты фильтром Ходрика – Прескотта, имеет вид:

$$\hat{C} = Y - \hat{t} = [I - X^{-1}]Y. \quad (6)$$

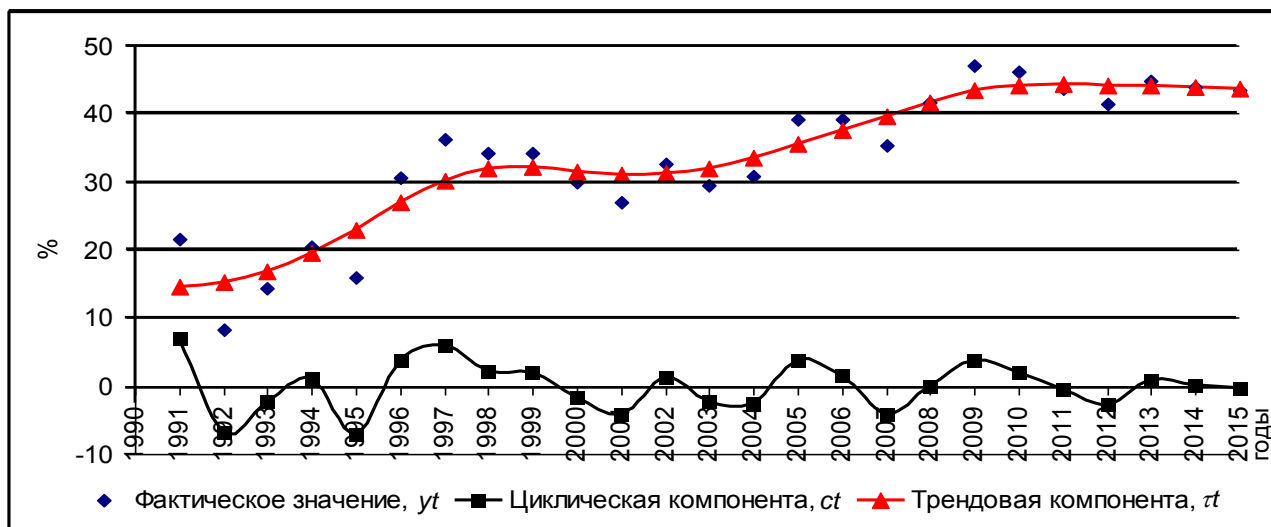
Результаты выделения трендовой и циклической компонент временных рядов заявленных пенсионных

и макроэкономических показателей, приведенные на рис. 1, адекватно иллюстрируют долгосрочные тренды, а также поворотные точки циклов (пики и впадины – локальные максимумы и минимумы циклических компонент). Например, в 1994 году (экономический кризис 1993 – 1994 годов) наблюдается впадина для прироста ВВП, занятости и оплаты труда, последнее привело в 1995 году к впадине пенсии и коэффициента замещения, а также первому снижению профицита ПФУ. Следующая впадина наблюдается в 1999 году (экономический кризис 1998 – 1999 годов) для прироста ВВП, занятости и первая впадина для профицита (соответственно, пик дефицита) ПФУ, оплата труда имеет локальный минимум, но выше оси абсцисс, средняя пенсия и коэффициент замещения достигнут своей впадины лишь в 2001 году. Глобальный финансовый кризис 2008 – 2009 годов отразился впадинами прироста ВВП, занятости и оплаты труда в 2009 году. Что касается пенсии и коэффициента замещения, то они в это время находятся на пике своего пятилетнего цикла между впадинами 2007 и 2012 годов (вероятно, можно говорить о том, что эти показатели контрциклические, их циклы противоположны бизнес-циклу). Совместное воздействие этих явлений на наполняемость бюджета ПФУ и его расходование привело к пику дефицита (впадине профицита) ПФУ в 2010 году.

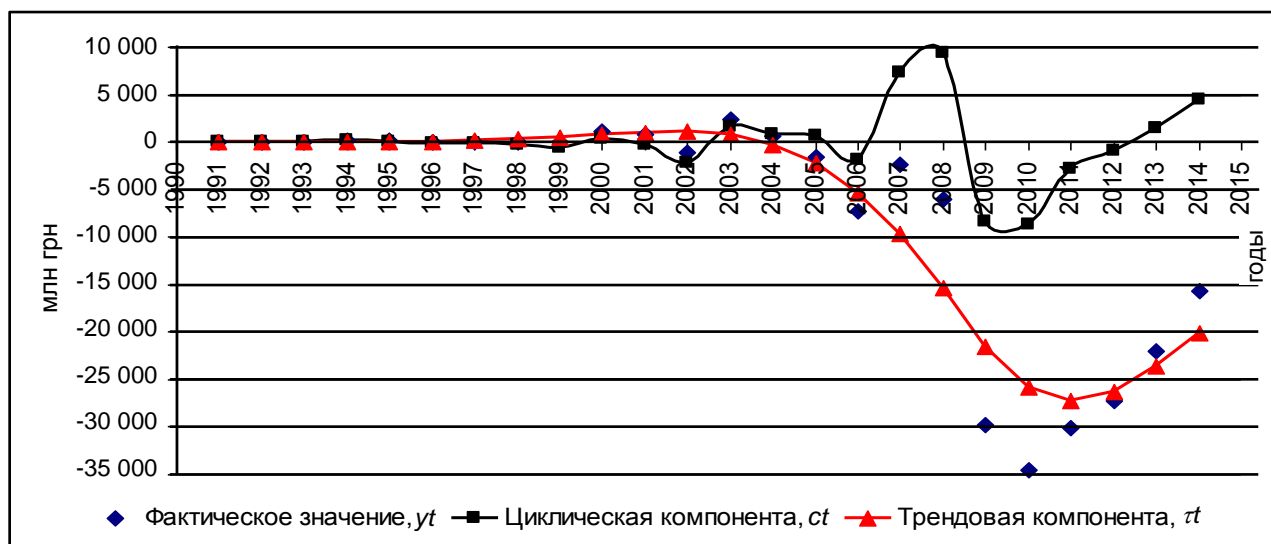

а) средняя пенсия [average pension]

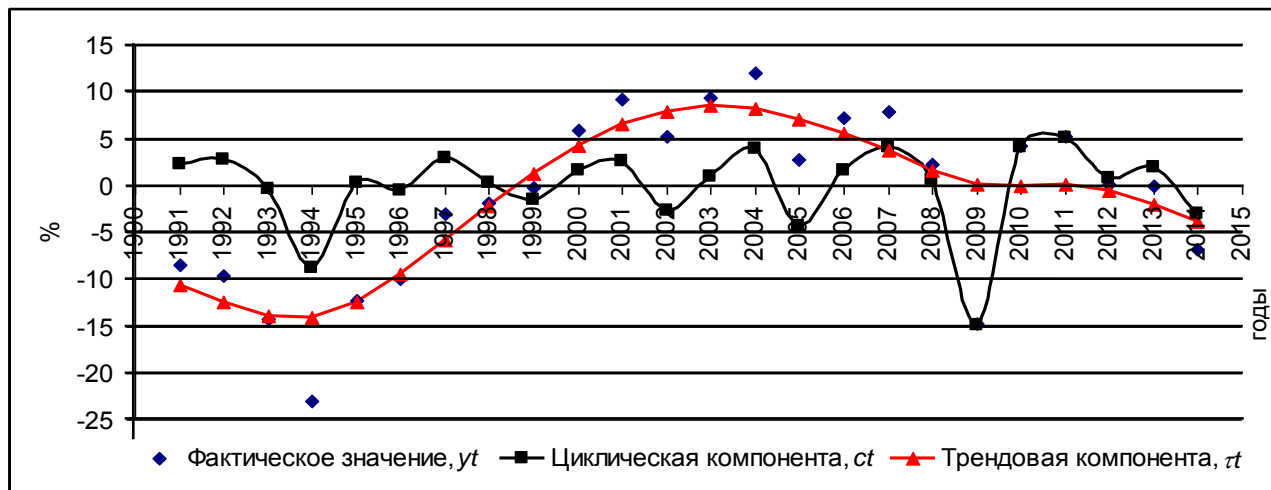
Рис. 1. Результаты выделения долгосрочного тренда и циклических компонент фильтром Ходрика – Прескотта (рассчитано и построено автором на основе источников [10 – 11])
 Fig. 1. [The results of highlighting the long-term trend and the cyclical components of the Hodrick – Prescott filter] (calculated and constructed by the author based on references [10 – 11])

б) коэффициент замещения [replacement rate]

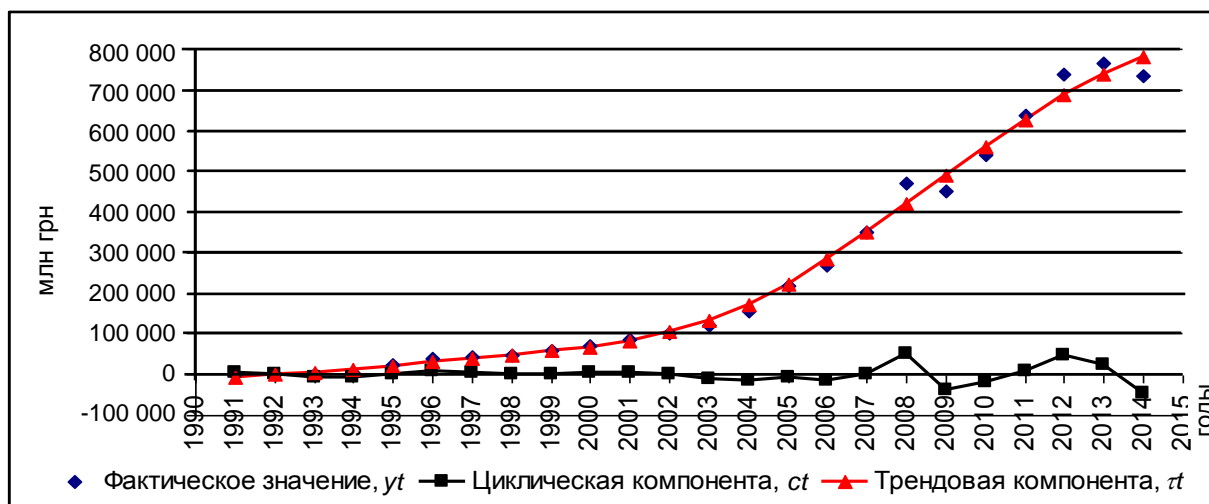

в) дефицит/профицит ПФУ [PFU deficit/surplus]

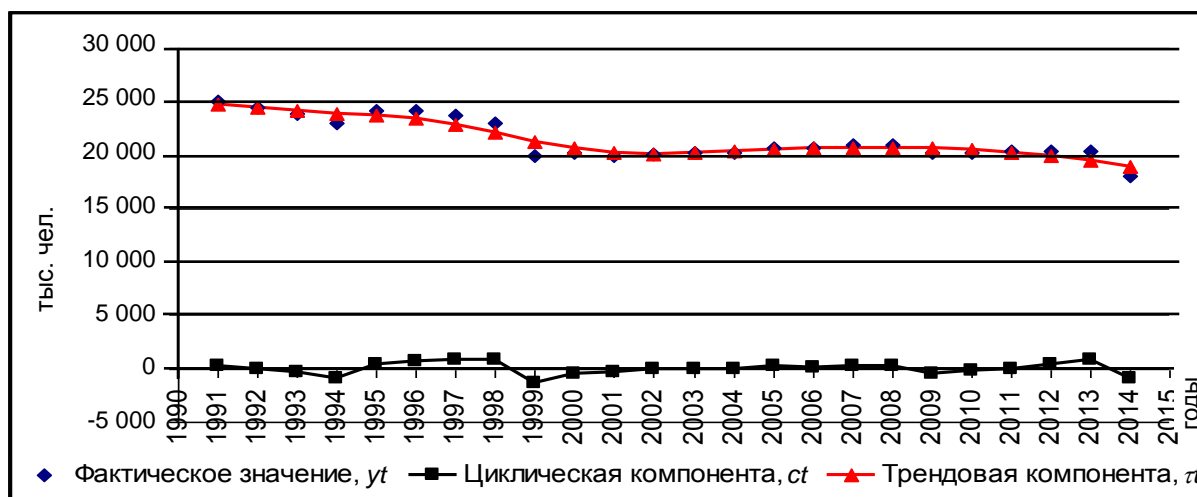

г) прирост ВВП [GDP growth (annual %)]

Продолжение рис. 1.
Fig. 1 (the continuation)

д) оплата труда наемных работников [compensation of employees]

е) занятое население в возрасте 15 – 70 лет (занятость) [employed population aged 15 – 70 (employment)]

Окончание рис. 1.
Fig. 1 (the end)

Таким образом, выделение долгосрочного тренда и циклической составляющей временных рядов вносит свой вклад в осмысление бизнес-циклов и их динамическую связь с процессом пенсионного обеспечения в Украине в течение последних 25 лет, но для строгих выводов относительно параметров циклической динамики проводится статистический анализ. К тому же добавим, что наряду с простыми эмпирическими правилами определения поворотных точек используется метод Брая – Бошен (*Bry – Boschan method*) [6; 14], первоначально основанный на ежемесячных данных, и его модификация Д. Хардингом и А. Паганом (*BBQ algorithm*) [15; 16]. Однако следует отметить, что правила идентификации поворотных точек предполагают, что алгоритм Брая – Бошен не может определить поворотные точки в начале выборки (первые два наблюдения) и в самом конце временного ряда (последние два наблюдения), так как нет ни одного предыдущего или последующего наблюдения для этих наблюдений [16]. Если потенциальные поворотные точки действительно находятся в самом начале или в конце ряда, алгоритм их не примет во внимание. Соответственно, на основе этого алгоритма

нельзя сделать вывод о начале или окончании новой фазы делового цикла в самом конце, и в самом начале ряда.

Для получения безразмерных и сравнимых друг с другом циклов исследуемых временных рядов осуществляется нормализация циклических компонент, для чего согласно выкладкам [2; 7 – 9] введем формулу:

$$c_t^{norm} = \frac{c_t - \bar{c}}{MAD_c} + 100, \quad (7)$$

где c_t^{norm} – нормализованная циклическая компонента c_t ;
 \bar{c} – среднее ряда циклических компонент;
 MAD_c – среднее абсолютное отклонение ряда.

Уровень в 100 единиц соответствует уровню долгосрочного тренда (*long-term trend* = 100), при $c_t^{norm} > 100$ – положительное отклонение от долгосрочного тренда, при $c_t^{norm} < 100$ – отрицательное. Поэтому для унификации восприятия динамики циклических компонент при нормализации дефицита ПФУ, как негативного по смыслу показателя, дробь в формуле (7) умножается на (-1) (рис. 2).

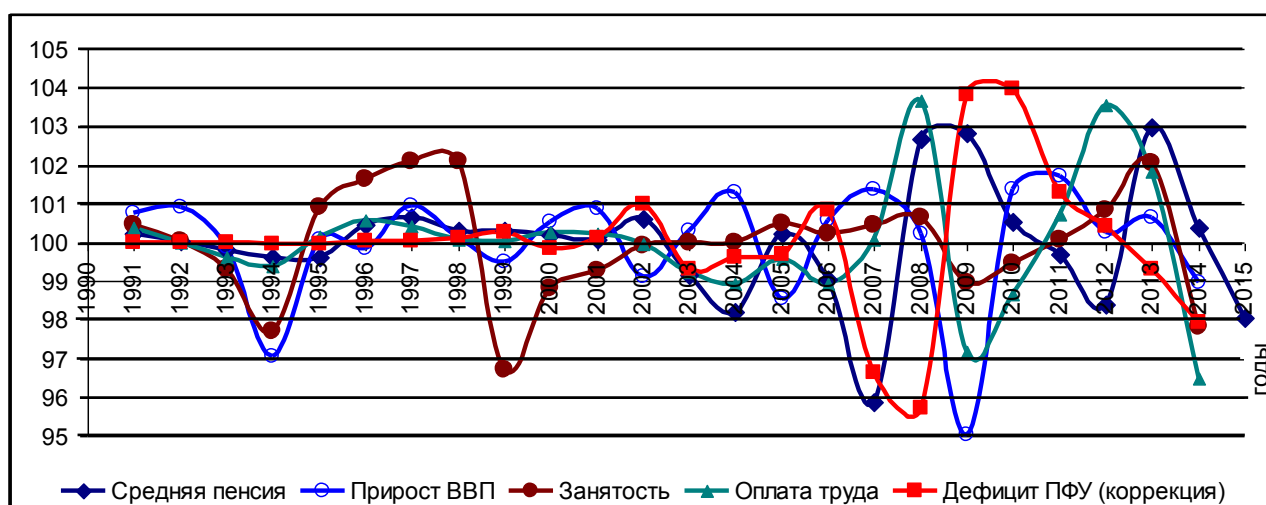

Рис. 2. Динамика нормализованных циклических компонент (рассчитано и построено автором на основе источников [10 – 11])
 Fig. 2. [Dynamics of the normalized cyclical components] (calculated and constructed by the author based on references [10 – 11])

Визуальный анализ графиков циклических компонент (см. рис. 1 – 2) дает основания для таких эмпирических выводов:

1) фильтр *HP* хорошо показывает финансово-экономические кризисы 1993 – 1994 годов, 1998 – 1999 годов, 2008 – 2009 годов, спад экономики, начавшийся в 2014 году, а также бум 2007 – 2008 годов, что позволяет использовать полученные ряды циклических компонент для дальнейшего анализа циклической динамики;

2) на интервале наблюдений длина волны средней пенсии 3 – 5 лет, а дефицита ПФУ – 3 – 4 года (напомним, циклы Дж. Китчина имеют длину примерно 3 – 5 лет), амплитуда волн обоих показателей со временем существенно увеличивается, особенно дефицита ПФУ;

3) начиная с 2001 года наблюдается определенная синхронность колебаний дефицита ПФУ и пенсии со смещением волн дефицита на один год вперед, но пик пенсии 2013 года не привел к росту дефицита в 2014 году, благодаря преобразованиям, начатым в 2011 году, дефицит ПФУ продолжает медленно сокращаться со своего максимального значения в 2010 году.

Дальнейший статистический анализ проводится с нормализованной циклической компонентой и концентрируется на изучении статистических параметров циклической динамики временных рядов: волатильности, персистентности и синхронности изменений. Для оценки волатильности, в соответствии с работой [8, с. 10], вычислены ее абсолютный и относительный показатели.

Абсолютная волатильность измеряет амплитуду экономических показателей, ее формальной мерой является среднее квадратическое отклонение: $v_x^a = \sigma_x$, где v_x^a – абсолютная волатильность показателя X ; σ_x – среднее квадратическое отклонение циклической компоненты показателя X . Относительная волатильность показателя определяется как отношение его среднеквадратического отклонения к среднеквадратическому отклонению реального прироста ВВП σ_{GDP} без учета трендовой компоненты, т. е. $v_x^r = \frac{v_x^a}{\sigma_{GDP}}$. Если $v_x^r = 1$, то экономический показатель X имеет такую же циклическую амплитуду,

как и совокупный бизнес-цикл, в качестве которого используется реальный прирост ВВП; если $v_x^r > 1$, то экономический показатель X имеет большую циклическую амплитуду, чем совокупный бизнес-цикл.

Полученные результаты оценки волатильности (табл. 1) дают основания утверждать, что средняя пенсия и дефицит ПФУ имеют большую циклическую амплитуду, чем совокупный бизнес-цикл, а коэффициент замещения – меньшую, при этом амплитуда колебаний средней пенсии достаточно близка к амплитуде бизнес-цикла. Высокая волатильность дефицита ПФУ негативно влияет на процессы пенсионного обеспечения из-за повышения недоверия населения к солидарной пенсионной системе. Поскольку страховые взносы в ПФУ носят долгосрочный характер, в условиях, когда стабильность пенсионной системы характеризуется повышенной неопределенностью, эти взносы становятся невыгодными, возникают различные схемы уклонения от их уплаты, что, в свою очередь, приводит к еще большей нестабильности.

Таблица 1

Оценка волатильности и персистентности временных рядов [The estimation of volatility and persistence of time series]

	Волатильность		Персистентность	
	абсолютная	относительная	фактических значений	циклических компонент
Дефицит ПФУ	1,6 994	1,1 764	0,8 825	0,2 498
Средняя пенсия	1,4 764	1,0 221	0,9 932	-0,0 227
Коэффициент замещения	1,2 773	0,8 842	0,8 532	-0,1 100
Прирост ВВП	1,4 446	1	0,6 752	-0,1 455
Оплата труда	1,5 306	1,0 596	0,9 897	-0,0 437
Занятость	1,3 358	0,9 247	0,8 792	0,1 089

Источник: расчеты автора на основе данных [10 – 11].
 [Source: author's calculations based on the data [10 – 11].]

Таблица 2

Результаты анализа циклических индикаторов
[The results of the analysis of cyclic indicators]

	Отношение к бизнес-циклу		Синхронность изменений с дефицитом ПФУ	
	$\rho(0)$ ¹	тип индикатора	$\rho_{\max}(k)$ ²	тип индикатора
Дефицит ПФУ	-0,2 664 ³	ациклический	–	–
Средняя пенсия	-0,3 944	контрциклический	$\rho(-1) = 0,6 545$	опережающий
Коэффициент замещения	-0,3 013 ³	ациклический	$\rho(2) = -0,3 370$ ³	совпадающий
Прирост ВВП	1	проциклический	$\rho(1) = 0,6 154$	запаздывающий
Оплата труда	0,3 976	проциклический	$\rho(2) = 0,5 958$	запаздывающий
Занятость	0,3 886	проциклический	$\rho(2) = 0,2 023$ ³	совпадающий

Примечания:

- $\rho(0) = r_{Y, X_j}$, где Y – прирост ВВП, X_j – прочие рассматриваемые экономические индикаторы;
 - $\rho_{\max}(k) = \max_k \{ \rho(k) = r_{Y, X_{j+k}} \}$, где Y – дефицит ПФУ, X_j – прочие рассматриваемые экономические индикаторы, k – временной лаг;
 - Уровень значимости $\alpha > 0,1$.
- Источник: расчеты автора на основе данных [10 – 11].
[Source: author's calculations based on the data [10 – 11]].

По результатам статистического анализа (см. табл. 2) с вероятностью 0,05 можно утверждать, что прирост ВВП (как и оплата труда) является запаздывающим индикатором колебаний дефицита ПФУ, или иначе: циклические колебания дефицита ПФУ опережают бизнес-цикл на один период. Эти запаздывающие индикаторы необходимо использовать для подтверждения того, что поворотная точка (пик или впадина) цикла дефицита уже пройдена. Коэффициент замещения и занятость являются совпадающими индикаторами цикла дефицита со статистически незначимым опозданием. Средняя пенсия оказалась единственным опережающим индикатором колебаний дефицита ПФУ (с опережающим периодом – один год), это означает, что данный индикатор не отражает текущее состояние баланса ПФУ, а прогнозирует его и поэтому является важнейшим ориентиром при принятии управленческих решений.

Таким образом, в результате исследования с использованием фильтра Ходрика – Прескотта были выявлены следующие особенности циклических колебаний показателей финансовой устойчивости и эффективности солидарной пенсионной системы: циклы средней пенсии и дефицита ПФУ примерно соответствуют циклам Дж. Китчина; пенсионные показатели демонстрируют высокую волатильность, закономерно усиливающуюся в период мировых кризисов; по отношению к бизнес-циклу средняя пенсия – контрциклический показатель, дефицит ПФУ и коэффициент замещения – ациклические; для дефицита ПФУ единственным опережающим индикатором из анализируемых показателей является средняя пенсия. Вместе с тем справедливо было бы отметить, что полученный

В качестве формализованной меры персистентности использовался коэффициент автокорреляции 1-го порядка. Полученные результаты (см. табл. 1) свидетельствуют о том, что все рассмотренные показатели персистентны (инерционны), но персистентность их циклических компонент незначительна или отсутствует. Близкая к нулю персистентность шоков свидетельствует о коротком временном интервале, необходимом для их сглаживания.

Для однозначного прочтения результатов последующего анализа необходимо определиться в терминологии и аналитическом аппарате определения экономических циклических индикаторов, свидетельствующих об изменениях в совокупной экономической деятельности. Прежде всего следует выделить такие атрибуты экономических индикаторов [17]: 1) отношение к бизнес-циклу (или экономике); 2) степень синхронности (общности изменений) экономических показателей. В качестве количественной меры этих атрибутов избран, как и в работе [8], коэффициент взаимной корреляции $\rho(k)$, который равен коэффициенту парной корреляции экономических показателей, вычисленному по их временным рядам, взятым с определенным сдвигом $k = 0; \pm 1; \pm 2; \dots$, то есть $\rho(k) = r_{Y, X_{t+k}}$.

Что касается отношения к бизнес-циклу, то экономический показатель является: а) проциклическим, если он движется в том же направлении, что и экономика и, соответственно, значение коэффициента одновременной корреляции (*contemporaneous correlation coefficient*) между этим показателем и показателем бизнес-цикла положительное – $\rho(0) > 0$; б) контрциклическим, если он движется в противоположном к экономике направлении, т. е. $\rho(0) < 0$; в) ациклическим, если он не имеет никакого отношения к "здоровью" экономики, то есть $\rho(0) = 0$.

Алгоритм исследования индикаторов по отношению к бизнес-циклу является стандартным тестированием по t -критерию Стьюдента значимости выборочного коэффициента корреляции. Проверяется нулевая гипотеза $H_0: \rho(0) = 0$ – коэффициент корреляции незначимый, индикатор ациклический. Альтернативная гипотеза ($H_A: \rho \neq 0$) разбивается на две гипотезы: $H_{A1}: \rho(0) > 0$ – индикатор проциклический; $H_{A2}: \rho(0) < 0$ – индикатор контрциклический. При выборе критического уровня значимости в данном анализе был принят во внимание небольшой объем выборки (для всех рядов, кроме средней пенсии, $n = 24$), что позволило взять большую вероятность ошибки первого рода, а именно: $\alpha = 0,1$ (табл. 2).

Как известно [2, с. 9], относительно синхронности изменений выделяют три типа экономических индикаторов: опережающие (*leading*), совпадающие (*coinciding*) и запаздывающие (*lagging*). Тип индикатора также определялся с помощью коэффициента взаимной корреляции: индикатор X является опережающим бизнес-цикл Y на k периодов, если максимальное значение коэффициента взаимной корреляции ($\rho_{\max}(k)$) получено при $k < 0$; совпадающим с бизнес-циклом, если $\rho_{\max}(k)$ получено при $k = 0$ и отстающим (запаздывающим) от бизнес-цикла на k периодов, если $\rho_{\max}(k)$ получено при $k > 0$. Определение типов индикаторов X циклической динамики определенных пенсионных показателей Y осуществляется аналогично: опережающий (движения предшествуют эталонному ряду), совпадающий (движения совпадают с эталонным рядом), запаздывающий (движения отстают от эталонного ряда).

результат не достаточен для коректного предсказания нелинейной динамики дефицита ПФУ. Основная причина в том, что исследуя цикличность, мы сталкиваемся с проблемой доступности и периодичности соответствующих статистических данных, поскольку известно, что "периодичность должна отражать ежемесячные номинальные значения индикатора" [9]. Тем не менее практическая ценность данного исследования обусловлена потребностью в системе поддержки принятия решений по государственному регулированию пенсионной системы, поскольку в Украине, как верно отмечено в статье [18], – стране с недостаточно развитыми финансовыми рынками и отсутствием исторического опыта и практики добровольного пенсионного обеспечения – целесообразно использовать жесткий режим государственного регулирования пенсионной системы. В данном контексте разработанное программное обеспечение в соответствии с предложенной методикой, во-первых, представляет собой эффективный инструмент для количественного обоснования управленческих решений по антициклической государственной пенсионной политике, учитывающей фазы делового цикла, во-вторых, позволяет проводить дальнейшие углубленные исследования нелинейной динамики развития пенсионного обеспечения, в том числе негосударственного, а в перспективе и накопительной системы общеобязательного государственного пенсионного страхования.

Литература: 1. Information on Recessions and Recoveries, the NBER Business Cycle Dating Committee, and related topics / The National Bureau of Economic Research [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.nber.org/cycles/main.html>. 2. OECD system of composite leading indicators / OECD, April 2012. – 18 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.oecd.org/std/leading-indicators/41629509.pdf>. 3. Вдовиченко А. М. Циклічність фіскальної та монетарної політики в Україні / А. М. Вдовиченко // Економіка і прогнозування. – 2013. – № 2. – С. 55–67. 4. Возна Л. Ю. Бізнес-цикл як феномен української економіки: передумови формування та висновки для політиків / Л. Ю. Возна, Я. А. Жаліло // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 2 (31). – С. 23–34. 5. Лактіонова О. А. Гнучкість фіскальної політики в умовах циклічного розвитку економіки / О. А. Лактіонова // Бізнес Інформ. – 2014. – № 6. – С. 308–319. 6. Савченко Т. Г. Дослідження економічних циклів найбільших економік СНД на основі процедури Брай – Бошена / Т. Г. Савченко, І. П. Манжула // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 9 (123). – С. 289–299. 7. Прогнозирование цикличного общественно-экономического развития внешней и внутренней среды организации : монография / Ю. А. Адерихо, А. Ф. Крюков, А. Г. Шеломенцов [и др.]. – Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2013. – 404 с. 8. Жениш Н. Бизнес-циклы в Центральной Азии и Российской Федерации / Н. Жениш // Университет Центральной Азии. Институт государственной политики и управления. – 2013. – 36 с. ; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ucentralasia.org/downloads/UCA-IPPA-WP-15-Ru.pdf>. 9. Губертв Е. А. Методика оценки параметров экономического цикла и формирования опережающих индикаторов в пищевой промышленности России [Электронный ресурс] / Е. А. Губертв, А. Н. Соломахин // Управление экономическими системами : электронный научный журнал. – 2010. – № 3. – Режим доступа : <http://uecs.ru/uecs-23-232010/item/196-2011-03-23-11-46-17>. 10. Статистична інформація: Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. 11. Ukraine Data: World Development Indicators / The World Bank. – Access mode : <http://data.worldbank.org/country/ukraine>. 12. Hodrick R. J. Postwar U.S. Business Cycles: an Empirical Investigation [Electronic resource] / R. J. Hodrick, E. C. Prescott // Journal of Money, Credit and Banking. – 1997. – Vol. 29 (1). – P. 1–16; [Electronic resource]. – Access mode : [\[columbia.edu/faculty/rhodrick/prescott-hodrick1997.pdf\]\(https://www0.gsb.columbia.edu/faculty/rhodrick/prescott-hodrick1997.pdf\). 13. Ravn M. On adjusting the Hodrick–Prescott filter for the frequency of observations / Morten O. Ravn, Harald Uhlig // The Review of Economics and Statistics. – 2002. – Vol. 84 \(2\). – P. 371–380; \[Electronic resource\]. – Access mode : <http://faculty.georgetown.edu/mh5/class/econ489/Ravn-Uhlig.pdf>. 14. Bry G. Cyclical Analysis of Time Series : Selected Procedures and Computer Programs / G. Bry, C. Boschan // NBER Technical Paper. – 1971. – No. 20. – 230 p. ; \[Electronic resource\]. – Access mode : <http://papers.nber.org/booksbyyear/1970-1971.all.html>. 15. Harding D. Dissecting the cycle: a methodological investigation / D. Harding, A. Pagan // Journal of Monetary Economics. – 2002. – Vol. 49, issue 2. – P. 365–381; \[Electronic resource\]. – Access mode : <http://EconPapers.repec.org/RePEc:eee:moneco:v:49:y:2002:i:2:p:365-381>. 16. Krznar I. Identifying Recession and Expansion Periods in Croatia / Ivo Krznar // Working Papers W-29. – Zagreb : Croatian National Bank, November 2011. – 32 p. ; \[Electronic resource\]. – Access mode : <http://www.hnb.hr/publikac/istrazivanja/w-029.pdf>. 17. Moffatt M. A Beginner's Guide to Economic Indicators \[Electronic resource\] / M. Moffatt. – Access mode : \[http://economics.about.com/cs/businesscycles/a/economic_ind.htm\]\(http://economics.about.com/cs/businesscycles/a/economic_ind.htm\). 18. Kozmenko O. Social insurance in Ukraine in the context of the pension reform / O. Kozmenko, J. Kopolina // Економіка розвитку. – 2012. – № 2 \(62\). – С. 19–25.](https://www0.gsb.</p>
</div>
<div data-bbox=)

References: 1. Information on Recessions and Recoveries, the NBER Business Cycle Dating Committee, and related topics / The National Bureau of Economic Research [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.nber.org/cycles/main.html>. 2. OECD system of composite leading indicators / OECD, April 2012. – 18 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.oecd.org/std/leading-indicators/41629509.pdf>. 3. Vdovychenko A. M. *Tsyklichnist fiskalnoi ta monetarnoi polityky v Ukraini* [Cyclical of fiscal and monetary policies in Ukraine] / A. M. Vdovychenko // *Ekonomika i prohnozuvannia*. – 2013. – No. 2. – P. 55–67. 4. Vozna L. Yu. *Biznes-tsykl yak fenomen ukraïnskoi ekonomiky: peredumovy formuvannia ta vysnovky dlia politykiv* [Business cycle as a phenomenon of Ukrainian economy: preconditions of formation and conclusions for politicians] / L. Yu. Vozna, Ya. A. Zhalilo // *Stratehichni priorityty*. – 2014. – No. 2 (31). – P. 23–34. 5. Laktionova O. A. *Hnuchkist fiskalnoi polityky v umovakh tsyklichnoho rozvytku ekonomiky* [Flexibility of fiscal policy in the context of cyclical development of the economy] / O. A. Laktionova // *Biznes Inform.* – 2014. – No. 6. – P. 308–319. 6. Savchenko T. H. *Doslidzhennia ekonomichnykh tsykliv naibilshykh ekonomik SND na osnovi protsedury Brai-Boshena* [Studying economic cycles of the biggest economies of the CIS by means of the Bry-Boschan procedure] / T. H. Savchenko, I. P. Manzhula // *Aktualni problemy ekonomiky*. – 2011. – No. 9 (123). – P. 289–299. 7. *Prognozirovanie tsiklichnoho obshchestvenno-ekonomicheskogo razvitiya vneshney i vnutrenney sredy organizatsii* : monografiya [Forecasting cyclic socio-economic development of the external and internal environment of the organization : monograph] / Yu. A. Aderikho, A. F. Kryukov, A. G. Shelomentsov [et al.]. – Krasnoyarsk : Sib. feder. un-t, 2013. – 404 p. 8. Zhenish N. *Biznes-tsykly v Tsentralnoy Azii i Rossiyskoy Federatsii* [Business cycles in Central Asia and the Russian Federation] / N. Zhenish // *Universitet Tsentralnoy Azii. Institut gosudarstvennoy politiki i upravleniya*. – 2013. – 36 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.ucentralasia.org/downloads/UCA-IPPA-WP-15-Ru.pdf>. 9. Gubertov E. A. *Metodika otsenki parametrov ekonomicheskogo tsikla i formirovaniya operezhayushchikh indikatorov v pishchevoy promyshlennosti Rossii* [The technique of estimating the parameters of the economic cycle and the formation of the leading indicators in the food industry of Russia] [Electronic resource] / E. A. Gubertov, A. N. Solomakhin // *Upravlenie ekonomicheskimi sistemami : elektronnyy nauchnyy zhurnal*. – 2010. – No. 3. – Access mode : <http://uecs.ru/uecs-23-232010/item/196-2011-03-23-11-46-17>. 10. *Statystychna informatsiia: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.ukrstat.gov.ua>. 11. *Ukraine Data: World Development Indicators / The World Bank* [Electronic resource]. – Access mode : <http://data.worldbank.org/country>

/ukraine. 12. Hodrick R. J. Postwar U. S. Business Cycles: an Empirical Investigation / R. J. Hodrick, E. C. Prescott // Journal of Money, Credit and Banking. – 1997. – Vol. 29 (1). – P. 1–16 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://www0.gsb.columbia.edu/faculty/rhodrick/prescott-hodrick1997.pdf>. 13. Ravn M. On adjusting the Hodrick – Prescott filter for the frequency of observations / Morten O. Ravn, Harald Uhlig // The Review of Economics and Statistics. – 2002. – Vol. 84 (2). – P. 371–380 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://faculty.georgetown.edu/mh5/class/econ489/Ravn-Uhlig.pdf>. 14. Bry G. Cyclical Analysis of Time Series : Selected Procedures and Computer Programs / G. Bry, C. Boschan // NBER Technical Paper. – 1971. – No. 20. – 230 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://papers.nber.org/booksbyyear/1970-1971.all.html>. 15. Harding D. Dissecting the cycle: a methodological investigation / D. Harding, A. Pagan // Journal of Monetary Economics. – 2002. – Vol. 49, issue 2. – P. 365–381 ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://EconPapers.repec.org/RePEc:eee:moneco:v:49:y:2002:i:2:p:365-381>. 16. Krznar I. Identifying Recession and Expansion Periods in Croatia / Ivo Krznar // Working Papers W-29. – Zagreb : Croatian National Bank, November 2011. – 32 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.hnb.hr/publikac/istravanja/w-029.pdf>. 17. Moffatt M. A Beginner's Guide to Economic Indicators [Electronic resource] / M. Moffatt. – Access mode : http://economics.about.com/cs/businesscycles/a/economic_ind.htm. 18. Kozmenko O. Social insurance in Ukraine in the context of the pension reform / O. Kozmenko, J. Konoplina // Ekonomika rozvytku. – 2012. – No. 2 (62). – P. 19–25.

Інформація об авторе

Якимова Лариса Петровна – докт. екон. наук, доцент кафедри вищої математики Буковинського державного фінансово-економічного університету (ул. М. Штерна, 1, г. Чернівці, Україна, 58000, e-mail: l_p_yakimova@mail.ru).

Інформація про автора

Якимова Лариса Петрівна – докт. екон. наук, доцент кафедри вищої математики Буковинського державного фінансово-економічного університету (вул. М. Штерна, 1, м. Чернівці, Україна, 58000, e-mail: l_p_yakimova@mail.ru).

Information about the author

L. Yakimova – Doctor of Sciences in Economics, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics of Bukovyna State University of Finance and Economics (1 M. Shtern St., Chernivtsi, Ukraine, 58000, e-mail: l_p_yakimova@mail.ru).

*Стаття надійшла до ред.
30.07.2015 р.*

УДК 331.101.2:338.001.36

JEL Classification: F02; J24

РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ БРІКС

Курій Л. О.

Підкреслено вагомe значення економік країн БРІКС, які перебувають на стадії динамічного розвитку та посідають провідні позиції у глобальному вимірі економічного зростання. Загострено увагу не лише на геополітичних та економічних перспективах розвитку БРІКС, а й на визначенні їх взаємозв'язку із прогресом у людському розвитку країн угруповання.

Показано, що країни БРІКС характеризуються як подібними, так і протилежними особливостями і викликами розвитку економіки. Розглянуто фактологічні дані прогресу та фінансування людського потенціалу країн БРІКС, які доводять асиметрію між ними як у тенденціях людського розвитку в кількісному та якісному аспектах, так і у пріоритетних напрямках його інтенсифікації. За умов високої забезпеченості іншими ресурсами (природними, фінансовими, людськими в кількісному аспекті), людський потенціал високої якості тільки починає посідати місце провідного рушія економічного зростання у цих країнах на їх шляху до становлення економіки знань та інформаційного суспільства.

Загалом, здійснений статистичний та SWOT-аналіз у процесі розгляду економічного розвитку країн БРІКС, підтвердив нетотожність понять зростання та розвитку: останнє, крім поліпшення притаманних зростанню кількісних показників, передбачає якісний розвиток визначальних соціальних параметрів, найважливішим із яких є рівень розвитку людського потенціалу. Країни БРІКС значно відрізняються між собою як за рівнями та складовими частинами людського розвитку, так і за методами, напрямками та ефективністю модернізації національних економік. З усіх членів угруповання розвиток людського потенціалу відіграє

роль каталізатора економічного зростання лише в Китаї та Індії. Основними викликами для країн БРІКС є інституційний розвиток, інтенсифікація побудови соціально-економічної інфраструктури та прискорення процесу реформ. Пріоритетними завданнями Китаю та Індії є розширення внутрішнього попиту та підвищення добробуту населення. У Бразилії, Росії та ПАР поточна залежність від експорту природних ресурсів і сировини потребує диверсифікації економічної діяльності.

Ключові слова: людський потенціал, людський розвиток, економічне зростання, БРІКС.

**РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА
КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА БРИКС**

Курий Л. А.

Подчеркнуто большое значение экономик стран БРИКС, которые находятся на стадии динамичного развития и занимают лидирующие позиции в глобальном измерении экономического роста. Внимание акцентировано не только на геополитических и экономических перспективах развития БРИКС, но и на определении их взаимосвязи с прогрессом в человеческом развитии стран группировки. Показано, что страны БРИКС характеризуются как подобными, так и противоположными особенностями и вызовами развития экономики. Рассмотрены фактологические данные прогресса и финансирования человеческого потенциала стран БРИКС, которые доказывают асимметрию между ними как в тенденциях человеческого развития в количественном и качественном аспектах, так и в приоритетных направлениях его интенсификации. В условиях высокой обеспеченности другими ресурсами (природными, финансовыми, человеческими в количественном аспекте), человеческий потенциал высокого качества только начинает занимать место ведущего двигателя экономического роста в этих странах на их пути к становлению экономики знаний и информационного общества. В целом, проведенный статистический и SWOT-анализ при рассмотрении экономического развития стран БРИКС, подтвердил нетождественность понятий роста и развития: последнее, кроме улучшения присущих росту количественных показателей, предполагает качественное развитие ключевых социальных параметров, важнейшим из которых является уровень развития человеческого потенциала. Страны БРИКС значительно отличаются между собой как по уровням и составляющими человеческого развития, так и по методам, направлениям и эффективности модернизации национальных экономик. Из всех членов группировки развитие человеческого потенциала играет роль катализатора экономического роста только в Китае и Индии. Основными вызовами для стран БРИКС является институциональное развитие, интенсификация построения социально-экономической инфраструктуры и ускорение процесса реформ. Приоритетными задачами Китая и Индии является расширение внутреннего спроса и повышения благосостояния населения. В Бразилии, России и ЮАР текущая зависимость от экспорта природных ресурсов и сырья требует диверсификации экономической деятельности.

Ключевые слова: человеческий потенциал, человеческое развитие, экономический рост, БРИКС.

**HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT
AS A FACTOR OF BRICS ECONOMIC GROWTH**

L. Kuriy

The great importance of the BRICS economies has been emphasized, these economies being dynamically developing and occupying a leading position in the global dimension of economic growth. The attention has been focused not only on the geopolitical and economic prospects of BRICS, but also on determining their relationship with the progress in human development of the member countries. The BRICS countries have been proved to show both close and opposite

peculiarities and challenges of economic development. The considered factual data of the progress and funding of human potential in BRICS countries have proved asymmetry between them in both human development trends in quantitative and qualitative aspects, and the priority areas of its intensification. Given the high availability of other resources (natural, financial, human in the quantitative aspect), the high quality human potential is only at the start of its way as a leading engine of the economic growth in these countries moving to the knowledge economy and information society. In total, the statistical and SWOT-analysis used in the study of the economic development of the BRICS countries confirmed nonidentical concepts of growth and development: the latter, in addition to improving quantitative indicators inherent in the growth, provides a qualitative development of key social parameters, the most important of which is the level of human development. The BRICS countries differ substantially in both the levels and elements of human development, and the methods, directions and efficiency of the national economy modernization. Out of all the members of the group, human development serves as a catalyst for economic growth only in China and India. The main challenges for the BRICS countries are institutional development, intensified construction of the social and economic infrastructure and acceleration of the reforms. The priorities of China and India are to expand domestic demand and increase welfare. As to Brazil, Russia and South Africa, their current dependence on exports of natural resources and raw materials requires diversification of the economic activity.

Keywords: human potential, human development, economic growth, BRICS.

БРІКС як міжнародне угруповання країн, до складу якого входять п'ять країн із найбільш швидкими темпами розвитку – Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка (ПАР) – відіграє роль вагомий геополітичної структури з початку XXI століття. Аббревіатура БРІКС увійшла в обіг із 2001 р. за пропозицією фінансового аналітика Д. О'Нейла. Із 2011 р. з приєднанням до угруповання Південно-Африканської Республіки набуло широкого вжитку скорочення БРІКС. Країни, що входять до БРІКС, характеризуються найбільш високими темпами економічного зростання серед країн, що розвиваються, а також щораз більшим впливом у світовому вимірі. П'ять країн БРІКС займають четверту частину земної поверхні, 40 % світового населення і 15 % світової торгівлі. Номінальний ВВП БРІКС становить близько 18,5 % (ураховуючи ПКС – 26,7 %) загальносвітового показника [1]. Економіки цих країн, що перебувають на стадії динамічного розвитку, посідають провідні позиції та справляють вагомий вплив на економіки інших країн у своїх регіонах [2]. Унаслідок такого становища БРІКС у глобальному вимірі та за умов становлення економіки, заснованої на знаннях, актуальним завданням є дослідження розвитку людського потенціалу цього угруповання країн та його ролі в їх економічному зростанні.

Проблемам економічного та людського розвитку країн БРІКС присвячено ряд праць вітчизняних та зарубіжних дослідників А. Авана, О. Гаман-Голутвіної, І. Іващук, В. Перської, Г. Поволоцького, В. Саричева, О. Резнікової, С. Чітура, Б. Цюпина та ін. У своїх доробках більшість науковців зосереджуються переважно на геополітичних суперечностях формування та подальшої еволюції цього угруповання.

Метою цього дослідження є визначення не лише геополітичних та економічних перспектив розвитку БРІКС, а і їх взаємозв'язку із прогресом у людському розвитку країн угруповання.

Серед основних характеристик, спільних для країн БРІКС, слід виділити:

1. Значні масштаби території – усі члени групи належать до категорії найбільш обширних за територією країн світу.
2. Висока чисельність населення – сумарне населення Китаю та Індії становить понад третину загальносвітового населення.
3. Усі члени угруповання володіють значними природними ресурсами – наприклад, на території Росії знаходиться біля 30 % світових запасів корисних копалин світу [3].
4. Країни БРІКС, характеризуючись середнім рівнем доходів на душу населення між найбагатшими й найбіднішими

країнами, які наздоганяють високу динаміку зростання – темпи зростання їх ВВП однакові або перевищують загальносвітовий (рис. 1).

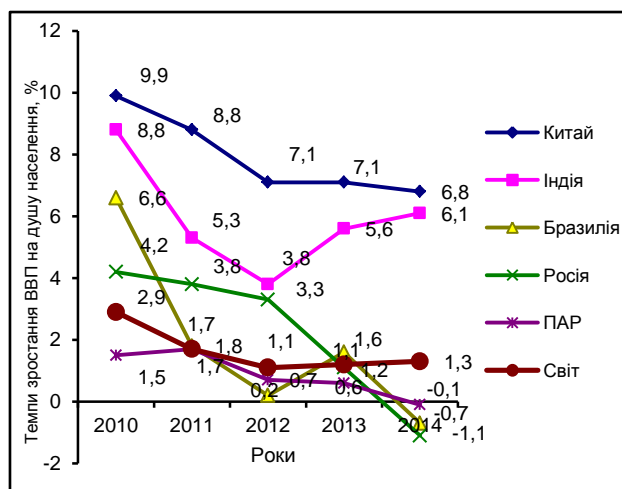

Рис. 1. Темпи зростання ВВП на душу населення у країнах БРІКС та світі у 2010 – 2014 рр., % (за даними Світового банку [4])
[GDP per capita growth in BRICS and world in 2010 – 2014, % (World Bank data [4])]

5. Країни БРІКС здійснюють масштабні інституційні та структурні перетворення, що сприяють їх активному включенню у світові економічні структури – глобальні ТНК освоюють ринки країн БРІКС, а місцеві компанії виходять на зовнішній ринок.

6. Члени БРІКС мають значний потенціал зростання в середньо- та довготерміновій перспективі [3].

Слід підкреслити, що країни БРІКС пройшли різні шляхи економічного зростання з відмінними макроекономічними параметрами та інституційною силою, характеризуються як подібними, так і протилежними особливостями і викликами розвитку економіки (табл. 1). Разом із тим світові експерти [5] дотримуються позитивних поглядів на подальший розвиток цього угруповання, підкреслюючи їх довготермінові порівняльні переваги, а також те, як швидко БРІКС змогли відновити свої економіки після глобальної фінансової кризи.

**Основні характерні особливості економічного розвитку країн БРІКС
[Main characteristics of the economic development of the BRICS]**

Країни БРІКС	Характерні особливості економічного розвитку	Виклики економічному розвитку
Китай	<p>1. Економіка, що має найвищі показники розвитку і є найбільш відкритою серед країн БРІКС. На 2013 рік за обсягом ВВП Китай посідає 2-ге місце у світі (9 трлн дол.) після США (близько 17 трлн дол.) [4].</p> <p>2. Пріоритетними напрямками стимулювання інтенсивного розвитку китайської економіки є залучення та використання прямих іноземних інвестицій шляхом створення сприятливого інвестиційного клімату, фінансування розвитку інфраструктури [5]</p>	<p>1. Підтримання швидкого та стабільного економічного зростання, детермінованого зовнішнім та внутрішнім попитом, більш збалансованим шляхом.</p> <p>2. Для сприяння реструктуризації економіки необхідно є реформа фінансового сектору для вдосконалення фінансового посередництва значних приватних заощаджень населення Китаю.</p> <p>3. Уряду необхідно збільшити соціальні витрати в секторах освіти, охорони здоров'я та соціального захисту, що забезпечить зменшення завбачливих заощаджень та з часом простимулює зростання споживання.</p> <p>4. Необхідним є здійснення прогресивних реформ у галузі охорони здоров'я, соціального захисту та системі освіти і забезпечення більшої підтримки розвитку сільської місцевості та малорозвинутих регіонів країни [5]</p>
Індія	<p>1. За оцінками експертів [3], за збереження річного темпу зростання ВВП на душу населення на 5,6 % (рис. 1), Індія за найближчі десятиліття може вийти на третє місце у світі за рівнем ВВП. За збереження наявних тенденцій розвитку, обсяг економіки Індії до 2025 р. може досягнути 60 % обсягу економіки США [3].</p> <p>2. Для Індії характерний загальний тренд на модернізацію, урбанізацію, нарощування наукового потенціалу. В Індії створено спеціальну економічну зону Бангалор, де набула розвитку друга за розміром у світі ІТ-індустрія [3].</p> <p>3. Упродовж останніх років 8 – 9 % щорічного зростання забезпечувалось розвитком приватного підприємництва, завдяки відповідному державному стимулюванню [5]. Приватна ініціати-ва досягла успіху в секторі інформаційних технологій та шляхом застосування інновацій у виробництві доступних товарів для індійського масового ринку</p>	<p>1. Включення всіх верств населення у процес економічного зростання.</p> <p>2. Поліпшення матеріальної інфраструктури.</p> <p>3. Розвиток сектору сільського господарства.</p> <p>4. Підвищення рівня надання таких життєво необхідних послуг, як охорона здоров'я та освіта, усім верствам населення [5]</p>
Бразилія	<p>1. Найрозвинутіша країна Латиноамериканського регіону з найбільш диверсифікованою економікою, значною кількістю природних ресурсів, чималим промисловим і фінансовим сектором.</p> <p>2. Останнім часом у Бразилії активно зростає наукоємне виробництво, освоюють супутникові технології [3].</p> <p>3. У результаті модернізації та інтенсивного розвитку, передовими галузями економіки країни стали сільськогосподарські дослідження, що перетворили Бразилію у провідного світового експортера продуктів сільськогосподарства, виробництво та використання біопалива для наземного транспорту, розвиток високотехнологічного літакобудування.</p> <p>4. Поширення корупції, наявність широкого неформального сектору економіки та системи тінювих відносин [3]</p>	<p>1. Основною умовою успішних реформ та стабільного зростання є макроекономічна стабілізація.</p> <p>2. Сектор торгівлі товарами є вужчим, порівняно з такими членами угруповання, як Китай.</p> <p>3. Темпи зростання заощаджень та інвестицій мають зростати як і в таких економіках БРІКС, як Індія та Китай.</p> <p>4. Удосконалення вимагає управління державним сектором економіки.</p> <p>5. Необхідним є поглиблення фінансового сектору вбік поліпшення функціонування структур довготривалого фінансування приватного сектору [5]</p>
Росія	<p>1. Основна конкурентна перевага – найбільші природні ресурси – є екстенсивним чинником економічного зростання, що не зможе забезпечити конкурентні позиції країни в довготерміновій перспективі.</p> <p>2. Із точки зору стартових позицій і потенціалу модернізації Росія є слабкою ланкою БРІКС, оскільки не досягла сучасних якісних характеристик і динамізму економічного розвитку, порівняно з іншими членами угруповання. Для процесу російської модернізації характерним залишається "зростання без розвитку", оскільки показники економічного зростання досягають за рахунок екстенсивних факторів (експорту енергоносіїв).</p> <p>3. Водночас країна має суттєві можливості у високотехнологічних секторах: ядерних та космічних технологіях, програмуванні високого рівня, нано- та біотехнологіях. Конкурентні переваги наведено також технологічними ноу-хау у воєнно-промисловому комплексі [5].</p> <p>4. Поширення корупції, наявність широкого неформального сектору економіки і системи тінювих відносин [3]</p>	<p>1. Прискорення впровадження структурних реформ, особливо що стосується неефективних та недокапіталізованих монополій.</p> <p>2. Посилення інвестиційного клімату.</p> <p>3. Виважена зовнішня політика, дотримання норм міжнародного права [5]</p>
ПАР	<p>1. Інтенсивний розвиток промислового та фінансового сектору країни зумовив роль південноафриканських компаній як основних інвесторів у формування інфраструктури інших країн регіону.</p> <p>2. Південна Африка володіє значними природними ресурсами, що дозволяє країні отримувати прибутки від високих цін на окремі товари та припливу інвестицій.</p> <p>3. Основними напрямками державної політики є розширення інфраструктурних мереж, підготовка висококваліфікованих спеціалістів, стимулювання працевлаштування молоді, промислова політика, спрямована на високоприбутковий експорт, розвиток сільських господарств, підтримка малого бізнесу, екологічні ініціативи та регіональна інтеграція [5]</p>	<p>1. Досягнення вищих рівнів зростання для всіх верств населення – зростання зайнятості та зменшення нерівності.</p> <p>2. Іншими викликами є низькі рівні внутрішніх заощаджень, нестабільність валюти, недостатні інвестиції у виробничі сектори економіки, дефіцит кваліфікованих працівників, забезпечення ефективного надання державних послуг населенню тощо [5]</p>

З огляду на те, що за сучасними економічними концепціями, основним рушієм і джерелом економічного зростання визнаний людський потенціал, варто звернути увагу на його розвиток у країнах БРІКС та роль у їх динамічному економічному прогресі.

За кількісною складовою частиною розвитку людського потенціалу, простежують значну асиметрію у демографічних показниках країн БРІКС (рис. 2). За чисельністю населення лідерами є Китай та Індія. ПАР є членом угруповання з найменшою кількістю населення.

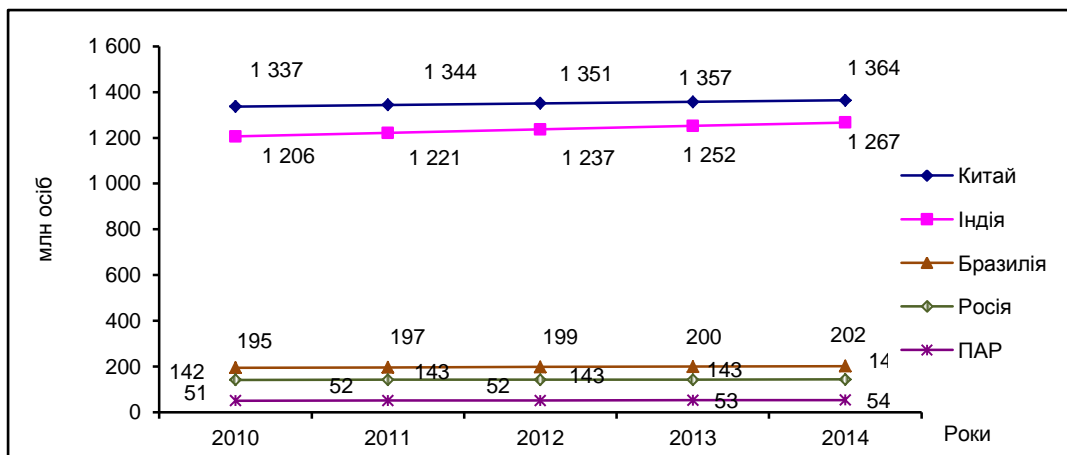

Рис. 2. Чисельність населення країн БРІКС, млн осіб (за даними Світового банку [4])
[BRICS population, million people (World Bank data [4])]

Китай та Росія завершили демографічний перехід, про що свідчить вікова структура населення цих країн (рис. 3). До того ж Росія, переживаючи період низького природного приросту населення, поповнює його міграційним шляхом [4]. Індія, Бразилія та ПАР лише виходять на завершальний етап демографічного переходу, не відчувачи проблеми

старіння населення, а отже, їх національні економіки є перспективно більш забезпеченими людським потенціалом у кількісному вимірі. Очевидно, що перешкоди, які стоять перед членами угруповання в цьому напрямі є відмінними і, відповідно, вимагають різних підходів до їх вирішення.

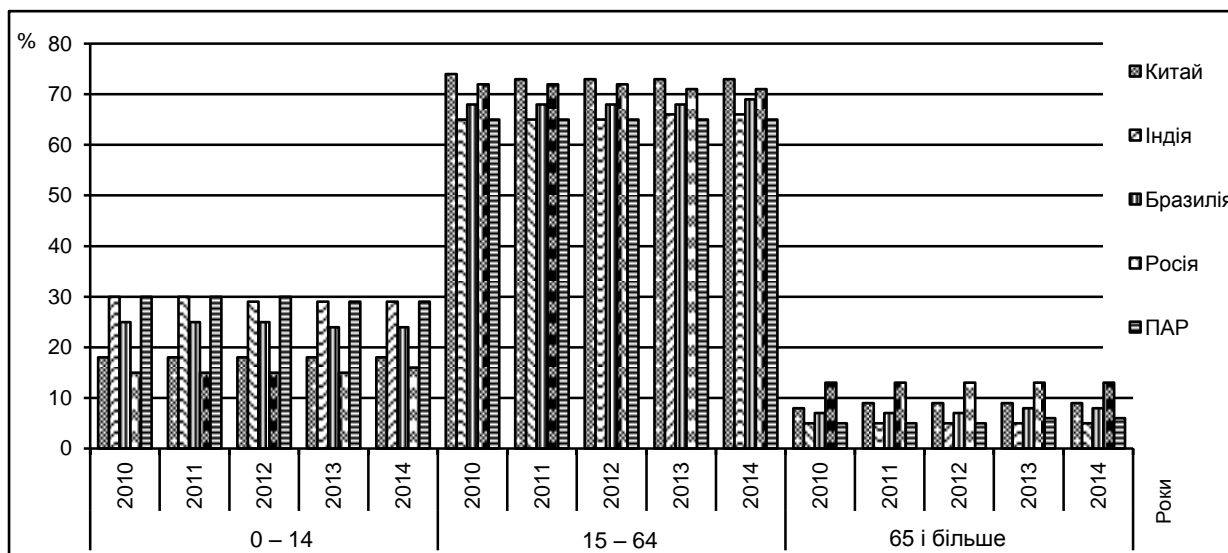

Рис. 3. Динаміка вікової структури населення країн БРІКС, % від загальної чисельності населення (за даними Світового банку [4])
[Dynamics of the BRICS population age structure, % of the total population (World Bank data [4])]

Розгляд Індексу людського розвитку (ІЛР) доводить (рис. 4), що, незважаючи на високі позиції, які країни БРІКС посідають за макроекономічними показниками, їм потрібно більше уваги приділити розвитку людського потенціалу як пріоритетного ресурсу нової економіки, заснованої на знаннях [6, с. 27]. За Індексом людського розвитку лідером БРІКС є Росія. Разом із Китаєм та Бразилією її зараховують до групи країн із високим рівнем людського розвитку. У свою чергу, Індія та ПАР належать до групи країн із середнім рівнем людського розвитку [7]. З огляду на високі темпи зростання

ВВП (див. рис. 1) та відносну забезпеченість національних економік людським потенціалом у кількісному вимірі (див. рис. 3), серед складових частин ІЛР варто звернути увагу на індекс освіти, за яким країни БРІКС характеризуються дещо диференційованими показниками (див. рис. 4). Провідні позиції Росії за ІЛР можна пояснити високим значенням Індексу освіти, що відображає середню та очікувану тривалість навчання населення. Відповідно, іншим членам угруповання необхідно докладати зусиль до підвищення рівня охоплення населення освітою, що є особливо актуальним для Індії.

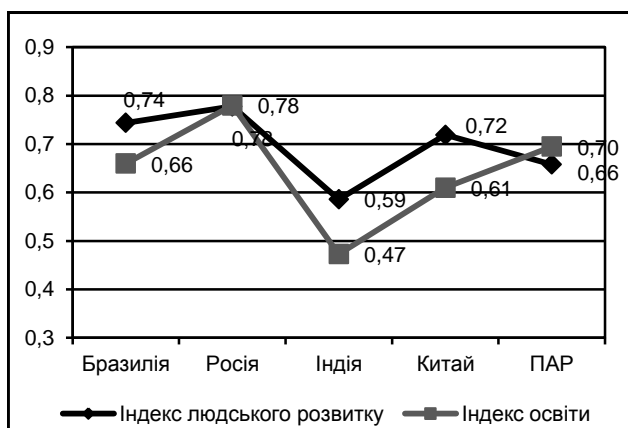

Рис. 4. Індекси, що характеризують розвиток людського потенціалу країн БРІКС (дані за 2014 р. [7]) [Indices characterizing the human potential development in the BRICS countries (2014 data) [7]]

Недостатній розвиток освітньої сфери є також причиною невисоких значень індексу людського капіталу, що характеризує рівень формування та реалізації людського потенціалу цих країн (рис. 5). Індекс людського капіталу слід розраховувати на основі 46 показників, що належать до різних груп населення за віковим складом і містять у собі охоплення освітою, якість освіти, рівень освіти, навчання на робочому місці, економічну участь, навички, уразливість за шкалою від 0 до 100 [8]. Таким чином, серед країн БРІКС Росія посідає найвищі позиції за індексами, що містять у собі показники освіти населення, а Індія за цими ж індексами має найнижчі значення. Водночас за індексами, що оцінюють якісний розвиток людського потенціалу, зокрема, індексом інновацій та висококваліфікованих спеціалістів, лідером угруповання є Китай, а аутсайдером знову ж таки Індія (див. рис. 5).

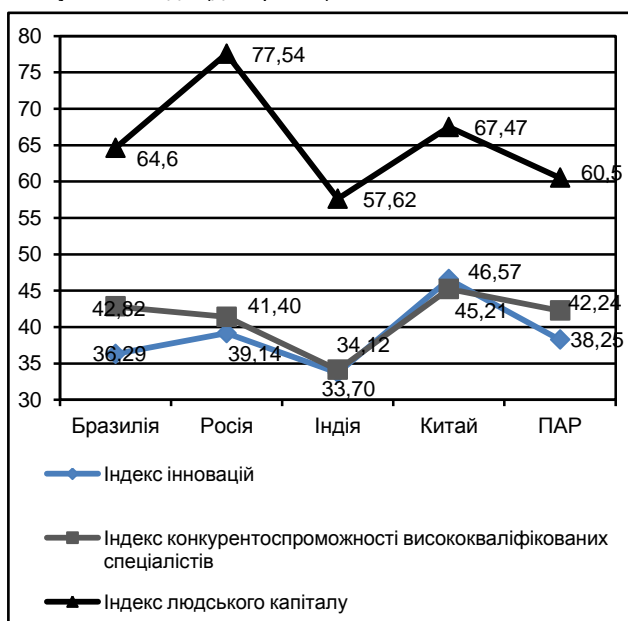

Рис. 5. Індекси, що характеризують якісний розвиток та реалізацію людського потенціалу країн БРІКС (дані за 2014 р.) [7 – 9] [Indices characterizing the quality development and realization of the human potential in the BRICS countries (2014 data) [7 – 9]]

Людський потенціал високої якості є визначальним фактором інноваційної діяльності. Індекс інновацій слід розраховувати на основі показників якості інституцій, освіти й досліджень, інфраструктури, розвинутості ринку та бізнесу, виробництва технологій і знань, творчих винаходів.

Країни БРІКС мають середні значення за цим індексом, порівняно з високорозвинутими країнами (США, Нідерланди, Фінляндія, Швеція, Великобританія, Швейцарія перебувають у діапазоні від 60 до 65), що свідчить про низку проблем у зазначених сферах, тісно пов'язаних із розвитком людського потенціалу, які вимагають послідовного вирішення.

Досить подібними до позицій за індексом інновацій є позиції країн БРІКС за індексом конкурентоспроможності висококваліфікованих спеціалістів (див. рис. 5), що відображає значення таких фахівців у підвищенні національної конкурентоспроможності та містить у собі показники розвитку регуляторного, ринкового та бізнес-середовища, внутрішньої та зовнішньої відкритості ринку праці, освіти, економічної стабільності, професійних навичок, продуктивності праці. До того ж, незважаючи на низькі позиції Індії за всіма індексами, які характеризують розвиток людського потенціалу, світові експерти прогнозують [3], що, завдяки найбільшій кількості населення віком до 30 років і за умови інтенсивного розвитку системи освіти та професійної підготовки, відповідно до щораз більших вимог економіки знань [10, с. 79], саме людський потенціал цієї країни здатний перетворити її на інноваційний центр світу.

Прогаляни в розвитку людського потенціалу країн БРІКС зумовлюють необхідність вирішувати глобальні соціальні проблеми, подібні для всіх за змістом: у сферах освіти, продовольчої безпеки, бідності, голоду, тривалості життя та охорони здоров'я. У Спільній статистичній публікації 2012 р. країнами БРІКС визнано, що освіта і професійна підготовка є фундаментом людського розвитку та прогресу суспільства [11]. Структурні перетворення на мікро- та макроекономічному рівнях засновано на цілеспрямованих інвестиціях у розвиток людського потенціалу: задоволення різносторонніх потреб населення в освіті та розвитку, соціальному забезпеченні та забезпеченні конкурентоспроможності на ринку праці (рис. 6).

Позитивна динаміка соціальних витрат та витрат на освіту у країнах БРІКС переконливо відображає усвідомлення ними необхідності у щораз більшому державному фінансуванні сфер розвитку людського потенціалу. Особливий прогрес у цьому напрямі спостерігається в ПАР, яка є лідером серед країн угруповання за темпами зростання витрат на людський розвиток (див. рис. 6).

Таким чином, розгляд фактологічних даних прогресу та фінансування людського потенціалу країн БРІКС доводить асиметрію між ними як у тенденціях людського розвитку в кількісному та якісному аспектах, так і у пріоритетних напрямках його інтенсифікації. За умов високої забезпеченості іншими ресурсами (природними, фінансовими, людськими в кількісному аспекті), людський потенціал високої якості тільки починає посідати місце провідного рушія економічного зростання в цих країнах на їх шляху до становлення економіки знань та інформаційного суспільства. Але цей процес є неминучим з огляду на глобальні трансформаційні процеси.

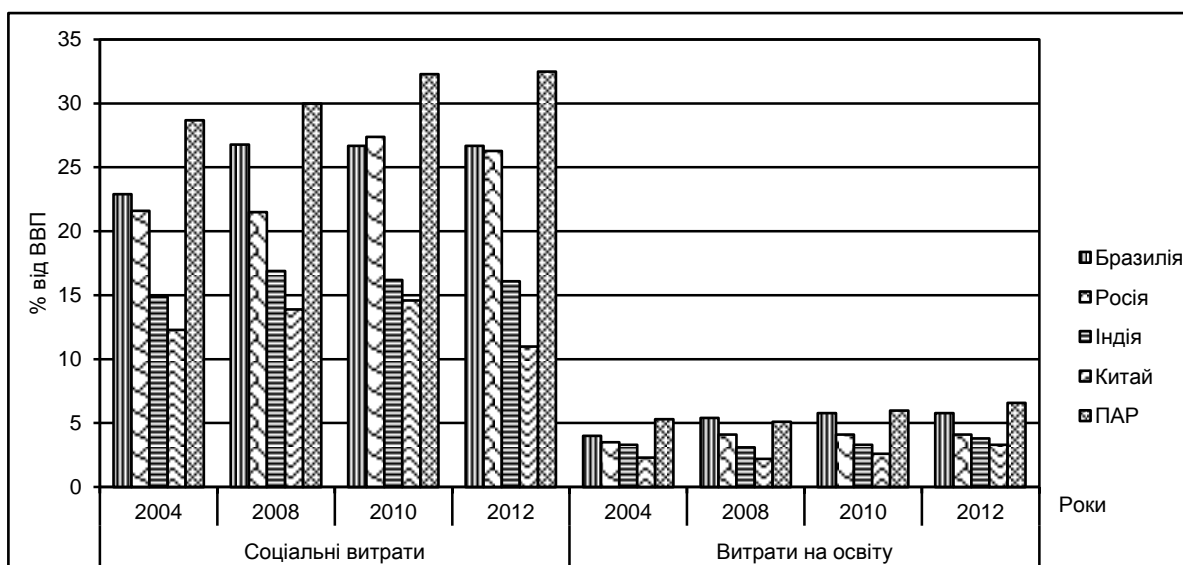

Рис. 6. Динаміка соціальних витрат та витрат на освіту країн БРІКС, % від ВВП (за даними Світового банку, доступними за визначені роки [4])
 [Dynamics of social and education expenses in the BRICS countries, % of the GDP (World Bank data available for the years defined [4])]

Виходячи з таких позицій варто розглянути сильні, слабкі сторони, можливості людського розвитку країн БРІКС та загрози йому, визначити перспективи функціонування цього угруповання, зважаючи на значний у світовому вимірі людський потенціал цієї групи країн (табл. 2).

Статистичний та SWOT-аналіз розвитку людського потенціалу країн БРІКС вказує на те, що здійснені ними економічні реформи зробили вагомий вплив на зростання економіки. До того ж інструментом досягнення високих якісних результатів стало використання сучасних концепцій модернізації та досвіду найбільш економічно розвинутих країн, який показує, що визначальним механізмом зростання є розвиток людського потенціалу. Цей досвід переконливо доводить, що однією

із провідних технологій забезпечення довготермінового зростання стало створення та ефективне функціонування економіки знань (*knowledge based economy*). До того ж якість людського потенціалу виступає визначальною передумовою та інструментом створення знаннєвої економіки. Водночас розвиток людського потенціалу є виключною прерогативою держави. Прикладом досягнення успіху в цьому напрямі може слугувати політика США щодо створення нової економіки шляхом інвестування в людський потенціал, що здійснювалось за допомогою постійного збільшення асигнувань на соціальний розвиток [3].

У Китаї, за оцінками експертів [12], інвестиції в людський капітал стали головним рушієм економічного зростання, порівняно з іншими країнами БРІКС.

Таблиця 2

SWOT-аналіз людського розвитку країн БРІКС
 [SWOT-analysis of human development in the BRICS countries]

Країни Показники	Бразилія	Росія	Індія	Китай	ПАР
1	2	3	4	5	6
Сильні сторони	1. Метою державної політики є "економічне зростання плюс розвиток плюс добробут населення" на основі використання сучасних концепцій модернізації і досвіду найбільш економічно розвинутих країн. 2. Реформовано систему медичного страхування; введено систему безоплатного медичного страхування; почали здійснюватися соціальні, пенсійні програми і програми будівництва соціального житла.	1. Росія посідає найвище серед країн БРІКС і 26-те серед 124 світових економік місце за індексом розвитку людського капіталу на 2015 р., що напряму пов'язано з високою доступністю освіти [7]. 2. Реформи за останнє десятиріччя стимулювали економічне зростання у країні та зменшили рівень бідності [7]	1. Індія має значний резерв працездатного населення, до того ж його середній вік знижується несуттєво [3]. У країні спостерігається загальний тренд на модернізацію, урбанізацію, нарощення наукового потенціалу [3]. 2. Для Індії характерним є культ знань, що визначає прагнення до освоєння культури і науки, еволюційність у здійсненні соціальних перетворень. Саме інтелектуальна еліта займається вирішенням найважливіших загальнонаціональних проблем.	1. Ураховуючи низьку вартість трудових ресурсів, значний їх обсяг та загальну невисоку вартість життя, слід прогнозувати, що економіка Китаю вже до середини сторіччя буде найбільшою за сферою споживання. Також за рівнем доходу на душу населення Китай може досягти рівня розвинутих країн (передусім, завдяки безперервному зростанню обсягу зовнішньої торгівлі. До економічної складової частини слід додати посилення воєнної та наукової потужності держави. У Китаї стрімко зростає кількість захищених докторських дисертацій і одночасно скорочується кількість аспірантів, що захистили докторські дисертації у США. Цей факт свідчить про успішну протидію "відпливу мізків" і накопичення серйозного науково-дослідного потенціалу.	1. За оцінками експертів [13], ПАР характеризується привабливим інвестиційним кліматом і посідає 39-те місце у списку найзручніших для ведення бізнесу країн, що відображає позитивні сценарії її подальшого економічного зростання. 2. ПАР активно розвиває проекти модернізації промисловості, наукову діяльність [13]

Механізм регулювання економіки

44

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
Сильні сторони	<p>3. Досягнення Бразилії у сфері освіти полягають у збільшенні інвестицій в освіту які інструменту подолання бідності: лише сім'ї, діти яких здобували середню освіту, отримували державну соціальну допомогу. Саме заходи із розвитку людського потенціалу дозволили знизити рівень бідності у країні та розширити середній клас [3]</p>		<p>3. Позитивною тенденцією є зростання чисельності середнього класу. Зростають його якісні характеристики за рахунок збільшення частки працівників високотехнологічних галузей. Завдяки висококваліфікованим спеціалістам з інформаційних технологій, Індія виробляє близько 44 % світової ІТ-продукції. Передбачено, що цей показник може досягнути 70 %.</p> <p>4. Індійська модель технологічних парків спирається на позитивні відносини в трикутнику уряд – бізнес – наука / освіта (університети), а визначальним виступає принцип інкубатора, якщо кожна сторона виконує свою роль у стимулюванні досліджень, капіталовкладень і розвитку. Держава виконує функцію каталізатора, об'єднуючи зусилля державних, приватних, наукових та зарубіжних установ і партнерів [3]</p>	<p>2. Визначальними принципами організації влади в Китаї є система традиційних цінностей китайської цивілізації, що ґрунтується на додержанні традицій та поваги до старших, визнання обґрунтованості ієрархізму і непохитна впевненість у величч Китаю, аскеза і вміння задовільнятися малим, дисциплінованість і організованість, прихильність етичним заповідям конфуціанства і почуття обов'язку, вірність сім'ї та готовність до напруженої праці, висока трудова етика і прагнення до підвищення матеріального становища і соціального статусу ціною наполегливої праці. Систему управління в Китаї побудовано на культурі знань – усі управлінці мають бути високоосвіченими людьми.</p> <p>3. Із 2007 р. у Китаї було проголошено напрям побудови соціально орієнтованої держави і перехід від "теорії випереджального збагачення", якщо вигоду від реформ отримує лише частина суспільства, до "соціальної гармонії", вираженої "теорією гармонізованого спільного розвитку", якщо вигоду отримують усі. Цей напрям передбачає розширення середнього класу, у тому числі підтримку малого бізнесу, збільшення витрат на систему соціального забезпечення, створення загальнонаціональної пенсійної системи [3].</p> <p>4. Китай є лідером в експорті високотехнологічної продукції серед країн БРІКС.</p> <p>5. Частка Китаю у світовій кількості дослідників зростає з 14 до 20 % із 2002 до 2007 рр [12].</p> <p>6. Функціонування американських, європейських та японських мультинаціональних компаній на території Китаю сприяє трансферу технологій та поліпшенню технічних навичок і знань китайських працівників.</p> <p>7. Поліпшення технологічної оснащеності інвестування розвитку сільського господарства скоротило рівень бідності в сільській місцевості до 5 % [12]</p>	
Слабкі сторони	<p>1. У системі освіти залишаються явища дискримінації, коли найбільш бідне населення не може дозволити собі здобуття середньої освіти, а більшість грантів на навчання дістають студенти з найбагатших верств населення [5], що призводить до деградації людського потенціалу значної частини населення.</p>	<p>1. Незатребуваність сучасних моделей модернізації в Росії, заснованих на концепції економіки знань, і слабкість державних інститутів в управлінні процесами модернізації взаємно обумовлюють один одного та стримують ефективну реалізацію і розвиток наявного людського потенціалу.</p> <p>2. Існування значного неформального сектору економіки і системи тіньових відносин, що робить неефективною боротьбу з корупцією [3].</p>	<p>1. Анклавний характер модернізації – інноваційні кластери – зосереджено переважно на півночі країни. На іншій території на середнього індійця припадає всього 5,1 років навчання.</p> <p>2. Бідність населення і нерівність у розподілі доходів. Близько 27 % населення Індії перебуває нижче від національної межі бідності, а 36 % – живуть менш ніж на один долар на добу.</p>	<p>1. Унаслідок інтенсивного економічного розвитку Китай відчуває значну незадоволену потребу у висококваліфікованих спеціалістах (5,9 млн у 2015 р.), що відображає недостатність підготовки необхідних кадрів усередині країни і необхідність у їх залученні з-за кордону [12]</p>	<p>1. Низькі внутрішні заощадження, дефіцит висококваліфікованих спеціалістів, неефективність надання державних послуг є основними викликами національної політики [5]</p>

1	2	3	4	5	6
Слабкі сторони	<p>2. Спостерігається неспівпадіння між кваліфікаціями підготовлених фахівців та реальною потребою в ринку праці: існує значна потреба в інженерах і IT-спеціалістах [5]</p>	<p>3. Посідаючи високі позиції за всіма показниками, пов'язаними з доступністю освіти за індексом розвитку людського капіталу 2015 р., Росія відстає за іншими показниками рейтингу: якістю робочих місць, тривалістю життя і якістю охорони здоров'я, можливістю розвитку на робочому місці, доступу до підвищення кваліфікації та якістю освіти [8].</p> <p>4. Недосконалість економічних реформ та заходів із розвитку та реалізації людського потенціалу перетворила Росію на країну із середнім рівнем доходів та значною залежністю від експорту нафти і газу та незначною часткою високотехнологічних товарів і послуг як у ВВП, так і в експорті [14]</p>	<p>3. Збереження кастової стратифікації посилює проблему бідності та нерівності населення [3]</p>		
Можливості	<p>1. Обмін досвідом між регіонами країни щодо подолання бідності, поширення доступу до освіти та охорони здоров'я вдосконалює ефективність використання ресурсів для підвищення рівня людського розвитку [5]</p>	<p>1. Створення економічних умов для формування і реалізації людського потенціалу шляхом забезпечення відповідності попиту і пропозиції на ринку праці та підвищення оплати праці кваліфікованих працівників [5]</p>	<p>1. Подолання контура анклавної модернізації та територіальне розширення розвитку економіки знань [3].</p> <p>2. Індія посідає найнижчі позиції серед країн БРІКС за індексом розвитку людського капіталу 2015 р., передусім через низький рівень охоплення населення освітою [7; 8].</p> <p>3. Національний акт із гарантування працевлаштування сільського населення спрямовано на поліпшення забезпечення основними засобами до існування сільського населення шляхом гарантування ста днів працевлаштування з оплатою праці для сільського домогосподарства, у якому дорослий його член добровільно займатиметься ручною некваліфікованою працею. Національний акт спрямовано на кращий перерозподіл національного багатства між усіма верствами населення [5]</p>	<p>1. Підвищення соціальних витрат у сфері освіти, охорони здоров'я і пенсійного забезпечення сприятиме скороченню заощаджень і стимулюватиме розширення споживання [5]</p>	<p>1. Досягнення вищих рівнів соціального включення підвищить зайнятість та зменшить нерівність населення.</p> <p>2. Новий шлях зростання (<i>New Growth Path</i>) визначає стимулювання зайнятості пріоритетним напрямом у боротьбі з нерівністю і містить у собі розширення мережі інфраструктури, розвиток навичок та підвищення кваліфікації працівників, стимулювання зайнятості молоді, промислової політики, спрямовану на експорт готової продукції, розвиток сільських господарств, підтримку малого бізнесу, екологічні ініціативи та регіональну інтеграцію [5]</p>

1	2	3	4	5	6
Загрози	1. Поширення корупції, існування значного неформального сектору економіки та системи тіньових відносин [5]	1. Росія зменшує соціальні витрати, у тому числі на науку. Прогнозовано зменшення витрат на охорону здоров'я та освіту на 10 – 20 %. 13,6 % населення країни має доходи, нижчі від прожиткового мінімуму. 2. Результатом реформи освіти 2012 – 2013 рр., за оцінками експертів, може стати істотне звуження сегмента безоплатної вищої і середньої освіти. 3. Як наслідок, формулою російської модернізації залишається "зростання без розвитку", оскільки показники економічного зростання досягають за рахунок екстенсивних факторів (експорт енергоносіїв) [3]. 4. Найнижча оплата праці висококваліфікованих спеціалістів та працівників соціальної сфери серед країн угруповання призводить до деградації людського потенціалу і "відпливу мізків" [5]	1. На 2010 р. середня кількість років навчання становить в Індії 5,11 років, що є найнижчим показником серед країн БРІКС та одним із найнижчих на світовому рівні, що загрожує людському розвитку країни [5]. 2. Переваги від економічного зростання не розподіляють між населенням Індії, що виявляється у високих рівнях бідності та смертності від хвороб, також унаслідок недостатнього розвитку системи охорони здоров'я всіх верств населення [5]	1. Нерівномірний розвиток людського потенціалу в регіонах країни – близько 90 % висококваліфікованих працівників і 95 % технологічних інновацій зосереджено в 10 містах на сході країни [5]	1. Поширення епідемії ВІЛ / СНІДУ, що потребує відповідної реакції з боку системи охорони здоров'я [5]

Індія також досягла значного поліпшення показників людського розвитку, особливо за рівнем грамотності, зниженням рівня бідності, забезпеченістю послугами охорони здоров'я та рівнем здобуття освіти населенням. За останні 20 років ІЛР Китаю зріс на 44,2 %, а Індії – на 33,3 % [12].

Проте економічні реформи, здійснені в Росії, не дали бажаних результатів. У дореформенний період здобуття вищої освіти надавало такі важливі нематеріальні стимули, як статус, автономія на робочому місці, висока задоволеність працею і поліпшення її умов. Із початку XXI ст. ці стимули зникли, а індивідуальна віддача від рівня освіти залишається на низькому рівні. Основними причинами зниження людського потенціалу Росії були безробіття, невідповідність попиту і пропозиції на ринку праці, низька заробітна плата, що зумовило значний відплив мізків до розвинутих країн, у яких віддача від освіти й досвіду є високою. Іншим фактором відпливу людського потенціалу визначають відсутність професіоналів, здатних ефективно управляти економічним розвитком у процесі переходу до ринкової економіки [12]. Таким чином, Росія не зуміла капіталізувати наявний людський потенціал, щоб прискорити економічне зростання. Китай та Індія накопичили значний обсяг багатства шляхом експорту промислових товарів, тоді як Росія продовжує отримувати прибуток переважно від високих цін на нафту і газ на світовому ринку [12].

З іншого боку сторони, відповідно до індексів, що характеризують розвиток людського потенціалу (див. рис. 4), рівень освіти та загальний рівень людського потенціалу є вищим у Росії, Бразилії та ПАР, що пов'язано з меншою кількістю населення (див. рис. 2), вищою доступністю освіти, меншою часткою сільського населення (порівняно з Китаєм та Індією). Водночас більш ефективне використання та реалізацію людського потенціалу спостерігають у Китаї та Індії. Саме тому розвиток людського потенціалу відіграє роль провідного фактора національної конкурентоспроможності та підвищення рівня життя населення цих країн [15].

У Південній Африці відміна режиму апартеїду залишила в минулому расово організований ринок праці з престижними робочими місцями для білого населення і некваліфікованою працею для інших груп, систематичною дискримінацією темношкірого населення, жінок та інвалідів. Реформи на ринку праці ПАР сприяли працевлаштуванню підприємствами історично дискримінованих груп працівників на робочі місця, які потребують відповідної кваліфікації, що зумовило швидкий розвиток і ефективну реалізацію людського потенціалу країни [7].

Слід підкреслити, що економіка країн БРІКС має значний демографічний дивіденд, порівняно із суспільствами, що швидко старіють. Частка міського населення в них зростає, а коефіцієнт демографічного навантаження дітей зменшується, що визначає зростання частки населення працездатного віку. Зростання робочої сили вказує на величезний потенціал споживання в економіці БРІКС [12] (див. рис. 3).

Із точки зору оптимістичних поглядів на розвиток угруповання БРІКС, яких переважно дотримуються російські експерти у своїх дослідженнях [2; 3; 13], зважаючи також на те, що саме Росія була ініціатором створення угруповання, БРІКС має значний потенціал для розвитку і підвищення впливу в геополітичній сфері [2]. Одним із кроків до здійснення більш відчутного впливу на події, що відбуваються у сфері глобального управління, є створення Пулу умовних валютних резервів БРІКС у 2014 р. [16] та подальше формування Банку розвитку БРІКС, що може стати альтернативою світовій фінансовій системі, кредитуючи країни угруповання та інвестуючи кошти в реальний сектор їхніх економік у національних валютах [17]. Це здатне зменшити залежність їх економік від розвинутих країн заходу, передусім США [14].

На сьогодні БРІКС декларує себе як неінституційну структуру глобального управління. Між країнами угруповання особливо активно розвиваються відносини у сфері високих

біо- і нанотехнологій, інформатики, освоєння космічного простору, розвитку наукових і освітніх програм [13]. Водночас російські експерти підкреслюють [2; 3; 12; 13], що динаміка і кількість зустрічей, самітів різноманітних форматів, зміст ухвалених документів, збільшення питань порядку денного, спрямованість рішень дають підстави стверджувати, що БРІКС є принципово новою моделлю глобальних взаємовідносин, в основі якої закладено багаторівневе та багатостороннє партнерство зі значного кола питань світової економіки. Необхідність у створенні цього угруповання виправдано потребою в реформуванні застарілої фінансово-економічної архітектури світу, де переважають протекціонізм і лобювання інтересів сильних на сьогодні економік, так і обов'язковістю спільних зусиль у модернізації наявної економічної та соціальної сфер у напрямі прогресивного людського розвитку з огляду на доведений кризою факт неспроможності ринкової економіки самостійно подолати наявні проблеми розвитку [13].

Попри наявні оптимістичні погляди на розвиток угруповання, варто звернути увагу на існування вагомих суперечностей у розвитку БРІКС. Найзначнішою з них є те, що країни угруповання належать до п'яти різних цивілізацій: латиноамериканської (Бразилія), східноєвропейської (Росія), індійської, китайської та африканської (ПАР) [17], що зумовлює їх кардинальні відмінності за історичною генезею і соціальним досвідом, моделями політичного розвитку і соціальною структурою, економічним розвитком і зовнішньополітичними пріоритетами [3]. Тому питання про рівень інституційності блоку залишається відкритим [14]. Фахівці з геополітики вказують на відсутність світоглядного фундаменту для інтеграції країн БРІКС та відмінність внутрішніх економічних і соціальних проблем [18].

Так, незважаючи на значні обсяги ВВП, величина доходу на душу населення серед країн БРІКС суттєво відрізняється: за даними Світового банку за 2013 р., вона становила для Бразилії, Росії, Індії, Китаю та ПАР, відповідно, 11 208, 14 611, 1 497, 6 807, 6 886 дол. на рік [4].

На думку деяких дослідників [19], БРІКС є демонстрацією амбіцій Росії щодо створення нового полюсу сили шляхом залучення до свого кола країн, що мають певний економічний потенціал і невдоволення Бреттон-Вудською системою (Всесвітній банк і Міжнародний валютний фонд), а також низкою ситуаційних конфліктів (США – Індія, США – Бразилія). Створення Банку розвитку БРІКС може значно зменшити залежність Росії від інститутів Бреттон-Вудської системи. А це надає країні більшу свободу дій без страху втрати прихильності Заходу [14]. Разом із тим стимулювання Росією воєнного конфлікту в Україні не лише призвело до катастрофічних для російської економіки санкцій Заходу, а й до нівелювання основних принципів, декларованих БРІКС щодо світової безпеки, передусім, формування нового типу міжнародних відносин, заснованого на відмові від силових методів вирішення суперечностей в умовах реформування наявних інститутів світової політики.

Слід підкреслити, що до української кризи частка Росії у світовому ВВП збільшувалася за рахунок зростання цін на вуглеводні (2000 р. – 0,8 %, 2013 р. – 2,8 %). Згідно із прогнозами Світового банку та МВФ, у 2019 р. частка країни зменшиться до 2,5 %. Водночас частка США у 2019 р. залишиться практично на рівні сучасних показників – 21,8 %, а частка Китаю зросте до 14,7 %. Ці розрахунки, станом на початок 2014 р., не враховують вплив санкцій США та ЄС на економіку Росії. За експертною оцінкою у 2019 р. частка Росії у світовому ВВП становитиме 1,8 %, що є найнижчим показником за всю її історію [19].

Інші члени БРІКС дотримуються нейтралітету в українському питанні, не йдучи на конфронтацію з Росією через те, що високо цінують свою участь у цьому угрупованні, маючи власні вагомий інтереси [19]. Зокрема, Китай, будучи найбагатшою країною БРІКС, бачить себе як природного

його лідера, а саме угруповання як платформу поширення свого глобального впливу. Про це свідчить і рішення про розташування Банку розвитку БРІКС у Шанхаї [14]. Тому Росія не зможе лідерувати у БРІКС, зважаючи на інтереси Китаю [19].

Наразі, успіх БРІКС та альтернативних Світовому банку та МВФ структур можливий лише за умови повного нейтралітету в цих питаннях США та ЄС. Але КНР, Індія, Бразилія дуже залежні від торговельних відносин із цими країнами, а санкції проти Росії не дозволяють узагалі розвивати цей проект [19]. У свою чергу, США зберігають сферу впливу і продовжують здійснювати активну політику щодо Індії, Китаю та Бразилії, спрямовану на втягування цих країн у систему економічних інтересів США в межах політики стратегічного партнерства, що призводить до розмивання потенціалу взаємодії країн БРІКС і можливості формування ними єдиної політико-економічної стратегії [2].

Важливою щодо цього є позиція З. Бжезінського, згідно з якою концепція багатополюсного світу на фоні нинішніх конфліктів не є виправданою, оскільки ці полюси демонструють різну потужність, різні інтереси; тому умовний блок "США – КНР" є найбільш прийнятним із точки зору нинішніх полюсів безпеки, оскільки існує можливість його неконфліктного співіснування [19].

Під час розгляду БРІКС варто також зазначити, що Україна на сьогодні не має чіткої позиції щодо цього угруповання як перспективної міжнародної структури, розвиваючи лише двосторонні відносини із країнами-членами. Виходячи з того, що країни БРІКС посідають чільне місце в географічній структурі зовнішньої торгівлі України, а також те, що Україна має спільні цілі із цією групою країн (зокрема, щодо прискорення темпів відновлення глобальної економіки, удосконалення механізмів глобального управління та посилення в них власних позицій тощо), доцільним слід вважати розширення міжнародного економічного співробітництва із цим угрупованням та більш активне представництво України на заходах високого рівня БРІКС [20].

У процесі розгляду економічного розвитку країн БРІКС підтвердилась нетотожність понять зростання та розвитку: останнє, крім поліпшення притаманних зростанню кількісних показників, передбачає якісний розвиток визначальних соціальних параметрів, найважливішим із яких є рівень розвитку людського потенціалу. Країни БРІКС значно відрізняються між собою як за рівнями та складовими частинами людського розвитку, так і методами, напрямками та ефективністю модернізації національних економік, відповідно до вимог становлення економіки знань. Розвиток людського потенціалу відіграє роль каталізатора економічного зростання лише в Китаї та Індії. Основними викликами для країн БРІКС є інституційний розвиток, інтенсифікація побудови соціально-економічної інфраструктури та прискорення процесу реформ. Пріоритетними завданнями Китаю та Індії є розширення внутрішнього попиту та підвищення добробуту населення. У Бразилії, Росії та ПАР, їх поточна залежність від експорту природних ресурсів і сировини потребує економічної діяльності.

У світовому економічному вимірі лідером БРІКС є Китай. У перспективі провідні позиції може посідати Індія, яка, за даними Світового банку, на сьогодні перегнала Китай і посіла місце найбільшого у світі ринку, що швидко зростає і розвивається [21]. Росія є слабкою ланкою БРІКС через неефективну реалізацію людського потенціалу та модернізацію економіки, а також сучасну економічну ізоляцію внаслідок ігнорування визнаних світовою спільнотою норм міжнародного права.

Слід підкреслити, що співробітництво із БРІКС як країнами з найбільшими за обсягами ринками набуває ролі одного із стратегічних напрямів зовнішньоекономічної політики України. Із блокуванням двостороннього торговельно-економічного співробітництва з Росією на невизначений термін унаслідок воєнно-політичного конфлікту, варто акцентувати увагу

на посиленні співпраці з іншими країнами цього угруповання, передусім Китаєм. Активізація міжнародних економічних відносин може здійснюватись у таких напрямках:

1. Економічні санкції проти Росії потенційно можуть створити додаткові можливості для України щодо розширення зовнішньої торгівлі з іншими країнами БРИКС: Бразилією, Індією, Китаєм та ПАР. Очевидно, що необхідним є розроблення довготермінових програм міжнародного співробітництва України із цими країнами.

2. Зосередження зусиль на створенні українських високотехнологічних товарних груп (у галузях електроніки, енергетики, біотехнологій, інжинірингових послуг) та просуванні їх на ринки країн БІКС та інші міжнародні ринки.

3. Продовження інтенсивного співробітництва України і Бразилії в космічній галузі.

4. Створення сприятливих умов для виходу західних підприємств на український ринок, зважаючи на втрату ними російських ринків унаслідок санкцій Заходу.

5. Визначення можливостей міжнародної співпраці, у тому числі з країнами БІКС, щодо завершення призначених українсько-російських проектів у високотехнологічних сферах.

Розвиток цих напрямів може стати вагомим стимулом для підвищення людського потенціалу України та його ефективної реалізації, розширення внутрішнього попиту та загального підвищення добробуту населення.

Зрештою, формулювання позиції України щодо економічного співробітництва із країнами БРИКС, у тому числі у сфері розвитку людського потенціалу, є актуальним завданням та перспективним напрямом подальших досліджень.

Література: 1. Chitour C. E. Les BRICS et la construction du nouveau monde (BRICS countries in the construction of the new world) [Electronic resource] / C. E. Chitour // L'Expression. – 2012. – Access mode : http://www.lexpressiondz.com/chroniques/analyses_du_professeur_chitour/151202-une-utopie-a-notre-portee.html. 2. Перская В. Страны БРИКС: трудный путь к многополярному миру [Электронный ресурс] / В. Перская, М. Эскиндаров. – Режим доступа : <http://www.oilru.com/news/454085>. 3. Гаман-Голутвина О. Страны БРИК: элитообразование и внутриэлитные расколы относительно характера, направлений и скорости модернизации [Электронный ресурс] / О. Гаман-Голутвина. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/oykumena/politika/ctranu_brik_elitobrazovaniye_i_vnutrielitnyje_raskoly_otno_sitelno_kharaktera_napravlenij_i_skorosti_modernizacii_2015-04-28.htm. 4. The World Bank Indicators [Electronic resource]. – Access mode : <http://data.worldbank.org/indicator/>. 5. The BRICS Report. A Study of Brazil, Russia, India, China, and South Africa with special focus on synergies and complementarities. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 205 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : http://finmin.nic.in/reports/BRICS_Report.pdf. 6. Ковальчук Т. Глобальна інформаційно-мережева економіка: цивілізаційні перспективи / Т. Ковальчук // Актуальні проблеми економіки. – 2013. – № 12 (150). – С. 15–23. 7. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience [Electronic resource]. – Access mode : <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>. 8. The Human Capital Report 2015. Employment, Skills and Human Capital Global Challenge Insight Report [Electronic resource]. – Access mode : http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf. 9. The Global Innovation Index 2014. The Human Factor in Innovation [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2014-v5.pdf>. 10. Gavkalova N. The Economic Nature of Intellectual Capital / N. Gavkalova, S. Sevastianov // Економіка розвитку. – 2015. – № 1 (73). – С. 77–82. 11. The Global Talent Competitiveness Index 2014. Growing Talent for Today and Tomorrow [Electronic resource]. – Access mode : <http://global-indices.insead.edu/documents/INSEADGTCireport2014.pdf>. 12. Поголоцкий Г. Группа БРИК расширяется [Электронный ресурс] / Г. Поголоцкий. – Режим доступа : http://www.mgimo.ru/news/experts_/document176546.phtml. 13. Сарычев В. Перспективы человеческого развития на полях

БРИКС: проблемы глобального управления [Электронный ресурс] / В. Сарычев. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-chelovecheskogo-razvitiya-na-polyah-briks-problemy-globalno-go-upravleniya>. 14. Tse J. The BRICS Institutions: A New Order? [Electronic resource] / J. Tse. – Access mode : <http://www.glimpsefromtheglobe.com/topics/human-security/briks-institutions-new-order-3>. 15. Awan A. G. Diverging Trends of Human Capital in BRIC Countries [Electronic resource] / A. G. Awan // International Journal of Asian Social Science 2 (12): 2195–2219. – Access mode : <http://www.aessweb.com/pdf-files/2195-2219.pdf>. 16. Саммит БРИКС в Форталезе (Бразилия) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.brics.mid.ru>. 17. Івашук І. Філософія економічного розвитку Китаю як члена БРИКС в умовах зміни світового економічного порядку / І. Івашук, О. Івашук, В. Захарчук // Схід. – 2014. – № 4. – С. 12–19. 18. Цюпин Б. БРИК – БІК – і К°. Економіка країн БРИК мають найшвидше зростання у світі [Електронний ресурс] / Б. Цюпин. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Economics/44364>. 19. Українська криза і нові підходи до політики безпеки (глобальний, регіональний та національний виміри) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.google.co.uk/url?url=http://newukraineinstitute.org/media/news/513/file/%25D0%2591%25D1%2580%25D0%25BE%25D1%2588%25D1%258E%25D1%2580%25D0%25B0%2520%25D0%25B1%25D0%25B5%25D0%25B7%25D0%25BF%25D0%25B5%25D0%25BA%25D0%25B0_%25D0%25A3%25D0%259A%25D0%25A0_10.03.2015.docx&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=mOByVdj9IWbSgHkyID4Cg&ved=0CE0QFjAHOAo&usg=AFQjCNHxQopF50ygr7iZu_ii15ZCDmhoA. 20. Резнікова О. Підсумки четвертого саміту БРИКС: нове місце країн, що розвиваються, у глобалізованому світі. Аналітична записка [Електронний ресурс] / О. Резнікова. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/801>. 21. Всемирный прогноз от Всемирного банка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://insider.pro.ru/article/32548>. 22. Україна-2020. Стратегія національної модернізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.google.co.uk/url?url=http://polit.ua/img/upload/Ukraine2020.doc&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=Br5yVd-0GMqNsAhaq4HABA&ved=0CDsQFjADOAo&usg=AFQjCNEmzuxld05uVtAeou_jz2q5FRM6uQ. 23. BRIC Countries – Background, Latest News, Statistics and Original Articles [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.globalsherpa.org/bric-countries-brics>.

References: 1. Chitour C. E. Les BRICS et la construction du nouveau monde (BRICS countries in the construction of the new world) [Electronic resource] / C. E. Chitour // L'Expression. – 2012. – Access mode : http://www.lexpressiondz.com/chroniques/analyses_du_professeur_chitour/151202-une-utopie-a-notre-portee.html. 2. Perskaya V. Strany BRIKS: trudnyy put k mnogopoliamomu miru [Electronic resource] / V. Perskaya, M. Eskindarov. – Access mode : <http://www.oilru.com/news/454085>. 3. Gaman-Golutvina O. Strany BRIKS: elitobrazovanie i vnutrielitnye raskoly otositelno kharaktera, napravleniy i skorosti modernizatsii [Electronic resource] / O. Gaman-Golutvina. – Access mode : http://www.perspektivy.info/oykumena/politika/ctranu_brik_elitobrazovaniye_i_vnutrielitnyje_raskol_y_otositelno_kharaktera_napravlenij_i_skorosti_modernizacii_2015-04-28.htm. 4. The World Bank Indicators [Electronic resource]. – Access mode : <http://data.worldbank.org/indicator/>. 5. The BRICS Report. A Study of Brazil, Russia, India, China, and South Africa with special focus on synergies and complementarities. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 205 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : http://finmin.nic.in/reports/BRICS_Report.pdf. 6. Kovalchuk T. Hlobalna informatsiino-merezheva ekonomika: tsyvilizatsiini perspektivy / T. Kovalchuk // Aktualni problemy ekonomiky. – No. 12 (150). – 2013. – P. 15–23. 7. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience [Electronic resource]. – Access mode : <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>. 8. The Human Capital Report 2015. Employment, Skills and Human Capital Global Challenge Insight Report [Electronic resource]. – Access mode : http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf. 9. The Global Innovation Index 2014. The Human Factor in Innovation [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2014-v5.pdf>. 10. Gavkalova N. The Economic Nature of Intellectual Capital / N. Gavkalova, S. Sevastianov // The Economic Nature of Intellectual Capital / N. Gavkalova, S. Sevastianov // Ekonomika razvitiya. – 2015. – No. 1 (73). – P. 77–82. 11. The Global Talent Competitiveness Index 2014. Growing Talent for Today and Tomorrow [Electronic resource]. – Access mode : <http://global-indices.insead.edu/documents/INSEADGTCireport2014.pdf>. 12. Pogolockiy G. Groupa BRIK rasshiryaetsya [Elektronnyy resurs] / G. Pogolockiy. – Rezhim dostupa : http://www.mgimo.ru/news/experts_/document176546.phtml. 13. Sarichev V. Perspektivy chelovecheskogo razvitiya na polyah

S. Sevastianov // *Ekonomika rozvytku*. – 2015. – No. 1 (73). – P. 77–82.
 11. The Global Talent Competitiveness Index 2014. Growing Talent for Today and Tomorrow [Electronic resource]. – Access mode : <http://global-indices.insead.edu/documents/INSEADGTCIreport2014.pdf>.
 12. Povolotskiy G. Gruppya BRIK rasshyryayetsya [Electronic resource] / G. Povolotskiy. – Access mode : <http://www.mgimo.ru/news/experts/document176546.phtml>.
 13. Sarychev V. Perspektivy chelovecheskogo razvitiya na poliakh BRIKS: problemy globalnogo upravleniya [Electronic resource] / V. Sarychev. – Access mode : <http://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-chelovecheskogo-razvitiya-na-polyah-briks-problemy-globalnogo-upravleniya>.
 14. Tse J. The BRICS Institutions: A New Order? [Electronic resource] / J. Tse. – Access mode : <http://www.glimpseofromtheglobe.com/topics/human-security/brics-institutions-new-order-3>.
 15. Awan A. G. Diverging Trends of Human Capital in BRIC Countries [Electronic resource] / A. G. Awan // *International Journal of Asian Social Science* 2 (12): 2195-2219. – Access mode : <http://www.aessweb.com/pdf-files/2195-2219.pdf>.
 16. Sammit BRIKS v Fortaleze (Braziliya) [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.brics.mid.ru>.
 17. Ivashchuk I. *Filosofia ekonomichnoho rozvytku Kytaiu yak chlena BRIKS v umovakh zminy svitovoho ekonomichnoho poriadku* [The philosophy of economic development of China as a BRICS member in the changing world economic order] / I. Ivashchuk, O. Ivashchuk, V. Zakharchuk // *Skhid*. – 2014. – No. 4. – P. 12–19.
 18. Tsiupyn B. BRIK – BIK – i K°. *Ekonomiky krain BRIK maiut naishvydshe zrostantia u sviti* [Electronic resource] / B. Tsiupyn. – Access mode : <http://tyzhden.ua/Economics/44364>.
 19. *Ukrainska kryza i novi pidkhydy do polityky bezpeky (hlobalnyi, rehionalnyi ta natsionalnyi vymiry)* [Electronic resource]. – Access mode : http://www.google.co.uk/url?url=http://newukraineinstitute.org/media/news/513/file/%25D0%2591%25D1%2580%25D0%25BE%25D1%2588%25D1%258E%25D1%2580%25D0%25B0%2520%25D0%25B1%25D0%25B5%25D0%25B7%25D0%25BF%25D0%25B5%25D0%25BA%25D0%25B0_%25D0%25A3%25D0%259A%25D0%25A0_10.03.2015.docx&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=mOByVdj9IIWbSgHk yID4Cg&ved=0CE0QFjAHOAo&usg=AFQjCNHxQopF50yg7rIZ u_ii15ZCDrnhoA.
 20. Reznikova O. *Pidsumky chetvertogo sammitu*

BRIKS: nove mistse krain shcho rozvyvaiutsia u hlobalizovanomu sviti. *Analitychna zapyska* [Electronic resource] / O. Reznikova. – Access mode : <http://www.niss.gov.ua/articles/801>.
 21. *Vsemirnyy prognoz ot Vsemirnogo banka* [Electronic resource]. – Access mode : <https://insider.pro/ru/article/32548>.
 22. *Ukraina – 2020. Stratehiia natsionalnoi modernizatsii* [Electronic resource]. – Access mode : http://www.google.co.uk/url?url=http://polit.ua/img/upload/Ukraine2020.doc&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=Br5yVd-0GMqNsAHaq4HABA&ved=0CDsQFjADOAo&usg=AFQjCNEmzuxldO5uVtAeou_jz2q5FRM6uQ.
 23. *BRIC Countries – Background, Latest News, Statistics and Original Articles* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.globebalsherpa.org/bric-countries-brics>.

Інформація про автора

Курій Лілія Олександрівна – канд. екон. наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Хмельницького національного університету (вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, Україна, 29016, e-mail: liliyakuriy@ukr.net).

Информация об авторе

Курий Лилия Александровна – канд. экон. наук, младший научный сотрудник научно-исследовательской части Хмельницкого национального университета (ул. Институтская, 11, г. Хмельницкий, Украина, 29016, e-mail: liliyakuriy@ukr.net).

Information about the author

L. Kuriy – PhD in Economics, Junior Researcher of the Scientific and Research Department of Khmelnytskyi National University (11 Instyutska St., Khmelnytskyi, Ukraine, 29016, e-mail: liliyakuriy@ukr.net).

*Стаття надійшла до ред.
03.09.2015 р.*

УДК 338.43.01/02.075.8

JEL Classification: H10; Q18

ЦІЛЬОВІ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АПК

Бондаревська К. В.

Розглянуто особливості державних та регіональних цільових програм, покликаних забезпечити розвиток агропромислового сектору економіки України; визначено характерні їх риси в сучасних умовах; запропоновано механізм ефективного втілення відповідних програм, ураховуючи євроінтеграційні спрямування України.

Проаналізовано особливості цільових програм розвитку АПК та обґрунтовано напрями ефективної їх реалізації.

Використано як загальнонаукові (зокрема, синтезу й аналізу, індукції та дедукції), так і спеціальні методи (абстрактно-логічний, монографічний, статистико-економічний тощо), за допомогою яких автором здійснено аналіз конкретних цільових програм у галузі аграрного сектору економіки, програм та концепцій розвитку села та сільських територій, регіональних цільових програм щодо ефективного функціонування аграрної сфери (на прикладі Дніпропетровської області).

У процесі дослідження результатів виконання цільових програм було виявлено негативні тенденції, зокрема, у контексті порівняння планових та фактичних показників. Визначено не лише проблемні аспекти функціонування сфери АПК, а й проблеми, які перешкоджають досягненню економічного та соціального ефекту цільових програм розвитку. Зокрема, практичному виконанню згаданих програм перешкоджає недостатнє фінансування та неефективне використання цільових коштів, суперечності законодавчих важелів впливу. Важливим кроком до вирішення наявних проблем, на думку автора, має стати посилення державного контролю за процесом утілення в життя цільових програм і концепцій, розвиток дорадництва, навчальних та консультаційних послуг.

Ключові слова: державне регулювання, державні цільові програми, регіональні цільові програми, державна підтримка, аграрний сектор.

**ЦЕЛЕВЫЕ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ КАК ДЕЙСТВЕННЫЙ ИНСТРУМЕНТ
ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АПК**

Бондаревская К. В.

Рассмотрены особенности государственных и региональных целевых программ, которые призваны обеспечить развитие агропромышленного сектора экономики Украины; определены характерные их черты в современных условиях; предложен механизм эффективного воплощения соответствующих программ с учетом евроинтеграционных устремлений Украины.

Проанализированы особенности целевых программ развития АПК и обоснованы направления эффективной их реализации.

Использованы как общенаучные (в частности, синтеза и анализа, индукции и дедукции), так и специальные методы (абстрактно-логический, монографический, статистико-экономический и т. п.), с помощью которых автором осуществлен анализ конкретных целевых программ в сфере аграрного сектора экономики, программ и концепций развития села и сельских территорий, региональных целевых программ по эффективному функционированию аграрной сферы (на примере Днепропетровской области).

В процессе исследования результатов выполнения целевых программ были обнаружены негативные тенденции, в частности, в контексте сравнения плановых и фактических показателей. Определены не только проблемные аспекты функционирования сферы АПК, но и проблемы, которые препятствуют достижению экономического и социального эффекта целевых программ развития. В частности, практическому выполнению названных программ препятствует недостаточное финансирование и неэффективное использование целевых средств, противоречия законодательных рычагов влияния. Важным шагом к решению имеющихся проблем, по мнению автора, должно стать усиление государственного контроля за процессом воплощения в жизнь целевых программ и концепций, развитие консультирования, учебных и консультационных услуг.

Ключевые слова: государственное регулирование, государственные целевые программы, региональные целевые программы, государственная поддержка, аграрный сектор.

**TARGET PROGRAMS OF DEVELOPMENT AS AN EFFECTIVE TOOL
FOR STATE REGULATION OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX**

K. Bondarevska

The features of the state and regional target programs designed to ensure the development of the agro-industrial sector of Ukraine have been reviewed; their current features have been defined; a mechanism of effective implementation of relevant programs in terms of the European integration aspirations of Ukraine has been offered.

The features of the target agro-industrial development programs have been analyzed and effective implementation ways have been substantiated.

The general scientific methods (in particular, synthesis and analysis, induction and deduction), as well as special methods (abstract and logical, monographic, statistical and economic and so on), have been used to analyze the specific target programs in the agrarian sector, the programs and concepts of the rural development and regional programs for the effective functioning of the agricultural sector (with Dnipropetrovsk region taken as an example).

In the process of research on the implementation of the target programs some negative tendencies have been discovered, particularly in the context of comparison of the planned and actual indexes. Both the problematic aspects of functioning of the agrarian sector and problems that hinder the achievement of the economic and social effect of target development programs have been identified. In particular, insufficient financing and inefficient use of trust funds and contradictions of the legislative leverage hinder the practical implementation of the above programs. In the author's opinion, an important step towards solving the current problems should be the strengthening of state control over the process of implementation of the programs and concepts, extension of counselling, training and consulting services.

Keywords: state regulation, state target programs, regional target programs, state support, agrarian sector.

Сучасний стан економічних процесів, які відбуваються в Україні, засвідчує необхідність у збалансованому використанні державних та ринкових інструментів впливу. Одночасно державне регулювання набуває актуальності у стратегічних для країни галузях економіки, серед яких особливе місце посідає агропромисловий комплекс (АПК). В умовах недостатньої конкурентоспроможності сільсько-господарської продукції та прибутковості аграрних підприємств, порівняно із країнами ЄС, наявності проблем матеріально-технічного, фінансового, інноваційного забезпечення вітчизняних агроформувань, а також цілою низкою проблем соціально-трудова сфери (безробіття на селі, низького рівня оплати праці та розвитку трудового потенціалу, міграції, кризового стану більшості сільських територій тощо) провідна роль у процесі регулювання соціально-економічних відносин має належати саме державі. Важливим інструментом державного впливу є цільові програми розвитку, які діють як на національному, так і регіональному рівнях.

Вивченням теоретичних і практичних аспектів державної політики, зокрема в галузі АПК, займалися вчені-дослідники Бородіна О. М., Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я., Могильний О. М., Прокопа І. В., Саблук П. Т. та ін. Здійснений аналіз досліджень та публікацій вітчизняних учених засвідчив наявність достатньо широкого визначення основних аспектів державної економічної політики та обґрунтування доцільності використання державних важелів впливу. Однак потребує своєї конкретизації вивчення чинних цільових програм розвитку, оцінювання їх результатів, а також визначення напрямів підвищення ефективності їх реалізації.

Метою наукової статті є дослідження особливостей цільових програм розвитку АПК та обґрунтування напрямів ефективної їх реалізації. Наукову базу дослідження становили праці вчених-дослідників, які займаються вивченням питань державної політики та ефективності окремих її інструментів. За основу було взято конкретні цільові програми в галузі аграрного сектору економіки, програми та концепції розвитку села та сільських територій, регіональні цільові програми щодо ефективного функціонування аграрної сфери (на прикладі Дніпропетровської області).

У процесі проведення дослідження було використано інформацію Міністерства аграрної політики та продовольства України, Державної служби статистики України, Рахункової палати України, Дніпропетровської обласної ради. Як методологічну базу було використано сукупність методів як загальнонаукових, так і економічного характеру, зокрема: абстрактно-логічний, монографічний, статистико-економічний тощо.

Серед усієї сукупності інструментів державного регулювання особливої уваги заслуговують цільові програми, які забезпечують комплексне поєднання фінансових, трудових, інформаційних, методичних ресурсів, ураховуючи вимоги чинного законодавства та можливості держави або конкретного регіону.

Згідно із Законом України "Про державні цільові програми" від 18.03.2004 р. № 1621/IV, державна цільова програма являє собою комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на вирішення найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюваних із використанням коштів Державного бюджету України та погоджених за термінами виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням [1]. Отже, у самому визначенні цього терміна міститься така характерна ознака, як цільова спрямованість коштів. До того ж джерелом фінансування може виступати Державний бюджет України (державні програми), обласні та місцеві бюджети регіонів (регіональні, місцеві програми), а також можливим є спільне фінансування в разі створення та реалізації так званих змішаних цільових програм. Крім того, можливим є і залучення коштів вітчизняних або зарубіжних інвесторів.

Із метою детального вивчення особливостей такого інструменту державної політики, як цільові програми, доречно визначити їх характерні риси:

- цільова спрямованість та безповоротність коштів;
- визначеність термінів, виконавців та масштабів реалізації;
- усебічний аналіз проблеми, вирішення якої покликана забезпечити програма;
- обґрунтування економічного та соціального ефекту від реалізації програми, прогнозування результатів.

Серед економічних цільових програм аграрного напрямку розрізняють програми, спрямовані на розвиток інфраструктури села, збільшення зайнятості населення в сільській місцевості, розвиток земельних відносин та форм господарювання, розвиток аграрного ринку та сфери виробництва, фінансове та інвестиційне забезпечення розвитку аграрної науки та освіти, удосконалення системи управління тощо [2].

Основною передумовою створення державних цільових програм є проблемні аспекти функціонування сфери АПК, серед яких:

1. Відсутність паритетних (збалансованих) економічних відносин між сільським господарством та галузями, що забезпечують виробництво матеріально-технічних засобів, зберігання, перероблення та реалізацію сільськогосподарської продукції, а також між аграрним сектором та іншими галузями економіки. До того ж слід ураховувати специфічні особливості аграрного виробництва, зокрема природно-кліматичні умови, сезонність виробництва, необхідність у постійному підтриманні родючості ґрунтів, повільну швидкість обороту обігових коштів.

2. Невисокий рівень конкурентоспроможності вітчизняних агроформувань, порівняно із сільськогосподарськими підприємствами розвинутих країн ЄС, монополізація аграрного ринку та недосконалість цінових механізмів; проблема забезпечення продовольчої безпеки України в умовах інтеграції до світового економічного простору.

3. Невідповідність вітчизняної нормативно-правової бази європейським стандартам, незадовільне законодавче забезпечення розвитку аграрної сфери та захист прав селян.

4. Недостатній, порівняно із країнами Європи, обсяг фінансування АПК та малоефективне використання бюджетних коштів.

5. Дефіцит робочих місць на селі, який спричиняє зростання безробіття та міграційні процеси.

6. Низький рівень оплати сільськогосподарської праці, що негативно впливає на рівень доходів та життя сільського населення.

7. Недостатнє забезпечення інноваційного розвитку та впровадження інновацій.

8. Проблема розвитку та ефективного відтворення трудового потенціалу на селі, забезпечення відповідного наукового та освітнього рівня.

9. Незадовільний стан сільської інфраструктури, зокрема транспортної мережі та систем зв'язку, об'єктів медичного, освітнього, спортивно-оздоровчого, культурного і побутового характеру.

Щодо вирішення визначальних проблем аграрної економіки та розвитку сільської інфраструктури важливого значення набуває Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. Метою Програми є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури та духовності [3]. У результаті реалізації Програми передбачено досягнення комплексного ефекту як економічного, так і соціального характеру. Так, Програма має сприяти зростанню зайнятості та рівня життя населення, продовольчій незалежності держави шляхом збільшення обсягів виробництва; оновленню матеріально-технічної бази агроформувань на 15 % кожного року; дотриманню раціональних норм споживання населенням основних харчових продуктів; упровадженню європейських стандартів виробництва тощо. Крім того, передбачено зростання обсягів валової продукції, експорту продовольчих товарів та сільськогосподарської продукції, залучених інвестицій. Безумовно, усі вказані напрями є вкрай важливими для аграрного сектору економіки України на сучасному етапі її розвитку.

Реалізація Програми проходить у три етапи: 2008 – 2009 рр.; 2010 – 2011 рр.; 2011 – 2015 рр. Таким чином, зараз виконують третій, останній етап Програми, саме тому можна зробити певні висновки щодо її виконання (табл. 1).

Таблиця 1

**Аналіз досягнення показників
випуску сільськогосподарської продукції
згідно з Державною цільовою програмою розвитку
українського села на період до 2015 року (млн тонн)
[Analysis of the achievement of indicators of agricultural
products output under the State target program of development
of the Ukrainian village for the period up to 2015 (mln tons)]**

Показники	Роки		2010		2015 (план)
	2008	факт	план	факт	
Зерно	40,0	53,3	42,0	39,3	50,0
% виконання плану	100,0	133,3	100,0	93,6	–
Цукрові буряки	21,9	13,4	23,5	13,7	25,0
% виконання плану	100,0	61,2	100,0	58,3	–
Насіння олійних	7,4	6,5	8,5	6,8	14,0
% виконання плану	100,0	87,8	100,0	80,0	–
Картопля	19,0	19,5	18,0	18,7	18,0
% виконання плану	100,0	102,6	100,0	103,9	–
Овочі	7,4	8,0	8,0	8,1	8,0
% виконання плану	100,0	108,1	100,0	101,3	–
Плоди та ягоди	1,6	1,5	1,7	1,7	3,2
% виконання плану	100,0	93,8	100,0	100,0	–
М'ясо	3,0	1,9	3,2	2,1	5,1
% виконання плану	100,0	64,4	100,0	65,6	–
Молоко	12,0	11,8	12,6	11,2	20,0
% виконання плану	100,0	98,3	100,0	88,9	–
Яйця, млрд шт.	13,0	15,0	13,8	17,1	17,0
% виконання плану	100,0	115,4	100,0	123,9	–

Джерело: розраховано автором за даними [4; 5].

Source: calculated by the author based on the data of [4; 5].

Згідно з аналізом фактичного виконання поставлених завдань, здебільшого наявна незадовільна динаміка щодо досягнення запланованого випуску стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції, серед яких зерно, цукрові буряки, насіння олійних, м'ясо, молоко. Так, у 2010 р. за даними видами продукції план виконано лише на 93,6 % (зерно), 58,3 % (цукрові буряки), 80 % (олійні), 65,6 % (м'ясо), 88,9 % (молоко). Таким чином, у контексті випуску продукції сільського господарства заходи Програми лише частково сприяли досягненню прогнозованих показників.

На жаль, на шляху досягнення запланованих рівнів ефективності Програми постали перешкоди як законодавчого, так і фінансового характеру. По-перше, ряд законодавчих та нормативно-правових актів, які мали б забезпечувати виконання заходів, не погоджено між собою, або взагалі не ухвалено. По-друге, виконавцями Програми і головними розпорядниками коштів державного бюджету на її заходи спрямовано лише 68,2 % від прогнозованого обсягу, через що відповідні заходи не було виконано у повному обсязі [6]. Це стосується формування транспортної мережі, житлового

будівництва, облаштування медичних та спортивно-оздоровчих закладів. Щодо функціонування сільськогосподарських підприємств одним із проблемних питань щодо досягнення ними високих показників продуктивності праці та прибутковості виробництва залишається оновлення матеріально-технічної бази. За результатами Програми показник щорічного оновлення технічної бази сільського господарства, який мав збільшуватися щороку на 15 %, становив: у 2008 р. – 11,4 %; 2009 р. – 5,3 %; 2010 р. – 7,3 %; 2011 р. – 8,9 % [6]. Соціальна сфера села як і до виконання державних заходів виявляє проблемні аспекти (зокрема, низький рівень оплати праці, незбалансоване споживання продуктів харчування). Крім того, заходи соціальної сфери фінансувалися лише на 14,1 % від запланованих обсягів.

Усі ці та інші факти щодо невиконання окремих положень Програми негативно впливають на кінцевий результат її впровадження. Із метою недопущення помилок у процесі реалізації цільових програм є необхідним: чіткий контроль за використанням коштів державного бюджету у процесі виконання заходів із боку органів влади; постійний моніторинг виконання цільової програми на принципах відкритості, прозорості та оприлюднення результатів; законодавче забезпечення дієвості програм розвитку, удосконалення нормативно-правової бази та приведення її у відповідність до фактичного стану економічних процесів у державі.

Вирішити проблеми українського села покликано і Концепцію розвитку сільських територій (проект), яка розробляється Міністерством аграрної політики і продовольства України. Вона визначає основним своїм пріоритетом формування конкурентоспроможного сільського господарства, нарощування людського та соціального капіталу на основі раціонального використання наявних ресурсів. Основними напрямками реалізації цієї Концепції є: підвищення рівня якості життя сільського населення; охорона та збереження природних ресурсів у сільській місцевості; розвиток сільської економіки; удосконалення системи управління сільськими територіями; освіта та інформаційно-консультативне забезпечення [7]. Викликає інтерес, зокрема, розвиток сільської економіки, визначальними факторами якого є підтримка дрібних та середніх агроформувань, поширення кооперації, а також стимулювання інноваційно-інвестиційних процесів.

Немаловажним інструментом державного регулювання на рівні регіону є регіональні цільові програми. Серед цілого ряду цільових програм економічного, соціального, екологічного характеру доцільно окремо виділити саме ті, які стосуються аграрного сектору економіки та розвитку сільських територій.

Так, Програма розвитку земельних відносин і охорони земель у Дніпропетровській області на 2011 – 2018 рр. має на меті зростання обсягів виробництва рослинницької продукції, підвищення родючості ґрунтів, забезпечення високого рівня конкурентоспроможності сільського господарства як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

Програму слід здійснювати двома етапами: перший етап – організаційний (організація робіт щодо підвищення родючості ґрунтів шляхом меліоративних заходів); на другому етапі вживають заходів щодо розвитку земельних відносин та охорони земель. До того ж за обсягами фінансування найбільшу питому вагу становлять кошти місцевого та обласного бюджетів (відповідно, 35,5 та 33,7 %). Кошти державного бюджету становили 23,2 %. За результатами виконання цієї програми передбачено не лише підвищення родючості ґрунтів та нарощування обсягів виробництва, а й здійснення консервації деградованих і малопродуктивних земель, відновлення стану та функції порушених земель тощо [8]. Таким чином, значення Програми полягає у збереженні та відтворенні найбільш цінного ресурсу держави – землі.

Із метою поліпшення стану тваринницької галузі у процесі своєї реалізації перебуває Програма розвитку молочного скотарства на період до 2015 року. Одним із головних напрямів її виконання є збільшення поголів'я корів у всіх категоріях господарств області у 2010 – 2014 рр. на 4,1 тис. голів (на 10 %), виробництва молока – на 9,8 тис. тонн (на 10 %), будівництво та технологічне обладнання двох молочних комплексів, молочно-товарної ферми та реконструкція пологового відділення для корів [9].

Зважаючи на збитковість галузі тваринництва, спричиненої диспаратом цінних відносин та недосконалістю механізму державної підтримки, передбачено державне фінансування придбання поголів'я корів (для сільськогосподарських підприємств), доїльних апаратів та молокозвів (для обслуговуючих кооперативів), будівництво ферм та молочних комплексів.

Визначальними напрямками діяльності в межах Програми є збільшення поголів'я ВРХ (за рахунок закупівлі поголів'я продуктивних порід), поліпшення матеріально-технічної бази обслуговуючих кооперативів. Слід зазначити, що основний наголос Програми поставлено на забезпечення розвитку саме великотоварного виробництва на основі впровадження інноваційних технологій. За джерелами фінансування складову частину становлять кошти залучених джерел (у тому числі власні кошти господарств та банківські кредити) – 70,5 %. Фінансові кошти державного та обласного бюджету становлять, відповідно, 14,5 та 13,7 %.

Однак слід зазначити часткове виконання заходів Програми, що не сприяло зростанню чисельності поголів'я та виробництва молока (табл. 2).

Таблиця 2

**Аналіз досягнення основних показників
Програми розвитку молочного скотарства
на період до 2015 року
[Analysis of the achievement of main indicators
of the suckling cattle breeding development program
for the period up to the year 2015]**

Показники \ Роки	2012		2013		2014	
	план	факт	план	факт	план	факт
Чисельність поголів'я ВРХ, усього, тис. голів	137,3	146,2	146,0	144,7	147,0	139,5
% виконання плану	100,0	106,5	100,0	99,1	100,0	94,9
У тому числі корів, тис. голів	79,8	80,2	86,5	80,2	87,5	78,7
% виконання плану	100,0	100,5	100,0	92,7	100,0	89,9
Виробництво молока, тис. тонн	343,4	343,4	367,0	348,0	369,0	357,1
% виконання плану	100,0	100,0	100,0	94,8	100,0	96,8

Джерело: розраховано автором за даними [4].

Source: calculated by the author based on the data of [4].

Якщо у 2012 році стан розвитку галузі дещо поліпшився, то наступними роками (2013 – 2014 рр.) спостерігається часткове досягнення планових показників.

Серед регіональних цільових програм останніх років слід зазначити Програму відновлення систем зрошуваного землеробства у Дніпропетровській області на 2013 – 2021 рр. Вона має на меті підвищення ефективності використання

меліоративних систем області, нарощування обсягів виробництва в рослинництві, підвищення родючості ґрунтів, забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках [10]. Таким чином, її мета є подібною до Програми розвитку земельних відносин і охорони земель. Водночас основний акцент зроблено на заходи щодо підвищення родючості ґрунтів шляхом збільшення зрошуваних земель.

Окремі уваги заслуговують цільові програми соціального спрямування, серед яких Програма зайнятості населення Дніпропетровської області на 2012 – 2017 рр. Вона має на меті забезпечення державного регулювання ринку праці за допомогою правових, організаційних і економічних важелів для сприяння зайнятості населення, детінізації ринку праці, ефективного використання робочої сили та соціального захисту неконкурентоспроможних верств населення [11]. Виходячи із наявної ситуації у сфері зайнятості сільського населення регіону, доцільним є створення та впровадження регіональної цільової програми зайнятості на селі та розвитку сільських територій, яка сприятиме вирішенню проблем безробіття, міграції селян, розбудові об'єктів сільської інфраструктури. Окремий аспект питання зайнятості – утримання та залучення молоді до праці на селі. Ця проблема має місце не лише у Дніпропетровському регіоні, а й загалом по країні. Особливу увагу в цьому напрямі слід приділяти: створенню нових робочих місць, зростанню оплати аграрної праці, створенню ефективної та привабливої системи молодіжного кредитування, удосконаленню системи навчання, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації як у ВНЗ, так і безпосередньо на виробництві; розширенню мережі навчальних закладів I – II рівнів акредитації (аграрних ліцеїв, училищ, коледжів); розбудові невиробничої інфраструктури в сільських районах тощо [12].

Важливим кроком у напрямі розвитку аграрної галузі є реалізація Стратегії підвищення конкурентоспроможності економіки Дніпропетровської області, яка з-поміж цілого ряду інших заходів надає пріоритет формуванню кластеру сільського господарства. За умови практичного впровадження заходів Стратегії передбачено підвищення середнього рівня продуктивності в рослинництві та тваринництві до кінця 2020 р. в півтора рази, що дозволить збільшити загальний обсяг сільськогосподарського виробництва в регіоні до 115 % від рівня 1990 р. [13].

Цілком зрозумілим є той факт, що регіональні цільові програми та стратегії розвитку, узяті до впровадження, ґрунтуються на загальнодержавних пріоритетах формування економічної політики. Так, важливе значення для функціонування аграрної галузі має Програма розвитку АПК України на період до 2020 року, розроблена експертами Української аграрної асоціації (УАА) та взята за основу Міністерством аграрної політики та продовольства України. Головною метою Програми є визначення економічних та організаційно-правових умов, необхідних для ефективного розвитку аграрного сектору, виходячи із єдності економічних, соціальних та екологічних вимірів сталого розвитку суспільства для стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством [14]. Програма враховує зарубіжний досвід аграрної політики, зокрема в контексті фінансової підтримки агровиробників з боку держави задля компенсації переваг на зовнішніх ринках. Серед розділів документу – п'ять напрямів реалізації Програми: реформування земельних відносин; розвиток інфраструктури; регулювання ринків, реформування державних органів, навчальних та наукових закладів в АПК; продовольча безпека, підвищення безпечності та якості харчових продуктів; стимулювання розвитку малих агрогосподарств.

Безумовно, усі згадані стратегії, концепції та цільові програми мають на меті виконання важливих завдань щодо зростання прибутковості та конкурентоспроможності агроформувань, розвитку сільських територій, підвищення рівня життя селян. Однак на шляху практичної реалізації запланованих заходів виникають проблеми, які перешкоджають досягненню економічного та соціального ефекту цільових програм. Серед них:

недосконалість механізмів цінового, податкового, грошово-кредитного та соціально-економічного регулювання та непогодженість законодавчої бази;

залежність аграрної політики від мінливості зовнішнього середовища; нестабільність політичної та економічної ситуації в державі;

складний механізм отримання державної допомоги, відсутність поінформованості селян щодо цих питань (як результат – фінансові ресурси отримують великі приватні підприємства);

недостатній обсяг фінансування цільових програм, неефективність використання коштів (наприклад, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року);

припинення функціонування окремих державних цільових програм, через що певні напрями державної підтримки перестали діяти (так, припинила існування Державна цільова програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року); незадовільний рівень державного контролю за ходом реалізації цільових програм.

Вирішенню цих проблемних питань сприятиме формування ефективного механізму взаємодії державних та ринкових інструментів регулювання на основі вдосконаленої законодавчої бази, урахування сучасні реалії функціонування економіки України та передового зарубіжного досвіду. Зокрема, доцільним є спрощення процедури отримання державної фінансової допомоги для аграрних підприємств, забезпечення відкритості та прозорості цього механізму; фінансування у повному обсязі заходів, передбачених державними цільовими програмами; посилення державного контролю за використанням бюджетних коштів. Крім того, важливим є розвиток дорадництва в контексті надання консультаційних, інформаційно-методичних, навчальних послуг для керівництва та працівників аграрних підприємств, фермерів та селян. Рекомендовано органам державної та місцевої влади, спільно з дорадчими службами та ВНЗ аграрного профілю, організувати на постійній основі тренінги, семінари та курси з метою підвищення кваліфікаційних знань керівництва підприємств, а також фахівців державного апарату в галузі сільського господарства щодо змін нормативно-правового поля, системи управління галуззю, механізмів державної підтримки, оволодіння новітніми науково-технічними розробками тощо [15].

В умовах сучасного розвитку аграрного сектору економіки країни набуває актуальності державне регулювання економічних процесів, і особливо це стосується стратегічно важливих галузей для країни, зокрема АПК. Дієвим інструментом державного впливу, який поєднує законодавчі, адміністративні, економічні, науково-методичні аспекти, є державні цільові програми. Особливого значення для подальшого розвитку АПК України в умовах входження до світового економічного простору набуває Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, Концепція розвитку сільських територій, Програма розвитку АПК України на період до 2020 року. Ураховуючи загальнодержавні напрями розвитку галузі, створюють та реалізують регіональні цільові програми. У Дніпропетровській області – це Програма розвитку земельних відносин і охорони земель, Програма розвитку

молочного скотарства, Програма відновлення систем зрошувального землеробства. Вирішити проблеми безробіття покликано Програму зайнятості населення Дніпропетровської області. Визначальні напрями функціонування цих програм повною мірою відповідають ухваленій у 2011 р. Стратегії підвищення конкурентоспроможності економіки регіону. Однак, незважаючи на ґрунтовну роботу щодо формування та оцінювання дієвості згаданих програм, їх практичному виконанню перешкоджає недостатнє фінансування та неефективне використання цільових коштів, суперечності законодавчих важелів впливу тощо. На думку автора, важливим кроком до вирішення наявних проблем має стати посилення державного контролю за процесом утілення в життя цільових програм і концепцій, розвиток дорадництва, навчальних та консультаційних послуг.

Література: 1. Про державні цільові програми : Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV (поточна редакція від 02.12.2012 р., підстава 5463-17) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>. 2. Агєєв Д. О. Особливості державних цільових програм як інструменту розвитку економіки та їх класифікація / Д. О. Агєєв // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 3 (7). – С. 155–161. 3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року // Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 (поточна редакція від 20.12.2013 р., підстава 875-2013-п) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п>. 4. Сільське господарство України за 2013 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 399 с. 5. Сільське господарство України за 2008 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2009. – 369 с. 6. Про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : бюлетень, підготовлено за матеріалами Звіту про результати аудиту виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. – К. : Рахункова палата України, 2013. – 31 с. 7. Концепція розвитку сільських територій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mi.nagro.gov.ua/apk?nid=14008>. 8. Про Програму розвитку земельних відносин і охорони земель у Дніпропетровській області на 2011 – 2018 роки : рішення обласної ради від 25.03.2011 № 73-5/VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oblrada.dp.ua/official-records/decisions/21/575>. 9. Про Програму розвитку молочного скотарства на період до 2015 року : рішення обласної ради від 14.05.2010 № 706-24/V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oblrada.dp.ua/official-records/decisions/0/428>. 10. Про Програму відновлення систем зрошувального землеробства у Дніпропетровській області на 2013 – 2021 роки : рішення обласної ради від 21.12.2012 р. № 390-17/VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oblrada.dp.ua/official-records/decisions/33/888>. 11. Про програму зайнятості населення Дніпропетровської області на 2012 – 2017 роки : рішення обласної ради від 23.11.2012 р. № 353-16/VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.feg.org.ua/news/foundation_news/324.html. 12. Бондаревська К. В. Особливості реалізації державної регіональної політики в галузі сільського господарства / К. В. Бондаревська // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 3 (15). – С. 107–111. 13. Фонд "Ефективне управління" : офіційний сайт. – Режим доступу : http://www.feg.org.ua/news/foundation_news/324.html. 14. Програма розвитку АПК на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uagra.com.ua/?page_id=701. 15. Собкевич О. В. Щодо розбудови механізмів державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні. Аналітична записка ; Відділ секторальної економіки [Електронний ресурс] / О. В. Собкевич, В. М. Русан, А. Д. Юрченко. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/910>. 16. Bondarevska K. State Support of the Agricultural

Enterprises: Present State and Peculiarities / K. Bondarevska // The Advanced Science Journal (USA). – 2013. – Issue 12. – P. 8–10. 17. Гарашук О. В. Соціальна сфера – важливий чинник відродження сільських територій: стан, проблеми, шляхи їх розв'язання / О. В. Гарашук, В. І. Куценко // Економіка розвитку. – 2015. – № 1 (73). – С. 14–20. 18. Забуранна Л. В. Фактори впливу на процес формування стратегії економічного розвитку АПК / Л. В. Забуранна, Н. В. Попрозман // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 8 (170). – С. 111–118.

References: 1. Pro derzhavni tsilovi prohramy : Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1621-IV (potochna redaktsiia vid 02.12.2012 r., pidstava 5463-17) [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>. 2. Ahieiev D. O. *Osoblyvosti derzhavnykh tsilovykh prohram yak instrumentu rozvytku ekonomiky ta yikh klasyfikatsiia* [Features of the state target programs as a tool of economic development and their classification] / D. O. Ahieiev // *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. – 2010. – No. 3 (7). – P. 155–161. 3. Derzhavna tsilova prohrama rozvytku ukrainskoho sela na period do 2015 roku // Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku ukrainskoho sela na period do 2015 roku : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19 veresnia 2007 r. No. 1158 (potochna redaktsiia vid 20.12.2013 r., pidstava 875-2013-p) [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-p>. 4. Silske hospodarstvo Ukrainy za 2013 rik : statystychnyi zbirnyk. – K. : Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2014. – 399 p. 5. Silske hospodarstvo Ukrainy za 2008 rik : statystychnyi zbirnyk. – K. : Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2009. – 369 p. 6. Pro rezultaty audytu vykonannia zakhodiv Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku ukrainskoho sela na period do 2015 roku : biuleten, pidhotovleno za materialami Zvitu pro rezultaty audytu vykonannia zakhodiv Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku ukrainskoho sela na period do 2015 roku. – K. : Rakhunkova palata Ukrainy, 2013. – 31 p. 7. Kontseptsiiia rozvytku silskykh terytorii [Electronic resource]. – Access mode : <http://minagro.gov.ua/apk?nid=14008>. 8. Pro Prohramu rozvytku zemelnykh vidnosyn i okhorony zemel u Dnipropetrovskii oblasti na 2011 – 2018 roky : rishennia oblasnoi rady vid 25.03.2011 r. No. 73-5/VI [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.oblrada.dp.ua/official-records/decisions/21/575>. 9. Pro Prohramu rozvytku molochnoho skotarstva na period do 2015 roku : rishennia oblasnoi rady vid 14.05.2010 r. No. 706-24/V [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.oblrada.dp.ua/official-records/decisions/0/428>. 10. Pro Prohramu vidnovlennia system zroshuvanoho zemlerobstva u Dnipropetrovskii oblasti na 2013 – 2021 roky : rishennia oblasnoi rady vid 21.12.2012 r. No. 390-17/VI [Electronic resource]. – Access mode : <http://oblrada.dp.ua/official-records/decisions/33/888>. 11. Pro Prohramu zainiatosti naseleennia Dnipropetrovskoi oblasti na 2012 – 2017 roky : rishennia oblasnoi rady vid 23.11.2012 r. No. 353-16/VI [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.oblrada.dp.ua/official-records/decisions/32/864>. 12. Bondarevska K. V. *Osoblyvosti realizatsii derzhavnoi rehionalnoi polityki v haluzi silskoho hospodarstva* [Features of realization of the state regional policy in agriculture] / K. V. Bondarevska // *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. – 2012. – No. 3 (15). – P. 107–111. 13. *Fond "Efektivne upravlinnia"* : ofitsiyni sait. – Access mode : http://www.feg.org.ua/news/foundation_news/324.html. 14. Prohrama rozvytku APK na period do 2020 roku [Electronic resource]. – Access mode : http://www.uagra.com.ua/?page_id=701. 15. Sobkevych O. V. Shchodo rozbudovy mekhanizmiv derzhavnoi pidtrymky silskohospodarskoho vyrobnytstva v Ukraini. Analitychna zapyska ; Viddil sektoralnoi ekonomiky [Electronic resource] / O. V. Sobkevych, V. M. Rusan, A. D. Yurchenko. – Access mode : <http://www.niss.gov.ua/articles/910>. 16. Bondarevska K. State Support of the Agricultural Enterprises: Present State and Peculiarities / K. Bondarevska // The Advanced Science Journal (USA). – 2013. – Issue 12. – P. 8–10. 17. Hara-shchuk O. V. *Sotsialna sfera – vazhlyvyi chynnyk vidrodzhennia silskykh terytorii: stan, problemy, shliakhy yikh rozviazannia* [Social sphere is an important factor of the revival of rural territories: state,

problems and solutions] / O. V. Harashchuk, V. I. Kutsenko // *Ekonomika rozvytku*. – 2015. – No. 1 (73). – P. 14–20. 18. Ziburanna L. V. *Faktory vplyvu na protses formuvannia stratehii ekonomichnoho rozvytku APK* [Factors of the influence on the process of the formation of the strategy of economic development of the agrarian sector] / L. V. Ziburanna, N. V. Poprozman // *Aktualni problemy ekonomiky*. – 2015. – No. 8 (170). – P. 111–118.

Інформація про автора

Бондаревська Ксенія Валентинівна – канд. екон. наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Дніпропетровської державної фінансової академії (вул. Аржанова, 12, м. Дніпропетровськ, Україна, 49000, e-mail: kseny-8888@mail.ru).

Информация об авторе

Бондаревская Ксения Валентиновна – канд. экон. наук, доцент кафедры управления персоналом и экономики труда Днепропетровской государственной финансовой академии (ул. Аржанова, 12, г. Днепропетровск, Украина, 49000, e-mail: kseny-8888@mail.ru).

Information about the author

K. Bondarevska – PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Personnel Management and Labour Economics of Dnipropetrovsk State Financial Academy (12 Arzhanov St., Dnipropetrovsk, Ukraine, 49000, e-mail: kseny-8888@mail.ru).

*Стаття надійшла до ред.
04.09.2015 р.*

УДК 330.341.1

JEL Classification: Z13; R11; D23

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ

**Гавкалова Н. Л.
Гришина В. В.**

Наведено визначення поняття "соціальний капітал". Розкрито сутнісну характеристику соціального капіталу шляхом визначення його структури, основних елементів, досліджено стани соціального капіталу, причини їх утворення. Визначено важливу складову частину формування концепції соціального капіталу, якою є аналіз його форм: структурного та когнітивного капіталу. Структурний капітал формують за допомогою суспільних інститутів, мереж, асоціацій, він передбачає певні базові правила, яким підпорядковано їх існування. До когнітивної складової частини соціального капіталу зараховано довіру, відносини, цінності, норми та способи поведінки.

Виділено ряд функцій, які розкривають сутність соціального капіталу, а точніше його елементи, зазначено, яким чином вони впливають на рівень трансакційних витрат. З'ясовано сутність трансакційних витрат, розглянуто їх класифікацію. Досліджено роль соціального капіталу у взаємозв'язку із трансакційними витратами, яка полягає в мінімізації останніх.

Проаналізовано критерій погодження інтересів різних агентів, що є істотною ознакою, яка характеризує трансакційні витрати та залежить від прийнятих норм і правил, що є одними з компонентів визначення соціального капіталу. Виділено гарантії як результат погодження інтересів. З'ясовано необхідність у забезпеченні гарантій, невизначеність яких виникає із-за обмеженої раціональності та опортунізму, які є поведінковими передумовами виникнення та, можливо, збільшення трансакційних витрат. Вироблення правил та дотримання їх підсилює гарантії і скорочує трансакційні витрати, що виникають унаслідок невизначеності, але слід зауважити, що цей процес також додає трансакційні витрати. Визначено ефективність вироблення нових правил у тому разі, якщо витрати на вироблення правила менші, ніж величина, на яку скорочуються трансакційні витрати в результаті впровадження нового правила. З'ясовано, що правила ефективні лише зі сформованим механізмом їх захисту та можуть уважатися інститутами, зміна яких є ефективним інструментом скорочення трансакційних витрат.

Розглянуто процес формування соціального капіталу та доведено взаємозв'язок соціального капіталу із трансакційними витратами на мікрорівні, який відповідає індивідуальному, мезоорганізаційному рівню, та макроекономічному рівні.

Ключові слова: соціальний капітал, міра довіри, роль інститутів у соціальному капіталі, трансакційні витрати, взаємозв'язок соціального капіталу із трансакційними витратами, мінімізація трансакційних витрат, рівень трансакційних витрат.

ВЗАИМОСВЯЗЬ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА
И ТРАНСАКЦИОННЫХ ИЗДЕРЖЕК

*Гавкалова Н. Л.
Гришина В. В.*

Представлено определение понятия "социальный капитал". Раскрыта сущностная характеристика социального капитала посредством определения его структуры, основных элементов, состояния социального капитала, причины его образования. Определена важная составляющая формирования концепции социального капитала, которой является анализ его форм: структурного и когнитивного капитала. Структурный капитал формируется посредством общественных институтов, сетей, ассоциаций и предусматривает определенные базовые правила, которым подчинено их существование. К когнитивной составляющей социального капитала исследователи относят доверие, отношения, ценности, нормы и способы поведения.

Выделен ряд функций, которые раскрывают сущность социального капитала, а точнее его элементы, указано, каким образом они влияют на уровень трансакционных издержек. Определена сущность трансакционных издержек, рассмотрена их классификация. Исследована роль социального капитала во взаимосвязи с трансакционными издержками, которая заключается в минимизации последних. Проанализирован критерий согласования интересов различных агентов, который является существенным признаком, характеризующим трансакционные издержки, и зависит от принятых норм и правил, являющихся одними из компонентов определения социального капитала. Выделены гарантии как результат согласования интересов. Выяснена необходимость в обеспечении гарантий, неопределенность которых возникает из-за ограниченной рациональности и оппортунизма, которые являются поведенческими предпосылками возникновения и, возможно, увеличения трансакционных издержек. Выработка правил и следование им усиливает гарантии и сокращает трансакционные издержки, возникающие вследствие неопределенности, но следует заметить, что этот процесс также добавляет трансакционные издержки. Определена эффективность выработки новых правил в том случае, если расходы на выработку правила меньше, чем величина, на которую сокращаются трансакционные издержки в результате внедрения нового правила. Выяснено, что правила эффективны лишь при сформированном механизме их защиты и могут считаться институтами, изменение которых является эффективным инструментом сокращения трансакционных издержек.

Рассмотрен процесс формирования социального капитала и доказана взаимосвязь с трансакционными издержками на микроуровне, который соответствует индивидуальному, мезоорганизационному уровню, и макроэкономическом уровне.

Ключевые слова: социальный капитал, мера доверия, роль институтов в социальном капитале, трансакционные издержки, взаимосвязь социального капитала с трансакционными издержками, минимизация трансакционных издержек, уровень трансакционных издержек.

THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL CAPITAL AND TRANSACTION COSTS

N. Gavkalova
V. Gryshyna

The definition of the concept "social capital" has been analyzed. The essential characteristic of social capital has been disclosed through the determination of its structure, basic elements, the state of social capital, the reasons for its formation. An important component of the formation of the concept of social capital has been identified, which is the analysis of its forms – structural and cognitive capital. Structural capital is formed through social institutions, networks, associations and it provides certain basic rules to be followed by them. The cognitive component of social capital is made up of trust, relations, values, norms and behaviors.

A number of features that reveal the essence of social capital, to be more exact – its elements, have been selected and the way they impact on the level of transaction costs has been identified. The nature of transaction costs has been identified and their classification has been considered. The role of social capital in relation to transaction costs has been studied, which is to minimize the latter. The criterion of coordination of interests of different agents has been analyzed, which is an essential feature, characterizing the transaction costs, and which depends on the accepted norms and rules that are among the components of the definition of social capital. Guarantees have been selected as a result of the coordination of interests. The need to provide guarantees has been clarified, these guarantees being characterized by uncertainties which arise due to limited rationality and opportunism, which are behavioral prerequisites for transaction costs and possibly their increase. Developing rules and adherence to them enhances the guarantee and reduces transaction costs arising from uncertainty, but it should be noted that this process also adds to transaction costs. The efficiency of making new rules has been determined for the cases where the costs of making rules are less than the amount by which the transaction costs are reduced as a result of the introduction of a new rule. The rules have been found to be effective only with the established mechanism of their protection and can be considered institutions, whose changing is an effective tool for reducing transaction costs.

The process of formation of social capital has been investigated and the relationship of social capital and the transaction costs at the microlevel, which corresponds to an individual, mezoorganizational level, and the macroeconomic level has been proved.

Keywords: social capital, a measure of trust, the role of institutions in social capital, transaction costs, the relationship between social capital and transaction costs, minimizing transaction costs, the level of transaction costs.

Процеси якісно нових перетворень, що відбуваються в українському суспільстві сьогодні, визначають характер динамічних змін в усіх сферах господарювання та вітчизняному соціумі. Якісні перетворення в економіці та соціальній сфері зумовлюють появу нових моделей, механізмів, інструментів управління, виникнення новацій у теорії та практиці. Суттєву роль у зазначених процесах відіграє капітал, різновиди якого створюють базис для побудови суспільства нового типу, із соціальними цінностями, притаманними демократичному суспільству, оновленими зв'язками, удосконаленими нормами. З огляду на зазначене, виокремлено соціальний капітал як один із видів капіталу, що має велике значення для розвитку суспільства нового формату. Акумуляування соціального капіталу на всіх рівнях економічних відносин веде до забезпечення не лише соціального, а й економічного розвитку суспільства.

Саме він полегшує економічним суб'єктам доступ до інформації і благ, що, у свою чергу, збільшує обсяг корисних для розвитку суспільства ресурсів, а також саме він має великий вплив на рівень транзакційних витрат, зокрема на його зниження. Усе це обумовлює актуальність дослідження соціальних аспектів розвитку суспільства, серед яких особливе місце посідає соціальний капітал, дослідження його феномену та доведення взаємозв'язку соціального капіталу із транзакційними витратами.

Теоретичну базу для дослідження соціального капіталу заклали П. Бурд'є, Е. Глейзер, Дж. Коулмен, Р. Патнем, Ф. Фукуяма. Велику увагу приділено змісту соціального капіталу, його складу, функціям як у вітчизняній, так і зарубіжній економічній літературі. Зазначені питання розглянуто в роботах Н. Апаріної, Р. Блома, М. Буданової, Н. Бусової, А. Вавілова, М. Гуравичева, І. Дементьєва, І. Дискіна,

А. Конькова, М. Курбатової, Ю. Латова, Л. М'ясникової, Л. Поліщука, М. Савельєвої, М. Савіної, А. Саградова, С. Штирбула, Є. Ясіна. Сьогодні можна говорити і про значну кількість публікацій українських учених у сфері вивчення соціального капіталу громадянського суспільства. Серед вітчизняних науковців, які працюють над визначенням поняття "соціальний капітал", з'ясовують його особливості, притаманні йому властивості та характеристики, слід зазначити А. Бову, Є. Гугніна, Ю. Зайцева, М. Лесечко, Л. Поліщук, О. Сидорчук, В. Степаненко, В. Чепак, О. Яременка.

Дослідженням транзакційних витрат у межах інституційної теорії займалися такі відомі вчені, як Д. Бромлі, С. Вінтер, Д. Даймонд, К. Делмен, М. Демсец, Р. Коуз, Дж. Коммонс, Д. Норт та ін. До науковців, які вивчали транзакційні витрати, належать також А. Аузан, Р. Капелюшников, С. Малахов, Р. Нуреев, А. Олійник та ін.

Що стосується вітчизняних учених, які приділили істотну увагу теорії транзакційних витрат, слід зазначити доробок С. Архієреєва, В. Демет'єва, А. Гриценка, І. Малега, О. Яременка та ін.

Разом із тим існує значна кількість досліджень, що стосуються різноманітності природи соціального капіталу та транзакційних витрат, визначення їх зв'язку, спостерігається відсутність єдності поглядів щодо загального підходу до визначення цих понять та загальноприйнятого доведення існування зв'язку між соціальним капіталом та транзакційними витратами.

Наведені аргументи стали основою для визначення мети дослідження як обґрунтування необхідності в поглибленому дослідженні сутності поняття "соціальний капітал" та встановлення взаємозв'язку між соціальним капіталом та транзакційними витратами.

Об'єктом дослідження є процеси формування соціального капіталу у зв'язку із транзакційними витратами.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних питань щодо впливу соціальних факторів на рівень транзакційних витрат, які виникають у процесі взаємодії між економічними суб'єктами.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

здійснити теоретичний аналіз визначення поняття "соціальний капітал";

визначити сутність транзакційних витрат;

дослідити зв'язок між соціальним капіталом та транзакційними витратами.

Як було зазначено, загальноприйнятого визначення поняття "соціальний капітал", якого б дотримувалися більшість дослідників, поки ще не існує. Зокрема, висловлюються сумніви в тому, чи коректно взагалі вживати категорію "соціальний капітал", оскільки капітал – це вартість або цінність, що дає власникові винагороду понад витрати, пов'язані з виробництвом або придбанням. Але більшість дослідників соціального капіталу вважають, що це є не просто набір суспільних інститутів, відносин і способів їх взаємодії, цемент, який скріплює та утримує суспільство разом. Соціальний капітал дозволяє індивідам, групам і співтовариствам ефективніше вирішувати спільні проблеми. Норми взаємної відповідальності та взаємозв'язку допомагають забезпечити поведінку, адекватну вимогам суспільства, відсутність довіри і взаємозв'язків, що забезпечують взаємні поступки, індивіди не стануть співробітничати, тому що не буде впевненості в аналогічній поведінці інших учасників. Таким чином, в основі поняття "соціальний капітал" закладено ідею про очікувану віддачу від вкладень у соціальні відносини [1].

Уперше сам термін "соціальний капітал" був використаний Лідюю Джадсон Ганіфан у 1916 р. в дискусіях щодо сільських шкіл для опису найважливіших обставин,

які впливають на повсякденне життя кожного і виходячи із цього необхідно виховувати волю, братські почуття, взаємну симпатію, виробляти уміння налагоджувати соціальні взаємовідносини і комунікацію серед людей як соціальних одиниць. Але до наукового простору категорія "соціальний капітал" увійшла, завдяки роботам П. Бурд'є, Дж. Коулмена, Р. Патнема та інших, у другій половині ХХ століття [2].

За Дж. Коулменом, соціальний капітал є продуктом різних асоціацій (родини, громади, профспілок, фірм, державних органів), а його функція полягає в наданні ресурсів групі кожному її члену. Таким чином, соціальний капітал підвищує індивідуальні ресурси людини [3].

П. Бурд'є, який розглядає соціальний капітал як "сукупність актуальних або потенційних ресурсів, пов'язаних із наявністю міцних зв'язків, інституціалізованих відносин взаємного знайомства і визнання", підкреслює, що громадські рухи не виникають самі собою, а формуються шляхом залучення спеціальних стратегій, орієнтованих на інституціалізацію групових відносин [4].

І П. Бурд'є, і Дж. Коулмен вказували на своєрідність соціального капіталу, порівняно з іншими формами капіталу. Економічний капітал перебуває на банківських рахунках, людський капітал утілений у людях, а соціальний капітал являє собою невід'ємний елемент у структурі соціальних відносин. Володіючи соціальним капіталом, людина взаємодіє з іншими людьми, які є безпосередніми джерелами її блага.

Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як певний набір неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени громадського руху, що дає можливість співпрацювати один з одним. Ф. Фукуяма дослідив вплив культурних особливостей різних національних традицій на формування соціального капіталу. Наприклад, країни Східної Азії дуже стрімко розвиваються протягом останніх декількох десятиліть. Однак природа цього зростання в різних частинах Східної Азії, на його думку, є зовсім різною, саме через національний характер соціального капіталу. Він вважає, що "соціальний капітал" – це є визначений потенціал суспільства, що виникає як результат довіри між його членами", тобто це – форма матеріалізованої довіри. Так, культури з високим ступенем довіри, тобто країни з високорозвиненими інститутами посередництва (Ф. Фукуяма виділяє Японію, Німеччину і США), мають важливі переваги в конкурентній боротьбі [5].

Важкий внесок у політичну науку зробив Р. Патнем. Він підкреслює, що "з точки зору політичної стабільності, ефективності урядів і навіть економічного прогресу, соціальний капітал може виявитися ще важливішим чинником, ніж економічні або людські ресурси" [6]. Соціальний капітал науковець визначає як якість діяльності громадських рухів, члени якого співпрацюють на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду учасників руху, а з іншого – вертикальної довіри, що полягає у взаємозв'язку з органами державної влади на різних рівнях.

Серед вітчизняних науковців, які працювали над визначенням поняття соціального капіталу, слід зазначити О. Яременка і Ю. Зайцева. В. Степаненко здійснив аналіз концепції соціального капіталу в умовах посткомуністичного суспільства і показав його зв'язок із формуванням громадянського суспільства в Україні [7]. М. Лесечко та О. Сидорчук аналізують соціальний капітал із позицій державного управління та відносин держави з носіями соціального капіталу [8]. Е. Гугнін та В. Чепак визначають соціальний капітал як одну з форм капіталу, що, будучи багатофункціональним, сприяє задоволенню інтересів індивіда і водночас обслуговує суспільні та групові інтереси [9]. А. Бова вказав на тенденцію до зменшення соціального капіталу в Україні і підкреслив, що особливістю цієї тенденції є зниження

довіри до органів державної влади та падіння громадської активності на фоні підвищення довіри до сім'ї, родичів, колег, церкви і, відповідно, активізацію діяльності саме в родинній та церковній сферах [10]. Л. Поліщук здійснив емпіричний аналіз: дослідив економічну віддачу на соціальний капітал та один із небагатьох визначив вплив соціального капіталу на трансакційні витрати.

Слід звернути увагу на визначення категорії "соціальний капітал", яку дають литовські соціологи І. Мачерінскене, Р. Інкуте-Генріксон, Ж. Симанавічене як "інституції,

загальні цінності, норми, правила, відносини довіри, сукупність яких становить зв'язки, що підтримують функціонування суспільства. Проте соціальним капіталом ці елементи стають лише в тому в разі, якщо їх цілеспрямовано використовують для досягнення певної мети" [11].

Сутнісна характеристики соціального капіталу розкривається шляхом визначення його структури, функцій і основних елементів. Цей капітал формується в ході взаємин людей у трудовій сфері, сфері освіти, у межах сім'ї [12] (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристики соціального капіталу [Characteristics of social capital]

Елементи соціального капіталу		Довіра, благонадійність, взаємність, позитивні чекання, інформаційні канали, соціальні норми та санкції, відносини солідарності, спроможність до кооперації
Стани соціального капіталу	Інкорпорований	Здатність викликати і виявляти довіру, добровільно брати на себе і виконувати зобов'язання, виявляти взаємність, спроможність до об'єднання і формування коаліцій, до координації дій та інтересів і забезпечення порядку, здатність до обміну інформацією
	Об'єктивований	Сукупність соціальних мереж, інформаційних каналів, неформальний характер укладених і виконуваних угод
	Інституціоналізований	Соціальні верстви, контакти, статус, громадські організації та фонди, соціальні норми поведінки і санкції
Причини утворення соціального капіталу		Свідома стратегія актора, дотримання норм, альтруїстична поведінка, взаємодія індивідів
Рівні соціального капіталу		Індивідуальний, груповий, суспільний (регіональний, національний, глобальний)

Важливою складовою частиною формування концепції соціального капіталу є аналіз його форм: структурного та когнітивного капіталу. Структурний капітал сформовано за допомогою суспільних інститутів, мереж, асоціацій, він передбачає певні базові правила, яким підпорядковано їх існування. До когнітивної складової частини соціального капіталу дослідники зараховують довіру, відносини, цінності, норми та способи поведінки.

Аналіз категорії "соціальний капітал" дозволяє виділити ряд його ознак:

по-перше, соціальний капітал за рахунок підвищення довіри громадян до суспільства, підприємства, групи дозволяє знизити рівень трансакційних витрат;

по-друге, соціальний капітал забезпечує доступ суб'єктів до благ і цінностей, збільшення обсягу доступних ресурсів, а також зменшення витрат, пов'язаних із пошуком та забезпеченням цього доступу. Соціальний капітал дає можливість використовувати ті ресурси, якими цей індивід не володіє, а також в багатьох разів підвищує цінність наявних ресурсів. До того ж забезпечення доступу до певних благ специфічне для соціального капіталу і не може бути реалізовано за умови його повної відсутності;

по-третє, соціальний капітал забезпечує вільний доступ до інформації. Звичайні ринкові відносини характеризуються асиметрією інформації, а саме її недоступністю, закритістю, однобічністю, що призводить до збільшення витрат на здобуття достовірних і об'єктивних відомостей, тобто трансакційних витрат;

по-четверте, соціальний капітал сприяє зростанню соціальної стабільності та через це, разом із довірою громадян, – прискоренню соціально-економічного розвитку.

Ефективна реалізація функцій соціального капіталу забезпечує зменшення трансакційних витрат. Отже, його

"капітальна" складова частина виявляється у здатності зменшувати трансакційні витрати, невизначеність і ризик, підвищувати ефективність використання специфічних активів [13].

Таким чином, соціальним капіталом є сукупність структурованих соціально-економічних відносин, заснованих на інститутах (нормах, правилах і цінностях), дотримання яких дає вигоду економічним суб'єктам цих відносин у вигляді доступності ресурсів. Ці відносини складаються між економічними агентами на різних рівнях соціального капіталу і регулюються нормами поведінки, що підвищує ефективність їх діяльності в масштабах відповідного мікро-, мезо- або макrorівня.

Роль соціального капіталу у взаємозв'язку із трансакційними витратами полягає в реалізації принципу мінімізації.

Термін трансакція походить від латинського *transaction* (здійснення, договір), що означає банківську операцію, яка полягає в переказуванні коштів із одного рахунку на інший; угоду, котра супроводжується взаємними поступками [14].

Безперечно, трансакційні витрати є надзвичайно різноманітними. Вони охоплюють витрати на ухвалення рішень, розроблення планів та організацію подальшої діяльності, ведення переговорів про зміст такої діяльності та умови її здійснення; витрати на корегування планів, перегляд умов угоди та вирішення спірних питань; витрати на забезпечення того, щоб учасники дотримувалися домовленостей, досягнутих або прописаних.

У сучасних дослідженнях можна знайти низку трактувань трансакційних витрат. Поняття "трансакційні витрати" у 1934 р. запровадив Дж. Коммонс, визначивши їх як відчуження та присвоєння прав власності, створених суспільством. Але на економічному просторі започаткування теорії трансакційних витрат розпочато з найцитованіших нині в економічній науці праць Р. Коуза "Природа фірми" (1937 р.) та "Проблема

соціальних витрат" (1960 р.), у яких автор розглядає процес функціонування ринкового механізму, ураховуючи зазначені витрати [15]. Так, Р. Коуз у своїх працях надає характеристику свого розуміння сутності та складу поняття "трансакційні витрати", зміст якого полягає в тому, що це витрати на забезпечення й організацію так званих угод щодо управління факторами виробництва та готовим продуктом, які здійснюються як на ринку, так і всередині підприємства. До того ж трансакції на ринку автор розуміє як класичні обмінні операції, а всередині підприємства трансакціями є забезпечення "контрактів" між факторами виробництва, тобто це можна вважати витратами на організацію виробництва ("внутрішні трансакції") [16].

Саме через існування трансакційних витрат Р. Коуз пояснює виникнення ринкової інфраструктури як сукупності спеціалістів, що забезпечують процес обміну між прямими учасниками угоди з купівлі-продажу: "Покупці та продавці мають знаходити один одного; покупці мають вивчити те, що продавці можуть їм запропонувати, а продавці – що покупці хочуть придбати; обидві сторони мають вивчити ціни, за якими інша сторона погодиться виконувати операції, сторони мають вести переговори, укладати контракти, забезпечувати їх виконання і т. ін. Створюватимуться ринки і з'являтимуться спеціалісти – дилери і брокери – для забезпечення процесу обміну. Саме витрати на таку діяльність я називаю трансакційними витратами" [17].

Подальший розвиток цієї теорії пов'язують із такими визначними науковцями неонституційного спрямування в економічній науці, як: О. Вільямсон, який пояснив, звідки походять і від чого залежать трансакційні витрати; Д. Норт, який визначив, що саме ефективні інститути створюють умови для успішного і дієвого розвитку економіки, а визначальною функцією, яку виконують інститути, є економія трансакційних витрат. Також суттєвий внесок у досліджувану теорію та її формалізацію зробив Д. Бромлі, який визначив цільовий характер економічних відносин, що виникають у процесі трансакцій. Він виділив товарні та інституційні трансакції. Якщо товарні трансакції існують у межах інститутів, що діють, то інституційні трансакції здійснюються для зміни системи норм і правил.

К. Делмен, С. Вінтер, М. Демсец і Д. Даймонд досліджували трансакційні витрати, пов'язані з різноманітними аспектами взаємодії між економічними агентами [18].

З погляду С. Архієрєєва [14], трансакційні витрати – це сукупність збитків, що виникають у процесі обміну правами власності, і витрат, призначених для зменшення цих збитків. Збитки утворюються внаслідок очікуваних результатів угоди від реальних. Тому збитки однієї сторони обов'язково мають супроводжуватися трансакційним виграшем іншої сторони.

Більш повним визначенням, на наш погляд, можна вважати визначення К. Делмена: "Трансакційні витрати – це витрати на збирання та опрацювання інформації, проведення переговорів та ухвалення рішення, контроль за виконанням контрактів та їх юридичний захист" [19].

Оскільки в економічній науці немає єдності щодо пояснення та розуміння природи трансакційних витрат, важливим є питання про виділення істотної ознаки, що характеризує трансакційні витрати. Так, Н. Половинкіна пропонує використовувати критерій погодження інтересів різних агентів для зарахування витрат до трансакційних [20]. Погодження інтересів, на думку науковця, передбачає перейняття контрагентами на себе деяких зобов'язань для їх подальшого виконання. Чим детальніше сторони погоджують свої дії, тим більше в кожній з них гарантій того, що дії протилежної сторони відповідатимуть очікуванням, тобто результатом погодження інтересів є гарантії. Необхідність у забезпеченні гарантій, а також невизначеність виникають через обмежену раціональність та опортунізм, які є поведінковими передумовами виникнення та, можливо, збільшення трансакційних витрат.

Автори поділяють думку науковців, які вважають, що ефективність погодження інтересів залежить від прийняття норм і правил, які є одними з компонентів соціального капіталу і які дозволяють зменшувати трансакційні витрати. Формування правил та їх дотримання підсилює гарантії та скорочує трансакційні витрати, що виникають унаслідок невизначеності, але слід зауважити, що цей процес також додає трансакційні витрати. Вироблення нових правил ефективно тоді, якщо витрати на вироблення правил менші, ніж величина, на яку скорочуються трансакційні витрати в результаті впровадження нового правила. Правила ефективні лише зі сформованим механізмом їх захисту та можуть уважатися їх інститутами, зміна яких є ефективним інструментом скорочення трансакційних витрат.

Щодо створення інститутів для зменшення трансакційних витрат, то необхідно пам'ятати не лише про абсолютну величину вказаних витрат, але і про інструменти, за допомогою яких трансакційні витрати розподіляють між учасниками операції. Особлива роль інститутів полягає в тому, щоб розподіл трансакційних витрат між контрагентами був такий, щоб у них не було необхідності домовлятися один з одним про перерозподіл витрат. Виникнення необхідності в додаткових переговорах, з одного боку, безперечно збільшує трансакційні витрати, з іншого – знижує вірогідність укладання угоди, оскільки сторони можуть і не домовитися про розподіл витрат.

Залежно від поставлених завдань дослідження трансакційних витрат, науковці по-різному їх класифікують (табл. 2).

Таблиця 2

**Класифікація трансакційних витрат
[Classification of transaction costs]**

Автори	Зміст класифікації
1	2
Бромлі Д.	Витрати на пошук інформації. Витрати після укладання угоди. Витрати на контроль за виконанням контракту
Де Сото, Шаститко О., Радаєв В.	Ринкові витрати. Тіньові витрати

1	2
Дмитрієва Л., Хорев О., Саликов Ю.	Організаційні витрати. Витрати на планування. Витрати на координацію. Витрати на мотивацію. Витрати на контроль
Капелюшников Р.	Витрати на пошук інформації. Витрати на ведення переговорів. Витрати на вимірювання. Витрати на специфікацію і захист прав власності. Витрати, пов'язані з опортуністичною поведінкою. Витрати, пов'язані із "заполітизовуванням": <ul style="list-style-type: none"> • витрати, пов'язані з колективним ухваленням рішень; • витрати впливу
Менар К.	Витрати на вичленення. Інформаційні витрати. Витрати, пов'язані з масштабом. Витрати, пов'язані з опортуністичною поведінкою
Мілгром П., Робертс Дж.	Координаційні витрати: <ul style="list-style-type: none"> • витрати на визначення деталей контракту; • витрати на визначення партнерів; • витрати, пов'язані з безпосередньою координацією. Мотиваційні витрати: <ul style="list-style-type: none"> • витрати, пов'язані з неповнотою інформації; • витрати, пов'язані з опортунізмом
Вільямсон О.	Витрати, що виникають до обміну (<i>ex ante</i>). Витрати, що виникають після обміну (<i>ex post</i>)
Уолліс Дж., Норт Д.	Витрати, що виникають до обміну (<i>ex ante</i>). Витрати, що виникають у процесі обміну (<i>ex interim</i>). Витрати, що виникають після обміну (<i>ex post</i>)
Фуруботн Е., Ріхтер Р.	Із точки зору сфери, у якій виникають витрати: <ul style="list-style-type: none"> • ринкові витрати; • управлінські витрати; • політичні витрати. Із точки зору залежності від кількості трансакцій: <ul style="list-style-type: none"> • постійні; • змінні
Шаститко О.	Витрати на виявлення альтернатив. Витрати на укладання контрактів. Витрати на вимірювання. Витрати на виконання розрахунків. Витрати на специфікацію і захист прав власності. Витрати, пов'язані з опортуністичною поведінкою
Еггертсон Т.	Витрати на пошук інформації. Витрати на ведення переговорів. Витрати на укладання контрактів. Витрати, пов'язані з наглядом. Витрати, пов'язані із примусом. Витрати на захист прав власності

Така кількість видів класифікації трансакційних витрат є наслідком множинності підходів до вивчення цієї проблеми [21].

Найбільш поширеною є класифікація за критерієм часу. О. Вільямсон розрізняє два типи трансакційних витрат, пов'язуючи їх із етапами укладання угод: *ex ante* (виникають до укладання угоди) і *ex post* (виникають після підписання угоди). До витрат *ex ante* належать витрати на складання проекту угоди та проведення переговорів за нею. Серед витрат *ex post* розрізняють організаційні й експлуатаційні витрати, пов'язані з використанням структури управління,

і витрати, що виникають, у зв'язку з неякісною адаптацією; витрати на позови, які виникають під час уточнення контрактних відносин, у зв'язку з виникненням непередбачуваних обставин; витрати, пов'язані з виконанням контрактних обов'язків [8].

Важливим аспектом дослідження взаємозв'язку соціального капіталу із трансакційними витратами – це вивчення процесу формування соціального капіталу та взаємозв'язку із трансакційними витратами на макро-, мезо- та мікрорівнях. Більшість економістів виділяють мікрорівень, який відповідає індивідуальному, мезоорганізаційному рівню, та макроекономічний рівень [22].

Так, на мікрорівні соціальний капітал сім'ї та індивіда сприяє економічному успіху за рахунок особистих зв'язків, що забезпечують доступ до інформації та вакансій, зменшують трансакційні витрати у бізнесі та дозволяють розраховувати на підтримку у важких ситуаціях. Водночас такого роду приватні вигоди далеко не завжди супроводжуються приростом громадського багатства: "індивідуальний" соціальний капітал може бути джерелом лише перерозподільних переваг.

На рівні індивідуального соціального капіталу зменшення трансакційних витрат відбувається, завдяки особистому або опосередкованому знайомству і взаємодії сторін, у результаті механізмів персоналізації, у тому числі й персоналізованої довіри.

У своїй теоремі трансакційних витрат Р. Коуз зазначав, що індивіди можуть координувати свої дії самостійно у власних інтересах, що дозволяє їм досягти високих результатів. Але ці досягнення можливі за умови, що виконання необхідних домовленостей не потребує надмірних трансакційних витрат, що знову-таки передбачає наявність соціального капіталу. За відсутності соціального капіталу теорема, за Р. Коузом, є недієвою, і проблема колективних дій без участі держави виявляється невирішеною. У цьому разі, ці завдання вирішують за допомогою заснованих державою формальних інститутів: законів, правил, податків. Згідно з відомим визначенням Д. Норта, інститути як інструмент координації встановлюють "правила гри" в суспільстві й тим самим скорочують трансакційні витрати [23].

На мезорівні соціальний капітал скорочує трансакційні витрати в організаціях приватного, державного й некомерційного секторів. Згідно з Р. Коузом, організації збільшують у розмірі до тих пір, поки економію трансакційних витрат не перекрито зростанням витрат управління. Соціальний капітал сприяє скороченню обох типів витрат і веде, таким чином, до збільшення ефективного розміру організації [24].

У процесі розгляду підприємства як інституційної одиниці слід підкреслити, що трансакційні витрати, як і будь-які витрати, з одного боку, зменшують дохід підприємства, однак, з іншого боку, якщо ці витрати спрямовано на розширення виробництва, захоплення нових сегментів ринку мають позитивні наслідки, що сприяють формуванню дієвого соціального капіталу, що спричиняє загальне підвищення ефективності роботи економічних суб'єктів та зростання економіки загалом.

Існують різні точки зору щодо зв'язку між роллю держави у країні (на макрорівні). На жаль, держава далеко не завжди може забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів, що зумовлює збільшення трансакційних витрат, унаслідок чого значними недоліками держави як суб'єкта економічних відносин є:

недостатність політичного процесу, що виражено в бюрократії, лобізмі;

обмеженість контролю над бюрократією з боку політичних партій і громадськості, у результаті чого чиновник у своїй діяльності на перший план висуває, переважно, свої власні, а не суспільні інтереси;

нездатність держави передбачити й ефективно контролювати найближчі та віддалені наслідки ухвалених рішень [25].

Соціальний капітал також має відношення до якості державних інститутів: у країнах із низьким рівнем соціального капіталу державної адміністрації страждають від корупції й неефективної діяльності, як наслідок, виявляється

"тіньовий бік" соціального капіталу, що є реакцією на бюрократизм офіційної економіки і веде до зростання трансакційних витрат [26].

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що аргументи про тісний взаємозв'язок соціального капіталу та трансакційних витрат мають вагомий соціально-економічний підґрунтя. Слід також усвідомити, що цей зв'язок має великий вплив на економічний та соціальний розвиток у суспільстві. Доведення ґрунтується на виділених істотної ознаки, що характеризує трансакційні витрати, а саме: ефективність погодження інтересів, яка залежить від прийнятих норм і правил, що є одними з компонентів у визначенні соціального капіталу. Дотримання прийнятих правил і норм дозволяє суттєво знизити рівень трансакційних витрат (негативний вплив опортуністичної поведінки на всіх рівнях господарювання) та довести існування прямого зв'язку соціального капіталу із трансакційними витратами на макро-, мезо- та мікрорівнях. Управління соціальним капіталом має ґрунтуватися на принципах, передбачати реалізацію його функцій, що буде вести до мінімізації трансакційних витрат. Для забезпечення результативних відношень між економічними суб'єктами ефективним способом регулювання для мезо- та макрорівня буде оперування правовими способами (нормами, правилами), а для мікрорівня – моральні принципи, засновані на довірі громадянина до соціуму, підприємства, групи. Слід уважати, що соціальний капітал, заснований на довірі, більш ефективно самоорганізується, оскільки високий рівень довіри дозволяє розвиватися соціальним зв'язкам, досконалим комунікаціям, а також розвиватися співробітництву в межах цих нових структур. Наявність соціального капіталу в суспільстві приводить до модернізації суспільства, новітніх ідей, технологій, інструментів, здатних мінімізувати трансакційні витрати. Найбільш важливим аспектом зменшення трансакційних витрат на всіх рівнях соціально-економічних відносин є забезпечення ефективності процесів формування та накопичення соціального капіталу, що буде подано у вигляді авторських доробок у подальших дослідженнях.

Література: 1. Лебедев І. В. Соціальний капітал як чинник ефективного менеджменту / І. В. Лебедев // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2009. – № 37. – С. 95–101. 2. Савко Ю. Громадянське суспільство. Соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 151–159. 3. Коулман Дж. Капітал соціальний и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139. 4. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–74. 5. Фукуяма Ф. Соціальний капітал [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис "Г". – 2008. – № 53. – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fu_kyuama.htm. 6. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – 304 с. 7. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 24–41. 8. Лесечко М. Д. Соціальний капітал: теорія і практика : [монографія] / М. Д. Лесечко, О. Г. Сидорчук. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с. 9. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–56. 10. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного / А. Бова // Економічний часопис XXI. – 2003. – № 5. – С. 24–37. 11. Мачеринскене І. Соціальний

капитал организации : методология исследования / И Мачеринскене, Р. М. Инкуте-Генриксон, Ж. Симанавичене // Социологические исследования. – 2006. – № 3. – С. 29–39. 12. Климошкин А. К. Социальный капитал как условие осуществления трансакций / А. К. Климошкин // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2014. – Т. 6, № 3. – С. 15–27; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-kapital-kak-uslovie-osuschestvleniya-transaktsiy>. 13. Ларионова Н. И. Экономический подход к социальному капиталу / Н. И. Ларионова // Экономика образования. – 2014. – № 4. – С. 73–78; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskyy-podhod-k-sotsialnomu-kapitalu-1>. 14. Архиреев С. И. Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной трансформации / С. И. Архиреев. – Х. : Бизнес Информ, 2000. – 288 с. 15. Полтерович В. Институциональные ловушки: есть ли выход? / В. Полтерович // Общественные науки и современность. – 2004. – № 3. – С. 5–16; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://mpr.ub.uni-muenchen.de/22071/1/MPRA_paper_22071.pdf. 16. Коцкулич Т. Трансакційні витрати. Основні аспекти теорії трансакційних витрат як фактора оптимізації діяльності підприємства / Т. Коцкулич // Інституціональна економіка. – 2014. – № 7. – С. 36–39; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ua-ekonomist.com/archive/2014/07/Kotskulych.Pdf>. 17. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз; пер. с англ. – М. : Дело, 1993. – 192 с. 18. Пустовийт Р. Ф. Трансакційні витрати в трансформаційній і посттрансформаційній економіці України / Р. Ф. Пустовийт // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : зб. наук. пр.; редколегія; відп. секретар З. Е. Скринник. – К. : УБС НБУ, 2013. – С. 85–96; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : cibs.ck.ua/rs/scien/pub/pustoviyt1.pdf. 19. Dahlman C. J. The Problem of Externality / C. J. Dahlman // The Journal of Law and Economics. – 1979. – No. 22, April. – P. 141–162. 20. Половинкина Н. В. Влияние неравномерности распределения доходов на становление инновационной экономики [Электронный ресурс] / Н. В. Половинкина. – Режим доступа : <http://skachate.ru/ekonomika/48092/index.html>. 21. Шаталкин И. А. Трансакционные издержки фирмы: Влияние информационных технологий : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.01 / И. А. Шаталкин ; Санкт-Петербургский государственный университет. – 2014. – 23 с.; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : spbu.ru/dissert/132/afotereferat/Shatalkin_avtoreferat.pdf. 22. Басина Т. О. To the question of social capital measurement: analysis of approaches / Т. О. Басина // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 891. – С. 90–104. 23. Полищук Л. Корпоративная социальная ответственность или государственное регулирование: анализ институционального выбора / Л. Полищук // Вопросы экономики. – 2009. – № 10. – С. 4–22. 24. Полищук Л. Экономическое значение социального капитала / Л. Полищук, Р. Меняшев // Вопросы экономики. – 2011. – № 12. – С. 46–65; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mirbis.ru/data/File/KSO/.../Part1/Economicznachenie.doc. 25. Козаченко Г. В. Трансакційні витрати в українській економіці / Г. В. Козаченко, Г. А. Макухін, Ю. С. Погорелов // Теоретичні та прикладні питання економіки : зб. наук. пр. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка; Ін-т конкурент. сусп.-ва. – 2009. – Вип. 19. – С. 135–139; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : trpe.econom.univ.kiev.ua/data/.../zb19_19.pdf. 26. Слагін В. П. Про сутність поняття "соціальний капітал" та його роль у процесі розбудови соціальної держави [Электронный ресурс] / В. П. Слагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – Режим доступа : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/.../05.pdf. 27. Edvinsson L. Intellectual Capital. Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower / L. Edvinsson, M. S. Malone. – N. Y. : Harper Business, 1997. – 225 p. 28. Friedman M. A. Theory of the Consumption Function / M. Friedman. – N. Y. : Princeton University Press, 1957. – 243 p. 29. Gavkalova N. L. Economic nature of intellectual capital / N. L. Gavkalova, S. V. Sevastianov // Економіка розвитку. – 2015. – № 1 (73). – С. 77–82. 30. Mincer J. Human capital responses to technological change

in the labor market / J. Mincer. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. – 34 p. 31. Perspectives on Intellectual Capital / edited by B. Marr. – London : Routledge, 2005. – 256 p.

References: 1. Lebediev I. V. *Sotsialnyi kapital yak chynnnyk efektyvnoho menedzhmentu* [Social capital as a factor of effective management] / I. V. Lebediev // *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen.* – 2009. – No. 37. – P. 95–101. 2. Savko Yu. *Hromadianske suspilstvo. Sotsialnyi kapital i politychna uchast* [The civil society. A social capital and political participation] / Yu. Savko // *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filosofski nauky.* – 2002. – Issue. 4. – P. 151–159. 3. Koulman Dzh. *Kapital sotsialny i chelovecheskiy* [Social and human capital] / Dzh. Koulman // *Obshchestvennye nauki i sovremennost.* – 2001. – No. 3. – P. 122–139. 4. Burdie P. *Formy kapitala* [Forms of capital] / P. Burdie // *Ekonomicheskaya sotsiologiya.* – 2002. – Vol. 3, No. 5. – P. 60–74. 5. Fukuiama F. *Sotsialnyi kapital* [Electronic resource] / F. Fukuiama // *Nezaleznyi kulturolohichni chasopys "Yi".* – 2008. – No. 53. – Access mode : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>. 6. Patnem R. D. *Tvorennia demokratii. Tradytsii tvorennia hromadskoi aktyvnosti v suchasniy Italii* / R. D. Patnem, R. Leonardi, R. Y. Nanetti. – K. : Osnovy, 2001. – 304 p. 7. Stepanenko V. *Sotsialnyi kapital u sotsiolohichniy perspektyvi: teoretyko-metodychni aspekty doslidzhennia* [Social capital in a sociological prospect: theoretical and methodological aspects of research] / V. Stepanenko // *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh.* – 2001. – No. 2. – P. 24–41. 8. Lesechko M. D. *Sotsialnyi kapital: teoriia i praktyka : [monohrafiia]* [The Social Capital: Theory and Practice : [monograph]] / M. D. Lesechko, O. H. Sydorчук. – Lviv : LRIDU NADU, 2010. – 220 p. 9. Huhnin E. *Fenomen sotsialnoho kapitalu* [The phenomenon of social capital] / E. Huhnin, V. Chepak // *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh.* – 2001. – No. 1. – P. 49–56. 10. Bova A. *Sotsialnyi kapital v Ukraini: dosvid empirychnoho* [Social capital in Ukraine: the empirical experience] / A. Bova // *Ekonomichnyi chasopys XXI.* – 2003. – No. 5. – P. 24–37. 11. Macherinskene I. *Sotsialnyi kapital organizatsii: metodologiya issledovaniya* [The Social capital of an organization: the methodology of research] / I. Macherinskene, R. M. Inkute-Genriksion, Zh. Simanavichene // *Sotsiologicheskie issledovaniya.* – 2006. – No. 3. – P. 29–39. 12. Klimochkin A. K. *Sotsialnyy kapital kak uslovie osushchestvleniya transaktsiy* [Social capital as a condition of the transaction] / A. K. Klimochkin // *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina.* – 2014. – Vol. 6, No. 3. – P. 15–27; [Electronic resource]. – Access mode : <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-kapital-kak-uslovie-osuschestvleniya-transaktsiy>. 13. Larionova N. I. *Ekonomicheskii podkhod k sotsialnomu kapitalu* [An economic approach to social capital] / N. I. Larionova // *Ekonomika obrazovaniya.* – 2014. – No. 4. – P. 73–78; [Electronic resource]. – Access mode : <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomicheskii-podhod-k-sotsialnomu-kapitalu-1>. 14. Arkhieerev S. I. *Transaktsionnye izderzhki i neravenstvo v usloviyakh rynochnoy transformatsii* / S. I. Arkhieerev. – Kh. : Biznes Inform, 2000. – 288 p. 15. Polterovich V. *Institutsionalnye lovushki: est li vykhod?* [The institutional traps: is there a way out?] / V. Polterovich // *Obshchestvennye nauki i sovremennost.* – 2004. – No. 3. – P. 5–16; [Electronic resource]. – Access mode : https://mpr.ub.uni-muenchen.de/22071/1/MPRA_paper_22071.pdf. 16. Kotskulich T. *Transaktsiini vytraty. Osnovni aspekty teorii transaktsiinykh vytrat yak faktora optimizatsii diialnosti pidpriemstva* [The main aspects of the theory of transaction costs as a factor in the optimization of the company] / T. Kotskulich // *Instytutsionalna ekonomika.* – 2014. – No. 7. – P. 36–39; [Electronic resource]. – Access mode : <http://ua-ekonomist.com/archive/2014/07/Kotskulych.Pdf>. 17. Kouz R. *Firma, rynek i pravo* / R. Kouz; per. s angl. – M. : Delo, 1993. – 192 p. 18. Pustoviyt R. F. *Transaktsiini vytraty v transformatsiiniy i post-transformatsiiniy ekonomitsi Ukrainy* / R. F. Pustoviyt // *Filosofiia*

finansovoi tsyvilizatsii: liudyna u sviti hroshei : zb. nauk. pr. ; redkolehiia ; vidp. sekretar Z. E. Skrynnyk. – K. : UBS NBU, 2013. – P. 85–96 ; [Electronic resource]. – Access mode : cibs.ck.ua/rs/scien/spub/pustoviyt11.pdf. 19. Dahlman C. J. The Problem of Externality / C. J. Dahlman // The Journal of Law and Economics. – 1979. – No. 22, April. – P. 141–162. 20. Polovinkina N. V. Vliyanie neravnomernosti raspredeleniya dokhodov na stanovlenie innovatsionnoy ekonomiky [Electronic resource] / N. V. Polovinkina . – Access mode : <http://skachate.ru/ekonomika/48092/index.html>. 21. Shatalkin I. A. Transaktsionnye izderzhki firmy: Vliyanie informatsionnykh tekhnologiy : avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.01 / I. A. Shatalkin ; Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyy universitet. – 2014. – 23 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : spbu.ru/dissert/132/aftoreferat/Shatalkin_avtoreferat.pdf. 22. Basina T. O. To the question of social capital measurement: analysis of approaches / T. O. Basina // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. – 2010. – No. 891. – P. 90–104. 23. Polishchuk L. Korporativnaya sotsialnaya otvetstvennost ili gosudarstvennoe regulirovaniye: analiz institutsionalnogo vybora [The corporate social responsibility or government control: analysis of the institutional choice] / L. Polishchuk // Voprosy ekonomiki. – 2009. – No. 10. – P. 4–22. 24. Polishchuk L. Ekonomicheskoe znachenie sotsialnogo kapitala [The economic value of social capital] / L. Polishchuk, R. Menyashv // Voprosy ekonomiki. – 2011. – No. 12. – P. 46–65 ; [Electronic resource]. – Access mode : www.mirbis.ru/data/File/KSO/.../Part1/Ekonomicheskoe_znachenie.doc. 25. Kozachenko H. V. *Transaktsiini vytraty v ukrainskii ekonomitsi* [Transaction costs in the Ukrainian economy] / H. V. Kozachenko, H. A. Makukhin, Yu. S. Pohorielov // Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky : zb. nauk. pr. – K. : KNU im. Tarasa Shevchenka ; In-t konkurent. susp-va. – 2009. – Issue 19. – P. 135–139 ; [Electronic resource]. – Access mode : tpe.econom.univ.kiev.ua/data/...zb19_19pdf. 26. Yelahn V. P. *Pro sutnist poniattia "Sotsialnyi kapital" ta yoho rol u protsesi rozbudovy sotsialnoi derzhavy* [On the essence of the concept "social capital" and its role in the development of the welfare state] [Electronic resource] / V. P. Yelahn // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. – 2011. – No. 1. – Access mode : www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/...1/.../05.pdf. 27. Edvinsson L. Intellectual Capital. Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower / L. Edvinsson, M. S. Malone. – N. Y. : Harper Business, 1997. – 225 p. 28. Friedman M. A. Theory of the Consumption Function / M. Friedman. – N. Y. : Princeton University Press, 1957. – 243 p. 29. Gavkalova N. L. Economic nature of intellectual capital / N. L. Gavkalova, S. V. Sevastianov // Ekonomika rozvytku. – 2015. – No. 1 (73). – P. 77–82. 30. Mincer J. Human capital responses to technological change in the labor market / J. Mincer. – Cambridge : Cambridge University Press, 1989. –

34 p. 31. Perspectives on Intellectual Capital / edited by B. Marr. – London : Routledge, 2005. – 256 p.

Інформація про авторів

Гавкалова Наталія Леонідівна – докт. екон. наук, професор, завідувач кафедри державного управління, публічного адміністрування та регіональної економіки Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: ngavl@ukr.net).

Гришина Вікторія Володимирівна – аспірант кафедри державного управління, публічного адміністрування та регіональної економіки Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: IVictoria77@gmail.com).

Інформація об авторах

Гавкалова Наталія Леонидовна – докт. екон. наук, професор, заведуюча кафедрою державного управління, публічного адміністрування та регіональної економіки Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, г. Харків, Україна, 61166, e-mail: ngavl@ukr.net).

Гришина Вікторія Владимировна – аспірант кафедри державного управління, публічного адміністрування та регіональної економіки Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, г. Харків, Україна, 61166, e-mail: IVictoria77@gmail.com).

Information about the authors

N. Gavkalova – Doctor of Sciences in Economics, Professor, Head of Public Administration and Regional Economy Department of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: ngavl@ukr.net).

V. Gryshyna – postgraduate student of Public Administration and Regional Economy Department of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: IVictoria77@gmail.com).

Стаття надійшла до ред.
04.09.2015 р.

*Чем более точна наука, тем больше можно
из нее извлечь точных предсказаний.
А. Франс*

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА ТА УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

УДК 658.51

JEL Classification: O32; L64; P23

TYPES OF ORGANIZATIONAL SUPPORT FOR CORPORATE INNOVATION ACTIVITY IN ENGINEERING COMPANIES

**O. Popov
G. Ostroverkhova**

The value of engineering as a leading industry in innovation in the country has been grounded. According to the authors, engineering brings together a large number of diverse businesses, making it impossible to use the same tools of organization of innovation at engineering enterprises of different types. A classification of engineering companies in terms of market characteristics, characteristics of the technological process and requirements to end-users has been provided. The features of innovation of each enterprise group have been determined. A principle approach to determining the type of organizational support for innovation activities of each group of enterprises has been described. Four basic types of organizational support for innovation have been defined. The features of the components of organizational support for each group of engineering enterprises have been studied.

Keywords: innovation, innovation activity, corporate management, organization, organizational support, engineering.

.....

ТИПИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

**Попов О. Є.
Островерхова Г. В.**

Обґрунтовано значення машинобудування як провідної галузі інноваційної діяльності у країні. На думку авторів, машинобудування об'єднує велику кількість різноманітних підприємств, що робить неможливим використання однакових інструментів організації інноваційної діяльності на машинобудівних підприємствах різних типів. Наведено класифікацію машинобудівних підприємств із точки зору особливостей їх ринків, особливостей технологічного процесу та вимог до кінцевих споживачів. Визначено особливості інноваційної діяльності

кожної із груп підприємств. Наведено принциповий підхід до визначення типу організаційного забезпечення інноваційної діяльності кожної із груп підприємств. Визначено чотири базових типи організаційного забезпечення інноваційної діяльності. Розглянуто особливості складових частин організаційного забезпечення для кожної із груп підприємств машинобудування.

Ключові слова: інновації, інноваційна діяльність, корпоративне управління, організація, організаційне забезпечення, машинобудування.

ТИПЫ ОРГАНИЗАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
КОРПОРАТИВНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

*Попов А. Е.
Островерхова Г. В.*

Обосновано значение машиностроения как ведущей отрасли инновационной деятельности в стране. По мнению авторов, машиностроение объединяет большое количество разнородных предприятий, что делает невозможным использование одинаковых инструментов организации инновационной деятельности на машиностроительных предприятиях разных типов. Приведена классификация машиностроительных предприятий с точки зрения особенностей их рынков, особенностей технологического процесса и требований к конечным потребителям. Определены особенности инновационной деятельности каждой из групп предприятий. Приведен принципиальный подход к определению типа организационного обеспечения инновационной деятельности каждой из групп предприятий. Определены четыре базовых типа организационного обеспечения инновационной деятельности. Рассмотрены особенности составляющих организационного обеспечения для каждой из групп предприятий машиностроения.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, корпоративное управление, организация, организационное обеспечение, машиностроение.

In the modern economic system based on competition, innovation and knowledge is the basis of economic development. An industrial company acts as a primary link of both supply and demand for innovation. Engineering plays a special role in the economy through innovative development to influence the technical and technological base of other companies. Particular attention has been paid to the machine-building complex in a number of works, but its development has not been sufficiently studied.

The organization of innovation in the company has been the subject of research by many scientists such as V. Hrynova, V. Vlasenko, S. Illiashenko, R. Fatkhutdinov [1 – 3] etc., but in many cases the study of this complex function was limited to innovation management recommendations for forming or reforming organizational structures or advice on the best options for innovation at the enterprise. K. Pavitt, W. Abernathy, J. Quinn [4 – 6] developed a classification of enterprises according to the different characteristics of their innovation activity. These studies, on the one hand, do not make it possible to conclusively choose the most effective way for innovative development of machine-building enterprises, on the other hand, they prove a complex and heterogeneous structure of the industry.

These approaches don't take into account the company, its market environment and innovation potential, and narrow the concept of organization innovation, which reduces the effectiveness of the implementation of these recommendations into practice.

The research aims to develop a rational use of different types of organizational support for innovation in different groups of machine-building enterprises.

Organizational support of innovation (OSI) is a set of rules and structures that create conditions for a normal progress of innovative processes, implementation of plans; support the system at the required level by providing the necessary resources, organization of relationships between the individual elements and eliminate deviations that may occur in the system. OSI has a complex structure, where each of the parameters can act in different ways [7].

Improving OSI is an important tool for raising the effectiveness of innovation enterprises, but in the case of the engineering complex, formation of effective recommendations and borrowing practices is complicated by the heterogeneity of the industry. To study the patterns of innovation, machine building is divided into four groups depending on the characteristics of the applicable technologies, products, market type, features of consumer products (Table 1).

Table 1

Characteristics of machine-building enterprises, and peculiarities of their innovation activity

Group	Characteristics of the group	Features of innovation activity of the group	Branches of industry
1	Highly technological automated manufacturing, high requirements for qualification of manufacturing and operating personnel	The main source of innovative ideas is research and development, the introduction of a more or less significant innovation requires stopping the manufacturing process due to the high degree of automation; a close "science-production" relationship	Manufacture of electronic components and circuit boards; production of radiological, electromedical and electrotherapeutic equipment; production of tools and equipment for measuring, testing and navigation; production of clocks; manufacture of optical instruments and photographic equipment; production of computers and peripheral equipment; manufacturing of air and spacecraft, related equipment
2	Steady production technology components for industrial use; maximal universality of products	The most important are innovations for improving production and management processes, elimination of costs (materials, energy, money, time); monitoring trends in consuming industries	Manufacture of batteries and accumulators; manufacture of wires, cables and wiring devices; manufacture of magnetic and optical storage media; manufacture of electromechanical and pneumatic hand tools; manufacture of bearings, gears, mechanical transmission elements and drives; production of ovens, furnaces and furnace burners; manufacture of pumps and compressors; manufacture of taps and valves
3	Production of goods for end consumers, a large number of models, much attention is paid to the design and marketing, ease of operation, no need for special skills of users	The emphasis in innovation shifted to the consumer; a large number of design and marketing innovation	Manufacture of household appliances; production of electric lighting equipment; production of office machines and equipment, except computers and peripheral equipment; manufacture of bicycles, wheelchairs and baby carriages; production of motorcycles; manufacture of motor vehicles, trailers and semi-trailers; production of household electronic equipment for receiving, recording and reproduction of sound and pictures
4	Production of capital goods for industrial use with long term of exploitation; the need to consider customer requirements; the need for special training of the user	The need to cover all elements of the innovation cycle, from research to provision of after-sales service	Manufacture of engines and turbines, except aircraft, vehicles and motorcycle engines; production of communications equipment; manufacture of industrial cooling and ventilation equipment; manufacture of hydraulic and pneumatic equipment; production of lifting and handling equipment; manufacture of electric motors, generators, transformers, electricity distribution and control equipment; manufacture of machinery and equipment for agriculture and forestry; manufacture of railway locomotives and rolling stock; building of ships and boats; production of military vehicles; metal production machinery and machine tools

Features of each type of machine-building enterprises make it possible to justify specific forms of organizational support for innovation processes, which are the most effective in this segment (Table 2).

Table 2

Types of innovation strategy of machine-building enterprises

Group No. / Innovation potential level	Group 1	Group 2	Group 3	Group 4
High innovation potential	Aggression	Improvement	Aggression	Aggression
Middle innovation potential	Regression	Expectation	Survival	Prosperity
Low innovation potential	Agony	Stabilization	Crisis	Agony

Development of common recommendations for organizational support at various engineering companies is complicated by the specifics of the industry: companies have to deal with different types of markets, and market demands as

to the product and degree of innovation have certain features. So, several types of innovative strategies have been offered to make organizational mechanisms consistent with the overall business strategy and innovation. Depending on the type of machine-building enterprise, as defined in Table 1, and innovation capacity of enterprises, it would be appropriate to recommend a particular system of organizational support, a set of polar patterns that allow a particular company to adapt a system to its specificity. For enterprises with low innovation potential, the minimum necessary and, if possible, free and low-cost tools that, nevertheless, can activate innovation at the enterprise and simultaneously increase its innovation potential have been given. For businesses with high innovation potential the most effective tools have been recommended, which at the same time require the mobilization of a significant amount of material and human resources.

The combination of the three variants of development of the innovative potential of an enterprise and innovative expression of the three options needs can distinguish nine typical situations which may take place at an industrial enterprise. Each of the above situations corresponds to a certain innovation strategy that aims to change the situation of enterprises towards improving their own position (an increase of the innovation potential and meeting current needs). In turn, the innovation strategy defines the parameters of OSI (Table 3).

Table 3

The content of the innovation strategy and OSI of an enterprise

Type of innovation strategy	Contents of innovation strategy	Contents of components of OSI			
		Structure	Communication	Motivation	Culture
1	2	3	4	5	6
Prosperity	The purpose of the innovation strategy is to further develop the company, form an innovative potential. Developing innovative ideas may not end with the introduction as well as realization of the results on the external market of intellectual property	Appropriate selection of search as a separate unit, perhaps creating a separate structure to implement, if permanent innovation is inherent in the company. In general, temporary working groups deal with introduction. A separate unit can be created for market placement of innovation in the case of high performance of search	Defining clearly the formal structure of cooperation in the innovation sphere, creating conditions for building informal communications within the core activities	Active motivation of employees to generate and implement innovative projects that not only enhances the efficiency of the enterprise, but is also an important tool for accumulation of experience and innovation of organizational culture	It is advisable to make efforts to create innovative organizational culture and provide full management support to it
Improvement	Innovation strategy is aimed at improving innovation. The main areas of work are careful observation of market trends and rapid response to new trends	Scientific (search) work and marketing of innovations are coordinated within separate structural elements	The focus is on the formation and development of effective external informal communication, so that the effectiveness of the innovation of the company depends on its ability to receive and process the signals of the environment	Innovation motivation system covering the entire staff is set as a priority	Organizational culture (OC) with a high level of innovation is a prerequisite for the implementation of such a strategy. An important tool for boosting innovation of OC is involvement of all the staff in the generation of innovations that improve the implementation of different scale innovative projects
Aggression	The aggressive innovation strategy, usually with a claim to obtain leadership in its segment. A necessary condition is the existence of scientific and technological backlog and a strong marketing team	Scientific (search) work and marketing of innovations are coordinated within separate structural elements	Requires an efficient system of formal and informal communications. The latter requires purposeful development in the case of total or partial change of personnel (see column "Culture")	Innovation motivation system covering the entire staff is of priority	Organizational culture with a high level of innovation is a prerequisite for the implementation of this strategy. You may need rapid reform, including changes in personnel, particularly at key posts
Stabilization	Consolidation of market position by improving innovation, imitation of the best examples of market behavior, finding their own niche	Optimization of the organizational structure, regulation of innovation processes within available structures. The scope of innovation and limited financial resources make it inappropriate to create separate units. The possible formation of separate temporary working groups, including the sphere of innovations. Involving external providers in the absence of adequate specialist training and/or experience in a particular field of work	It is important to have the existing system of external and internal communications for effective improvement of a critical number of innovations	Using tangible and intangible tools to attract the maximum number of the staff to generate innovative ideas for improving products and processes at the enterprise	It is advisable to make efforts to create innovative organizational culture which displays its full support of the top-management
Survival	Ensuring the existence of the enterprise through the use of reserves (including human resources)	Optimization of the organizational structure, regulation of innovation processes within available structures. The scope of innovation and limited financial resources make it inappropriate to create separate units. Formation of separate temporary working groups, including the sphere of innovations is possible	Used primarily to inform staff about the situation in the company and the prospects of the situation, collection of innovative ideas of the staff; particularly important is the quality of vertical communications	The focus is on the immaterial tools and the use of reserves of loyalty	It is advisable to make efforts to create innovative organizational culture which is fully supported by the top-management; of particular importance is the loyalty of staff and the willingness to fight for the future

Table 3 (the end)

1	2	3	4	5	6
Regression	Innovation strategy aims to create an innovative reserve (a bank of ideas that can be used if necessary) or implement the results on the external market. Innovative activity is weakly associated with the primary one	Selection of the search activity to a special structural unit is a prerequisite for saving efficiency of the primary activity and the innovative one. You can create a separate entity for the realization of the innovative potential	Determining whether the core of the staff will stay to better times and using its potential to improve the situation of the company	The focus is on the immaterial tools and the use of the reserve of loyalty	Studying the available OC, the organization work on the basis of the results, gradual reforming, using low-cost tools
Expectation	A strategy in which the company has neither the need nor the capacity to engage in innovation activities	The strategy does not require serious structural reforms, possible changes in the regulations if the management aims to shift to another market or increase the innovation potential	It usually has no innovative content	Motivation to innovative activity is not a target one; it is possible to stimulate creativity and train personnel for further development of the company	Studying the available OC, the organization of work on the basis of the results, gradual reforming, using low-cost tools
Crisis	The main objective of general and innovative strategies is to ensure the existence of the company either by increasing the innovation capacity, or by leaving for a less innovative market sector	Reduction of units and positions with the preservation of the key personnel; the focuses is on ordering the functional of structural elements	Regulation of formal communication, development of informal internal and external communications, providing a better use of the personal potential of employees and external opportunities	A shift to non-financial incentives; additional costs for financial incentives are usually almost impossible. An option may be restructuring the pay system to increase the share of its variable part	Studying the available OC, the organization of work on the basis of the results, gradual reforming, using low-cost tools
Agony	The liquidation strategy i. e. realization of the residues of products, equipment, facilities, reducing the staff. The creation and implementation of innovative strategies is not supposed	Organizational support changes made within the main strategy, if necessary. Typically, these changes aim to reduce costs and are not associated with innovation			

On the basis of OSI types that are appropriate to different innovative strategies of engineering enterprises one can identify two ways in which approaches to the formation of organizational structures differ, which is a key component of the organizational support. Firstly, it is works on the main innovation cycle at the enterprise or involvement of external structures in the implementation of work. Secondly, it is selection of individual business units for work of the main innovation cycle and providing support to it or rejection of the formation of such structural elements.

So there are four basic types of OSI (Figure).

	With the creation of separate structural units	Without the creation of separate structural units
With the involvement of external institutions	Separate and external OSI	Separate and integral OSI
Without the involvement of external institutions	Autonomous and internal OSI	Autonomous and integral OSI

Figure. The classification of OSI types at engineering companies

Thus, a variety of engineering enterprises do not make it possible to create a single most effective system of innovation. The proposed approach takes into account the peculiarities of

the internal and external environment of the company and its innovative potential in the selection of organizational support for innovation. The study identified four basic types of organizational support for innovation of engineering enterprises. Formalizing selection criteria and analysis of the shortcomings of each type of organizational support is the subject of further research.

References: 1. Гриньова В. М. Організаційні проблеми інноваційної діяльності на підприємствах : монографія / В. М. Гриньова, В. В. Власенко. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2005. – 200 с. 2. Ілляшенко С. М. Управління інноваційним розвитком : навч. посіб. / С. М. Ілляшенко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми : ВТД "Університетська книга" ; К. : Видавничий дім "Княгиня Ольга", 2005. – 324 с. 3. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – СПб. : Питер, 2006. – 448 с. 4. Pavitt K. What we know about the strategic management of technology / K. Pavitt // California Management Review. – 1990. – No. 32. – P. 17–26. 5. Abernathy W. Patterns of industrial innovation / W. Abernathy, J. Utterbeck // Technology review. – 1978. – Vol. 80 (7). – P. 40–47. 6. Quinn J. Intelligent Enterprise: A new paradigm for a new era / J. Quinn. – N. Y. : The Free Press, 1992. – 432 p. 7. Орлов О. А. Проблемы оценки инновационных проектов в машиностроении / О. А. Орлов // Актуальные проблемы экономики. – 2015. – № 1. – С. 43–52. 8. Сенічкіна О. Е. Методичні рекомендації щодо оцінювання результату інноваційної праці фахівців у промисловості

/ О. Е. Сенічкіна // Економіка розвитку. – 2014. – № 2. – С. 124–127.
 9. Лабунська С. В. Методологічні підходи до оцінювання та аналізу впливу взаємопов'язаних факторів на інноваційну спроможність підприємства / С. В. Лабунська // Економіка розвитку. – 2014. – № 4. – С. 105–110. 10. Лепейко Т. І. Інноваційний менеджмент : навч. посіб. / Т. І. Лепейко, В. О. Коюда, С. В. Лукашов. – Х. : ІНЖЕК, 2005. – 440 с. 11. Інновації: проблеми науки та практики : монографія / [під заг. ред. М. О. Кизима, В. С. Пономаренка] ; Харк. нац. екон. ун-т ; Наук.-досл. центр індустр. проблем розвитку НАН України. – Х. : ВД "ІНЖЕК", 2011. – 272 с.

References: 1. Hrynova V. M. Orhanizatsiini problemy innovatsiinoi diialnosti na pidpriemstvakh / V. M. Hrynova, V. V. Vlasenko. – Kh. : VD "INZhEK", 2005. – 200 p. 2. Illiashenko S. M. Upravlinnia innovatsiynym rozvytkom : navchalnyi posibnyk / S. M. Illiashenko. – 2-he vydannia, pererob. i dop. – Sumy : VTD "Universytetska knyha"; K. : Vydavnychiy dim "Kniahynia Olha", 2005. – 324 p. 3. Fatkhutdinov R. A. Innovatsionnyu menedzhment / R. A. Fatkhutdinov. – SPb. : Piter, 2006. – 448 p. 4. Pavitt K. What we know about the strategic management of technology / K. Pavitt // California Management Review. – 1990. – No. 32. – P. 17–26. 5. Abernathy W. Patterns of industrial innovation / W. Abernathy, J. Utterbeck // Technology review. – 1978. – Vol. 80 (7). – P. 40–47. 6. Quinn J. Intelligent Enterprise: A new paradigm for a new era / J. Quinn. – N. Y. : The Free Press, 1992. – 432 p. 7. Orlov O. A. Problemy otsenki innovatsionnykh projektov v mashinostroenii [Problems of evaluation of innovative projects in engineering] / O. A. Orlov // Aktualnye problemy ekonomiki. – 2015. – No. 1. – P. 43–52. 8. Senichkina O. E. *Metodychni rekomendatsii shchodo otsiniuvannia rezultatu innovatsiinoi pratsi fakhivtsiv u promyslovosti* [Guidelines for evaluating the results of the work of experts in the industry] / O. E. Senichkina // Ekonomika rozvytku. – 2014. – No. 2. – P. 124–127. 9. Labunska S. V. *Metodolohichni pidkhody do otsiniuvannia ta analizu vplyvu vzaiemopoviazanykh faktoriv na innovatsiynu spromozhnist pidpriemstva* [Methodical approaches to evaluation and analysis of the impact of related factors on the innovative capacity of enterprises] / S. V. Labunska // Ekonomika rozvytku. – 2014. – No. 4. – P. 105–110. 10. Lepeiko T. I. Innovatsiinyi menedzhment / T. I. Lepeiko, V. O. Koiuda, S. V. Lukashov. – Kh. : INZhEK, 2005. – 440 p. 11. Innovatsii: problemy nauky ta praktyky / [pid zah. red. M. O. Kyzyma, V. S. Ponomarenka]. – Kh. : INZhEK, 2011. – 272 p.

Information about the authors

O. Popov – Doctor of Sciences in Economics, Professor, Head of the Department of Political Economy of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: aeropov@ukr.net).

G. Ostroverkhova – lecturer of the Department of Political Economy of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: Gallis7@ukr.net).

Інформація про авторів

Попов Олександр Євгенійович – докт. екон. наук, професор, завідувач кафедри політичної економії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: aeropov@ukr.net).

Островерхова Галина Вадимівна – викладач кафедри політичної економії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: Gallis7@ukr.net).

Информация об авторах

Попов Александр Евгеньевич – докт. екон. наук, профессор, заведующий кафедрой политической экономики Харьковского национального экономического университета имени Семена Кузнеця (просп. Ленина, 9-А, г. Харьков, Украина, 61166, e-mail: aeropov@ukr.net).

Островерхова Галина Вадимовна – преподаватель кафедры политической экономики Харьковского национального экономического университета имени Семена Кузнеця (просп. Ленина, 9-А, г. Харьков, Украина, 61166, e-mail: Gallis7@ukr.net).

Стаття надійшла до ред.
07.09.2015 р.

УДК 330.332.16

JEL Classification: A23; D81; L92

RISK MANAGEMENT DESIGN OF INVESTMENT PROJECTS AT POWER GENERATION ENTERPRISES

**V. Kotelenets
R. Iaresko**

Electric power industry as a leading energy sector of Ukraine needs constant renewal and development. Therefore, realization of investment projects aimed at the modernization and reconstruction and at the construction of new power generation enterprises is appropriate. Since the process of project implementation is accompanied by a number of risks, in this case, a question arises as to the necessity

of designing risk management of investment projects. Resolving this issue has become the purpose of the study, for which theoretical and empirical methods of scientific knowledge have been used. Risk management is an effective tool by which risks are minimized and the planned project objectives are achieved. As a result of the research, the scientific and methodical approach to the design of risk management of investment projects at power generation enterprises has been improved. The basis of the study is the project for construction of power units No. 3, 4 at Khmelnytska nuclear power plant. The design was based on the identification of project characteristics that form the background of the risks. The expediency of taking into consideration the type of contract for the further redistribution of risks between project participants has been determined. The necessity of risk management integration using the system, process and situational approaches has been revealed. The details of the business process "risk management" which is aimed at the integrity of the investment project management, and the support of both basic and providing processes have been described. Thus, the integration of risk management through systematic, process and situational approaches provided an opportunity to shift the emphasis of risk management from the corrective function to the preventive one. The description and specification of the process of risk management formed the basis of the recommendations for management of investment projects at nuclear power plants.

Keywords: risk management, investment project, power generation enterprise, system approach, process approach, project management.

**ПРОЕКТУВАННЯ РИЗИК-МЕНЕДЖМЕНТУ
ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ**

***Котеленець В. Г.
Яресько Р. С.***

Електроенергетика як провідна галузь енергетики України потребує постійного оновлення та розвитку. Тому доцільним є реалізація інвестиційних проектів, спрямованих на модернізацію і реконструкцію та будівництво нових потужностей підприємств електрогенерації. Оскільки процес реалізації проектів супроводжується низкою ризиків, то в такому разі постає питання щодо необхідності у проектуванні ризик-менеджменту інвестиційних проектів. Вирішення цього питання стало метою проведеного дослідження, для здійснення якого було використано теоретичні та емпіричні методи наукового пізнання. Ризик-менеджмент є тим дієвим інструментом, за рахунок якого мінімізують ризики та досягають намічених цілей проекту. У результаті дослідження вдосконалено науково-методичний підхід до проектування ризик-менеджменту інвестиційного проекту енергетичного підприємства. За основу в дослідженні було взято проект зі спорудження енергоблоків № 3, 4 Хмельницької атомної електростанції. Проектування ґрунтувалось на визначенні особливостей інвестиційного проекту, котрі формують передумови виникнення ризиків. Визначено доцільність урахування типу контракту для подальшого перерозподілу ризиків між учасниками проекту. Розкрито необхідність в інтеграції ризик-менеджменту на основі системного, процесного і ситуаційного підходів. Здійснено деталізацію процесу "ризик-менеджмент", спрямованого на цілісність системи управління інвестиційним проектом, та підтримання інших процесів: як основних, так і забезпечувальних. Отже, інтеграція ризик-менеджменту шляхом застосування системного, процесного та ситуаційного підходів надала можливості змістити акценти управління ризик-менеджменту з коригувальної функції на превентивну. Опис та деталізація процесу ризик-менеджменту лягли в основу рекомендацій для управління інвестиційними проектами на атомних електростанціях.

Ключові слова: ризик-менеджмент, інвестиційний проект, підприємство електрогенерації, системний підхід, процесний підхід, управління проектом.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Котеленец В. Г.
Ярьсько Р. С.

Электроэнергетика как ведущая отрасль энергетики Украины нуждается в постоянном обновлении и развитии. Поэтому целесообразным является реализация инвестиционных проектов, направленных на модернизацию и реконструкцию и строительство новых мощностей предприятий электрогенерации. Поскольку процесс реализации проектов сопровождается рядом рисков, то в таком случае возникает вопрос о необходимости проектирования риск-менеджмента инвестиционных проектов. Решение данного вопроса стало целью проведенного исследования, для осуществления которого были использованы теоретические и эмпирические методы научного познания. Риск-менеджмент выступает тем действенным инструментом, за счет которого минимизируются риски и достигаются намеченные цели проекта. В результате исследования усовершенствован научно-методический подход к проектированию риск-менеджмента инвестиционного проекта энергетического предприятия. За основу в исследовании был взят проект по сооружению энергоблоков № 3, 4 Хмельницкой атомной электростанции. Проектирование базировалось на определении особенностей инвестиционного проекта, которые формируют предпосылки возникновения рисков. Определена целесообразность учета типа контракта для дальнейшего перераспределения рисков между участниками проекта. Раскрыта необходимость интеграции риск-менеджмента на основе системного, процессного и ситуационного подходов. Осуществлена детализация бизнес-процесса "риск-менеджмент", который нацелен на целостность системы управления инвестиционным проектом, и поддержки других бизнес-процессов: как основных, так и обеспечивающих. Итак, интеграция риск-менеджмента путем применения системного, процессного и ситуационного подходов дала возможность сместить акценты управления риск-менеджмента с корректирующей функции на превентивную. Описание и детализация процесса риск-менеджмента легла в основу рекомендаций для управления инвестиционными проектами на атомных электростанциях.

Ключевые слова: риск-менеджмент, инвестиционный проект, предприятие электрогенерации, системный подход, процессный подход, управление проектом.

.....

Rising domestic demand for electricity makes power generation enterprises implement investment projects for reconstruction and modernization and for construction of new capacities. Implementation of investment projects at power generation enterprises is accompanied by a number of risks that can lead to negative consequences, for example the exceeded estimated costs. There is a question about the necessity of designing risk management, which is aimed at the achievement of planned project objectives with minimal losses. The risk management of a project is an important part of it. It is based on the principle statements of a management system of a company.

A great contribution to the development of theoretical principles and applied recommendations to solve the problems of risk management implementation of investment projects was made by such native and foreign scientists as: Gracheva M. V., Kaplan R., Katasonov V. Yu., Korolkova E. M., Martsynkovskiy D. A., Simon P., Sekerina A. B., Hilson D., Shlopakov A. V., Soin K., Collier P., Yima R., Castaneda J., Doolen T., Turko M. O., Tumer I., Malak R., Feng G., Chang-Richards Y., Wilkinson S., Ti Cun Li etc. [1 – 11]. The scientists Galsanov B. B.,

Manaienko I. M., Notovskyi P. V. [12 – 14] dedicated their works to the organization of risk management at power distribution enterprises. Zubakin V. A., Kalinchik V. P., Kokorina M. T., Pavlova O. C. [15 – 17] and others made a great contribution to proving the necessity of risk management at power generation enterprises.

However, these scientific achievements do not fully include the specifics of Ukrainian realities. On the one hand, these achievements are subject to the legislation requirements, and on the other hand, they are affected by the international factors.

That is why there is a need to develop conceptual statements about the design of risk management of investment projects at power generation enterprises.

The object of the article is a scientific-methodical and practical study of risk management of a project, which is based on system, process and situational approaches.

The following theoretical and empirical methods were used in the study: analysis and synthesis were used for studying the scientific works on the topic and identifying those issues that have not been fully investigated; a system

approach was used for the definition of management of investment projects and the expediency to integrate risk management into the system; a process approach was used for designing risk management of a project as a providing process; a situational approach was used to consider the risk management in terms of risk situations that other processes of the system project have.

The development of nuclear energy and industry will play an important role in the Energy Strategy of Ukraine up to 2030. By 2030 the strategy will have involved the construction and putting into operation new nuclear power units [18, p. 55–56]:

- construction of power units No. 3, 4 of Khmelnytska nuclear power plant (NPP) (Kh3Kh4);
- construction of units at new nuclear sites;
- construction of new units at the available nuclear sites (including the replacement units to be decommissioned).

The Kh3Kh4 project was taken as a basis for further research. For successful implementation it is reasonable to project risk management, which will focus on the integration of three key approaches in management: system, process and situational.

Analysis of the feasibility study (FS) of project Kh3Kh4 revealed its key features, that form the risk background of the investment project.

1. Implementation in the face of great bureaucracy.

The Cabinet of Ministers of Ukraine (CMU) approves the feasibility study as the cost of the project exceeds 100 million USD.

However, before you approve the feasibility study in the CMU, you must obtain permission of at least five government agencies: the Ministry of Finance of Ukraine (MF), the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities (NCSREU), the Ministry of Regional Development, Construction and Housing and Communal Services of Ukraine (Regional Development), The Ministry of the Energy and Coal Industry of Ukraine (MECI), the Ministry of Justice of Ukraine (MJ). The process of approval of the feasibility study aims to achieve consensus between the company, which implements the project, and these bodies. It lasts from 3 to 6 months. As a result, there is a risk of delay of the start of the investment project, a renegotiation of its components, re-approval of the project.

2. Capital intensity of the project.

The estimated project cost is 36 456 608 million UAH, that is why budgetary appropriations and funds of the company "Energoatom" are not enough for this project. So funding for the project is possible involving credit from IFI secured by the state guarantees.

3. Insufficient financial stability of the power generation enterprise.

The project will be implemented by loans. So there is a question about the service of the loans. Therefore, finding sources of loan repayment requires a clear justification. One source is the inclusion of the investment component to the tariff for selling electricity by nuclear power plants (NPPs). In such case, there is difficulty in the process of harmonization of the project feasibility as to the tariff surcharge for NPP and getting permission from the National Commission for State Regulation of Energy and Utilities, which sets rates. The process of negotiations requires additional time that has a negative impact on the financial stability of the company.

4. The long term realization.

The investment projects of building new power units at nuclear power plants involve step-by-step works and implementation of measures that focus on long-term realization. The time length of investment expenditures and getting

benefits requires consideration of value changes of money in time, inflation, changes in the political and economic situation and uncertain result. However the peculiarity of the Kh3Kh4 project is also its implementation history, which goes back to the mid-80s of the last century and continues to this day.

5. The political and economic situation.

The political, economic and social situation in the country has become worse because of a series of negative events such as revolution, changing political parties, a sweep of hostilities in eastern Ukraine that has a great impact on investments of enterprises in power generation and realization of investment projects. So as a result, the date of putting power generation units Kh3Kh4 into operation was changed from 2016 – 2017 to the years 2020 – 2021.

6. The uniqueness of the project.

Each project is unique with its own characteristics, that are not identical to other similar projects. Construction of a nuclear power unit is a high-tech performance and highly intellectual complex work on the innovative basis, aimed at the safe operation and smooth functioning after construction. So the implementation of such a complex work requires the attraction of highly skilled professionals with experience in design, construction, putting into operation and operation of nuclear power units.

For the design of risk management of a project it is more reasonable to take into consideration the type of contract. According to the approved edict of CMU of 4 July 2012 [19], the Kh3Kh4 feasibility study indicated that the project had to be realized. Accordingly, the main funding scheme was adopted: 20 % of units were to be paid by the tariff component of "Energoatom" and 80 % by were to be covered by loans, that would be provided under the intergovernmental agreement between Ukraine and the Russian Federation (RF) [20, p. 26]. However, after signing the agreement, Russia has not fulfilled its obligations. In addition, another factor that influenced the suspension of the project was a political risk, which had not been taken into consideration in the feasibility study. Thus, the neglect of political risk showed how important further implementation of risk management to complete the project will be.

Nowadays the project conditions have changed and one of the potential partners in completing the construction of power units Kh3Kh4 can be the Czech company "Skoda" [21]. According to the agreement which had been signed between Ukraine and Russia in accordance with the contract on a "turnkey bases", Russia assumed a great part of the risks. It is reasonable to distribute responsibilities between the Ukrainian and Czech parties and other involved stakeholders because conditions and sources of funding for the project have changed. In this case, a solution to funding issues, minimizing risks and delegation of responsibility is project financing (PF). All project participants, risk assessment, project operations are indicated in the PF schemes; responsibilities for operations and risks and the ways to minimize them are identified there.

It was planned within the project Kh3Kh4 to attract such members as public authorities; a regulatory body; an operating organization; a general contractor; an architectural and engineering firm (the general designer); subcontractors; a supplier of equipment and systems; a supplier of fuel; consultants. However, if the future project is implemented within the PF, according to the loan agreements and contracts the participants of the project will be the lender, insurance companies and guarantors. The main PF member is the creditor, who accepts risks completely or partially related to the implementation of the project. Payment obligations of the loan recipient are paid solely or mainly due to cash proceeds, that are received from the sale of the project.

Including the high level of risk, each project participant seeks to secure himself against default within the contracts. Risk management is a system that involves step-by-step procedures aimed at achieving optimal results (in terms of profitability and reliability), evaluation of risk situations and minimization of the project risks, providing financial stability for all the project participants. It must be integrated into all phases of the project and into the project management system in general.

Risk management must be integrated into the system because the project management system consists of interrelated elements such as people, structure, tasks, technologies and processes. The integration of risk management of a project should be implemented by means of a process approach, because business processes (basis and providing) of the project management are carriers of risk situations. In this case, risk management is a preventive function, which ensures the integrity of project management and supports all business processes of the system.

According to paragraph 3.4.1 of the International Standard ISO 9000: 2005, a process is a set of interrelated and interacting activities, which transforms inputs into outputs [22]. In this case, the business process of risk management (RM) can be presented schematically as shown in Fig. 1.

The risk manager is responsible for the process, he creates an organizational infrastructure for risk management at the company and develops main provisions and guidelines related to these activities. The ideological task of the risk manager and his team is the development of the basic principles of risk management in the organization [4, p. 66]. It is necessary to prescribe script actions for each subprocess that a risk manager should follow. During implementation of the business process he is responsible for correction of the scripts according to the changes in the external and internal context process.

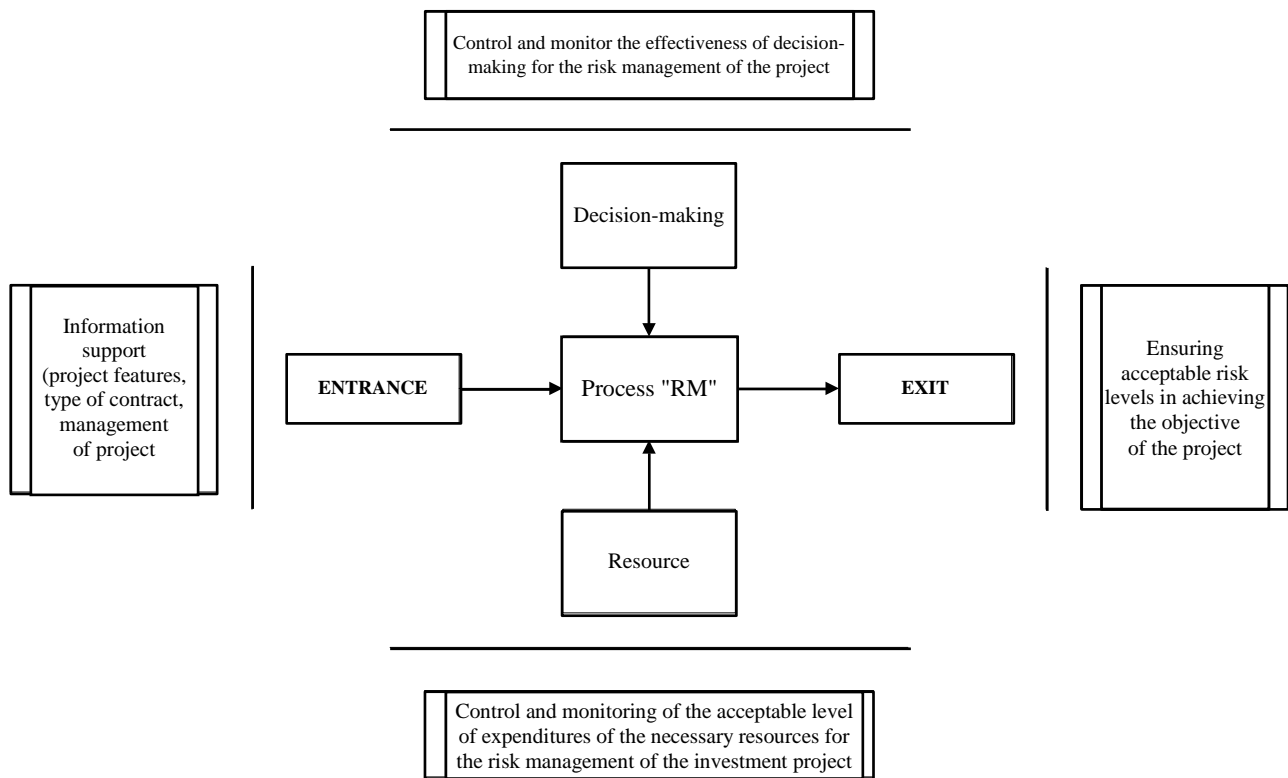

Fig. 1. A business process scheme of risk management in an investment project (developed by the authors)

If the business process gets the code PrP.1, its components will get the subprocess codes PrP.1.1, PrP.1.2 ... PrP.1.n. Subprocesses of RM are: risk identification, analysis, evaluation of the identified risks, development of a risk management plan, monitoring and risk control, preparing reports on risks etc. According to the international standard ISO 31000: 2009 "Risk Management – Principles and Guidance" [23], the business process of RM interacts with such components as communication and consultation, the database of the project risks, setting the context. A detailed scheme of the business process is shown in Fig. 2.

The business process RM, which is a providing process should be focused on supporting the basic processes of the project. These include: BP.1 Design; BP.2 Purchase of

goods; BP.3 Construction work; BP.4 Putting into operation; BP.5 Operation. Each basic process has a subprocess, which is implemented step by step. Integrity and sequence of subprocesses of basic processes depend on the integrated process RM. Fig. 3 shows the function of subprocesses providing the process RM in accordance with the basic processes of project management. Moreover it is expedient to note that subprocesses PrP.1.1 – 1.4 (identification, analysis, risk assessment and development activities of management work in parallel with the BP.1 (design) and PrP.1.5 (risk monitoring) works during the implementation of the process BP.2 – 5 (Procurement of goods, Construction, Commissioning, Operation). The approach involves prevention of project risks and leads it to a successful completion.

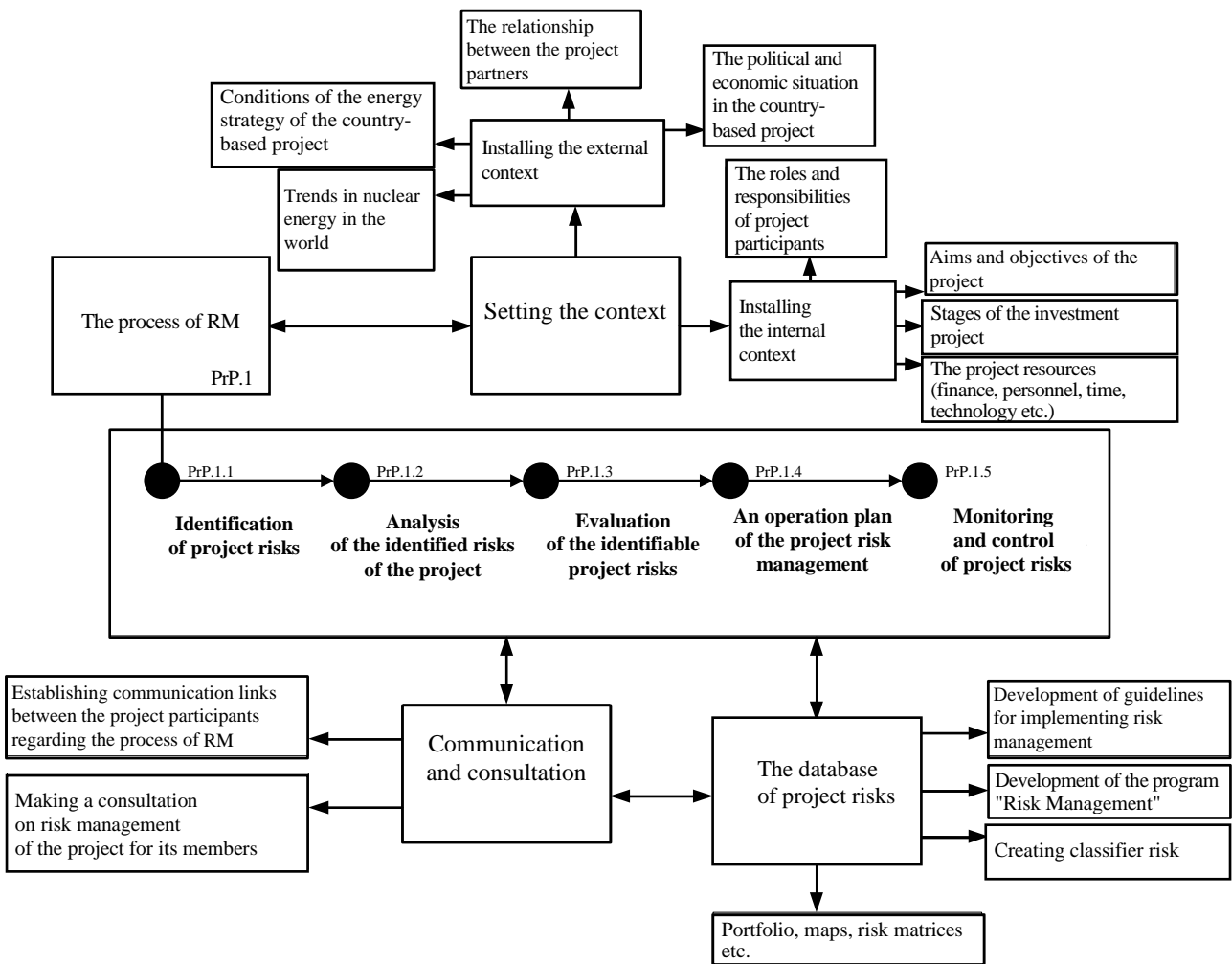

Fig. 2. The detailed business process of risk-management in the project Kh3Kh4 (developed by the authors)

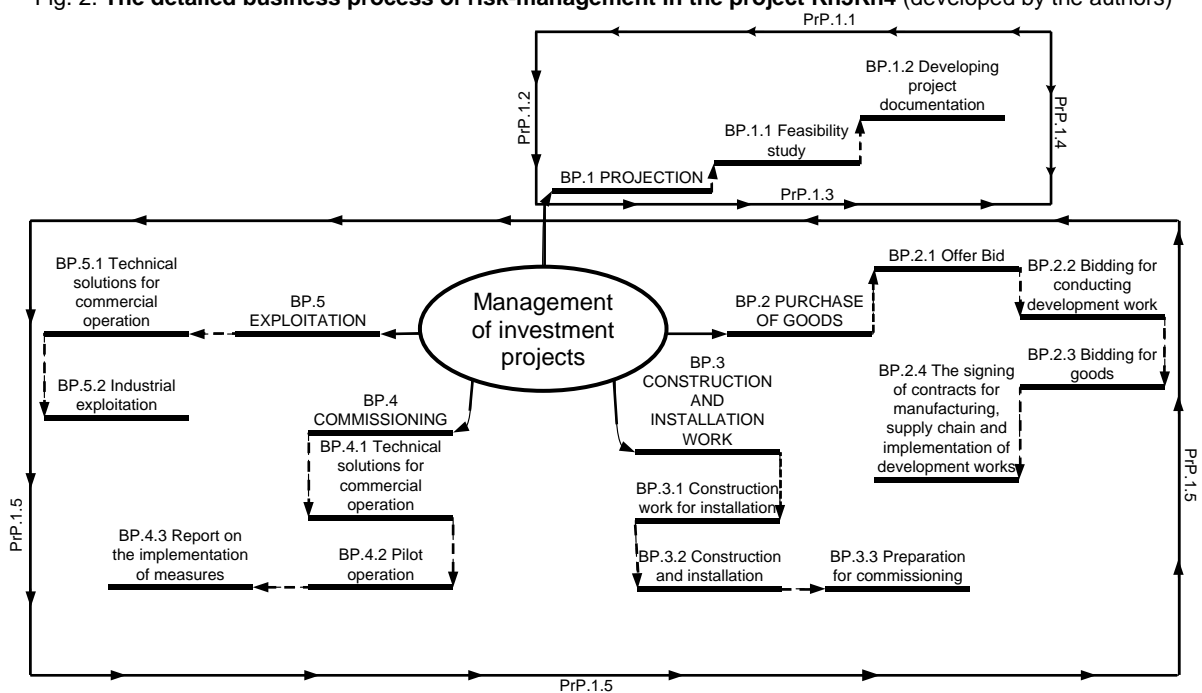

Fig. 3. A scheme of providing the process of risk management operation during the implementation of the basic processes of the project Kh3Kh4 (developed by the authors)

Kh3Kh4 feasibility study includes the concept of governance, which involves such business processes as: development and keeping to schedules, quality assurance, cost management [24, p. 9]. Risk management in this concept takes place in block decisions on the implementation of corrective measures, i.e. risks are taken into consideration after becoming apparent. In the authors' view, this approach is not effective because it does not perform a preventive function. These business processes at power generation enterprises refer to support processes (providing processes). So a block diagram of providing project management processes Kh3Kh4 including the statements of risk management is shown in Fig. 4.

Risk management of the project, which is integrated into the management system, must correspond to the following characteristics [1, p. 64–65]:

1) application of a systematic approach to risk management, which involves integrity, complexity, system's ability to integrate new elements;

2) integration with the risk management of each participant who is involved in the project, i.e. correspondence to

the strategies of economic security, companies, banks, insurance companies, etc., and operational features;

3) correspondence of goals and objectives of the project, defining the highly specific nature of decisions within the project management system;

4) focus on risk situations that affect the deterioration of the financial stability of the company;

5) support to other basic and providing business processes for successful implementation of the project.

Risk management is an effective tool for monitoring deviations in individual business processes, that take direct part in the implementation of an investment project. Constant monitoring and control of risk-making factors, abnormal and emergency situations can prevent the emergency and increase the effectiveness of the investment project. The systems approach gives an opportunity to identify the investment project management system, its elements and processes (risk management is integrated into them). The process approach in management of the investment project makes it possible to implement new business processes and support its basic and providing processes.

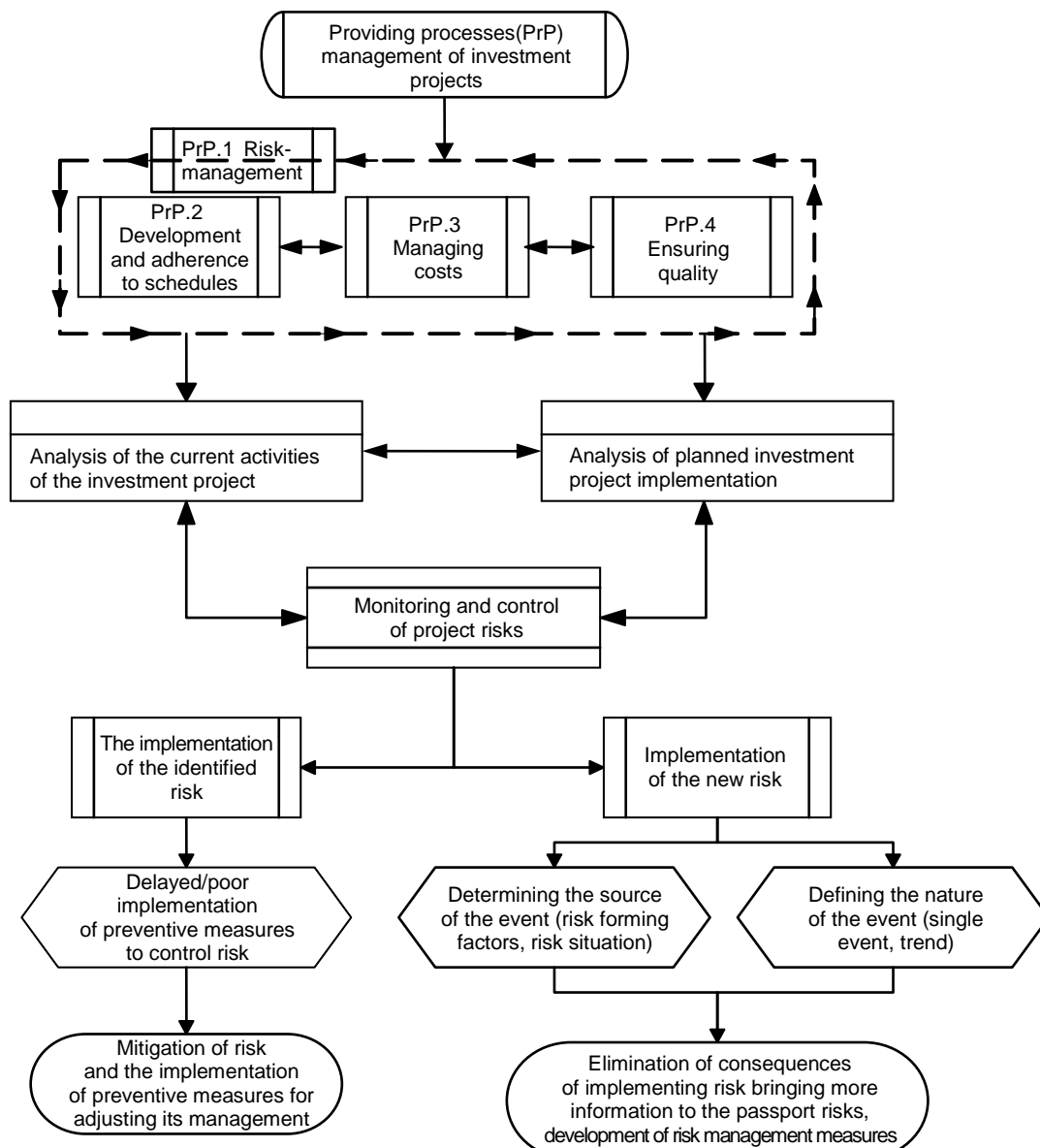

Fig. 4. A scheme of providing management processes in the investment project Kh3Kh4, including the statements of risk management (compiled by the authors, using [24, p. 9] as a basis)

Designing risk management of investment projects, which is implemented by power generation enterprises, requires a combination of system, process and situational approaches for visualization of management of their basic stages. The decomposition project management system can prevent risk situations by using the tools of risk management.

The originality of the study is in the improvement of the investment project management concepts of the development of scientific and methodological basis for designing risk management, using the system, process and situational approaches on the integration basis in risk management and turning the focus of the risk management from the corrective function to a preventive one. It is based on the determination of the background of the risks that are specific for a certain investment project at a power generation enterprise.

The practical value of the study is in the detailed description of the process of risk management for the investment project at the plant.

Further scientific research will be focused on the evaluation of procedure effectiveness in risk management in the context of the feasibility of using its equipment.

References: 1. Грачева М. В. Риск-менеджмент инвестиционного проекта / М. В. Грачева, А. Б. Секерина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 544 с. 2. Kaplan R. S. Risk Management and the Strategy Execution System / R. S. Kaplan // *Balanced Scorecard Report*; Harvard Business School Publishing Corporation. – 2009. – Vol. 11, No. 6, November-December. – P. 3–8. 3. Катасонов В. Ю. Проектное финансирование: организация, управление риском, страхование : монография / В. Ю. Катасонов, Д. С. Морозов. – М. : Анкил, 2000. – 272 с. 4. Королькова Е. М. Риск-менеджмент: управление проектными рисками / Е. М. Королькова. – Тамбов : Изд-во ФГБОУ ВПО ТГТУ, 2013. – 160 с. 5. Марцынковский Д. А. Разработка методов интеграции систем менеджмента на основе стандартов ISO, принципов управления качеством и рисками : дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством : предпринимательство" / В. А. Марцынковский ; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования "Иркутский государственный технический университет". – Иркутск, 2010. – 216 с. 6. Hilsen D. Practical Project Risk-Management. The ATOM Methodology / D. Hilsen, P. Simon. – Virginia, USA : Management Concept, Inc., 2012. – 241 p. 7. Шлопаков А. В. Управление рисками при реализации инвестиционных строительных проектов / А. В. Шлопаков // *Российское предпринимательство*. – 2013. – № 3 (225). – С. 25–30. 8. Soin K. Risk and risk management in management accounting and control / K. Soin, P. Collier // *Management Accounting Research*. – 2013. – Vol. 24, issue 2, June. – P. 82–87. 9. Yima R. A study of the impact of project classification on project risk indicators / R. Yima, J. Castaneda, T. Doolen et al. // *International Journal of Project Management*. – 2015. – Vol. 33, issue 4, May. – P. 863–876. 10. Feng G. Effects of project governance structures on the management of risks in major infrastructure projects: A comparative analysis / G. Feng, Y. Chang-Richards, S. Wilkinson et al. // *International Journal of Project Management*. – 2014. – Vol. 32, issue 5, July. – P. 815–826. 11. Турко М. О. Теоретичні основи управління ризиками підприємства / М. О. Турко // *Економіка розвитку*. – 2011. – № 4 (60). – С. 85–89. 12. Галсанов Б. Б. Формирование системы риск-менеджмента инвестиционной деятельности предпринимательских структур : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством : предпринимательство"; 08.00.10 "Финансы, денежное обращение и кредит" / Б. Б. Галсанов ; Государственное образовательное учреждение

высшего профессионального образования "Читинский государственный университет". – СПб., 2009. – 19 с. 13. Манаенко І. М. Механізм інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку підприємств електроенергетики : дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.04 "Економіка та управління підприємствами" (за видами економічної діяльності) / І. М. Манаенко ; Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут". – К., 2014. – 205 с. 14. Нотовський П. В. Формування стратегій оцінювання ризику інвестицій на підприємствах електроенергетики : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.04 "Економіка та управління підприємствами" (за видами економічної діяльності) / П. В. Нотовський ; Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут". – Х., 2013. – 24 с. 15. Зубакин В. А. Модели и методы управления гидроэнергетическими компаниями в условиях либерализации рынка : дис. ... докт. экон. наук : спец. 08.00.13 "Математические и инструментальные методы экономики" / В. А. Зубакин ; ГОУ ВПО "Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова". – М., 2006. – 383 с. 16. Калинчик В. П. Оценка рисков генерации энергии из возобновляемых источников / В. П. Калинчик, М. Т. Корюгина // *Техніка в сільськогосподарському виробництві, галузеве машинобудування, автоматизація*. – 2013. – Вип. 26. – С. 225–230. 17. Павлова О. С. Риск-менеджмент на российских энергетических предприятиях / О. С. Павлова // *Вестник научно-технического развития*. – 2011. – № 6 (46). – С. 34–43. 18. Енергетична стратегія України до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 1071. – К., 2013. – 166 с. 19. Про схвалення техніко-економічного обґрунтування будівництва енергоблоків № 3 і 4 Хмельницької атомної електростанції : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 липня 2012 року № 498-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498-2012-%D1%80>. 20. Хмельницькая АЭС. Техніко-економічне обґрунтування спорудження енергоблоків № 3, 4. В 23-х т. Т. 21. Обоснование экономической эффективности расширения АЭС – 43-814.203.004.ОЭ.21. – 2012. – 119 с. 21. Енергоатом хоче будувати енергоблоки Хмельницької АЕС спільно з чеською Skoda / Інформаційне агентство УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.ua/energetics/1069822-energoatom-hoche-buduvati-energlobloki-hmel-nitskoji-aes-splino-z-cheskoju-skoda.html>. 22. Система менеджмента качества. Основные положения и словарь (Международный стандарт ISO 9000:2005, IDT) : Национальный стандарт Украины ДСТУ ISO 9000:2007. – К. : Держспоживстандарт України, 2008. – 35 с. 23. Risk management. Risk assessment techniques : International standard ISO/IEC 31010:2009 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.previ.be/pdf/31010_FDIS.pdf. 24. Хмельницькая АЭС. Техніко-економічне обґрунтування спорудження енергоблоків № 3, 4. В 23-х т. Т. 14. Организация управления проектом – 43-814.203.004.ОЭ.14. – 2012. – 83 с.

References: 1. Gracheva M. V. *Risk-menedzhment investitsionnogo proekta* [Risk management of the investment project] / M. V. Gracheva, A. B. Sekerina. – М. : YuNITI-DANA, 2009. – 544 p. 2. Kaplan R. S. Risk Management and the Strategy Execution System / R. S. Kaplan // *Balanced Scorecard Report*; Harvard Business School Publishing Corporation. – 2009. – Vol. 11, No. 6, November-December. – P. 3–8. 3. Katasonov V. Yu. *Proektnoe finansirovanie: organizatsiya, upravlenie riskom, strakhovanie : monografiya* [Project finance: the organization, risk management, insurance : monograph] / V. Yu. Katasonov, D. S. Morozov. – М. : Ankil, 2000. – 272 p. 4. Korolkova E. M. *Risk-menedzhment: upravlenie proektnymi riskami* [Risk management: management of project risks] / E. M. Korolkova. – Tambov : Izd-vo FGBOU VPO "TGTU", 2013. – 160 p. 5. Martsynkovskiy D. A. *Razrabotka metodov integratsii sistem menedzhmenta na osnove standartov ISO, printsipov upravleniya*

kachestvom i riskami [Development of methods for the integration of management systems based on standards ISO, quality and risk management principles] : dis. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.05 "Ekonomika i upravlenie narodnym khozyaystvom : predprinimatelstvo" / D. A. Martsynovskiy ; Gosudarstvennoe obrazovatelnoe uchrezhdenie vysshego professionalnogo obrazovaniia "Irkutskiy gosudarstvennyy tekhnicheskiiy universitet". – Irkutsk, 2010. – 216 p. 6. Hilson D. Practical Project Risk-Management. The ATOM Methodology / D. Hilson, P. Simon. – Virginia, USA. ; Management Concept, Inc. – 2012. – 241 p. 7. Shlopakov A. V. *Upravlenie riskami pri realizatsii investitsionnykh stroitelnykh projektov* [Risk management in the implementation of investment construction projects] / A. V. Shlopakov // Rossiyskoe predprinimatelstvo. – 2013. – No. 3 (225). – P. 25–30. 8. Sojn K. Risk and risk management in management accounting and control / K. Sojn, P. Collier // Management Accounting Research. – 2013. – Vol. 24, issue 2, June. – P. 82–87. 9. Yima R. A study of the impact of project classification on project risk indicators / R. Yima, J. Castaneda, T. Doolen et al. // International Journal of Project Management. – 2015. – Vol. 33, issue 4, May. – P. 863–876. 10. Feng G. Effects of project governance structures on the management of risks in major infrastructure projects: A comparative analysis / G. Feng, Y. Chang-Richards, S. Wilkinson et al. // International Journal of Project Management. – 2014. – Vol. 32, issue 5, July. – P. 815–826. 11. Turko M. O. *Teoretichni osnovy upravlinnia ryzykami pidpriemstva* [Theoretical Foundations of Company Risk Management] / M. O. Turko // Ekonomika rozvytku. – 2011. – No. 4 (60). – P. 85–89. 12. Galsanov B. B. *Formirovanie sistemy risk-menedzhmenta investitsionnoy deyatelnosti predprinimatelskikh struktur* [Formation of the risk management system of investment activities of business structures] : avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.05 "Ekonomika i upravlenie narodnym khozyaystvom : predprinimatelstvo" ; 08.00.10 "Finansy, denezhnoe obrashchenie i kredit" / B. B. Galsanov ; Gosudarstvennoe obrazovatelnoe uchrezhdenie vysshego professionalnogo obrazovaniya "Chitinskiy gosudarstvennyy universitet". – SPb., 2009. – 19 p. 13. Manaenko I. M. *Mekhanizm investytsiynoho zabezpechennia innovatsiynoho rozvytku pidpriemstv elektroenerhetyky* [The mechanism of investment support of innovative development of the power industry] : dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.04 "Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy" (za vydamy ekonomichnoi diialnosti) / I. M. Manaenko ; Natsionalnyi tekhnichnyi universytet Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut". – K., 2014. – 205 p. 14. Notovskiy P. V. *Formuvannia stratehii otsiniuvannia ryzyku investytsii na pidpriemstvakh elektroenerhetyky* [Formation of strategies for risk assessment of investments at power plants] : avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.00.04 "Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy" (za vydamy ekonomichnoi diialnosti) / P. V. Notovskiy ; Natsionalnyi tekhnichnyi universytet "Kharkivskiy politekhnichnyi instytut". – Kh., 2013. – 24 p. 15. Zubakin V. A. *Modeli i metody upravleniya gidroenergeticheskimi kompaniyami v usloviyakh liberalizatsii rynku* [Models and methods of management of hydropower companies in the liberalized market] : dis. ... dokt. ekon. nauk : spets. 08.00.13 "Matematicheskie i instrumentalnye metody ekonomiki" / V. A. Zubakin ; GOU VPO "Rossiyskaya ekonomicheskaya akademiya im. G. V. Plekhanova". – M., 2006. – 383 p. 16. Kalinchik V. P. *Otsenka riskov generatsii energii iz vozobnovlyaemykh istochnikov* [Risk assessment of energy generation from renewable sources] / V. P. Kalinchik, M. T. Kokorina // Tekhnika v silskohospodarskomu vyrobnytvstvi, haluzeve mashynobuduvannia, avtomatyzatsiia. – 2013. – Issue. 26. – P. 225–230. 17. Pavlova O. S. *Risk-menedzhment na rossiyskikh energeticheskikh predpriyatiyakh* [Risk management in the Russian energy companies] / O. S. Pavlova // Vestnik nauchno-tekhnicheskogo razvitiya. – 2011. – No. 6 (46). – P. 34–43. 18. Enerhetychna stratehiia Ukrainy do 2030 roku : Rozporiadzhennia

Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.07.2013 r. No. 1071. – K., 2013. – 166 p. 19. Pro skhvalennia tekhniko-ekonomichnoho obruntuвання budivnytstva enerhoblokov No. 3 i 4 Khmelnytskoiy atomnoi elektrostantsii : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 04 lypnia 2012 roku No. 498-r [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/498-2012-%D1%80>. 20. Khmelnytskaya AES. Tekhniko-ekonomicheskoe obosnovanie sooruzheniya energoblokov No. 3, 4. In 23 vol. Vol. 21. Obosnovanie ekonomicheskoy effektivnosti rasshireniya AES – 43-814.203.004.OE.21. – 2012. – 119 p. 21. Informatsiine ahentstvo UNIAN / Enerhoatom khoche buduvaty enerhobloky Khmelnytskoiy AES spilno z cheskoiu Skoda [Electronic resource]. – Access mode : <http://economics.uni.an.ua/energetics/1069822-energoatom-hoche-buduvati-energobloki-hmelnytskoiy-aes-spilno-z-cheskoyu-skoda.html>. 22. Sistema menedzhmenta kachestva. Osnovnye polozheniya i slovar (Mezhdunarodnyy standart ISO 9000:2005, IDT) : Natsionalnyi standart Ukrainy DSTU ISO 9000:2007. – K. : Derzhspozhyvstandart Ukrainy, 2008. – 35 p. 23. Risk management. Risk assessment techniques : International standard ISO/IEC 31010:2009 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.previ.be/pdf/31010_FDIS.pdf. 24. Khmelnytskaya AES. Tekhniko-ekonomicheskoe obosnovanie sooruzheniya energoblokov No. 3, 4. In 23 vol. Vol. 14. Organizatsiya upravleniya projektom – 43-814.203.004.OE.14. – 2012. – 83 p.

Information about the authors

V. Kotelenets – PhD in Engineering, Associate Professor, EOQ auditor, Head of the Service of Quality at the South-Ukrainian nuclear power plant SD "South-Ukrainian NPP" (Yuzhnoукраїнськ, Mykolaiv region, Ukraine, 55000, e-mail: ook@sunpp.atom.gov.ua).

R. Iaresko – postgraduate student, assistant of the Department of International Economy of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" (37 Peremohy Ave., Kyiv, Ukraine, 03056, e-mail: renata_yaresko@ukr.net).

Інформація про авторів

Котеленець Валерій Григорович – канд. техн. наук, доцент, аудитор ЕОК, начальник Служби якості Южно-Української атомної електростанції ВП "Южно-Українська АЕС" (м. Южноукраїнськ, Миколаївська обл., Україна, 55000, e-mail: ook@sunpp.atom.gov.ua).

Яресько Рената Сергіївна – аспірант, асистент кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" (просп. Перемоги, 37, м. Київ, Україна, 03056, e-mail: renata_yaresko@ukr.net).

Інформація об авторах

Котеленець Валерій Григорьевич – канд. техн. наук, доцент, аудитор ЕОК, начальник Служби якості Южно-Української атомної електростанції ИП "Южно-Українская АЭС" (г. Южноукраїнськ, Николаевская обл., Украина, 55000, e-mail: ook@sunpp.atom.gov.ua).

Яресько Рената Сергеевна – аспірант, асистент кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут" (просп. Перемоги, 37, г. Київ, Україна, 03056, e-mail: renata_yaresko@ukr.net).

Стаття надійшла до ред.
08.09.2015 р.

ЦІЛЬОВІ ПАРАМЕТРИ ПЛАНУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Лігоненко Л. О.

Обґрунтовано цільові параметри інноваційного розвитку на основі бенчмаркінгового підходу; розроблено пропозиції щодо формування внутрішніх цільових систем інноваційності на підприємствах та переліку показників плану інноваційного розвитку підприємства.

Використано такі методи дослідження, як: критичний аналіз державних стратегічних документів України, зокрема Стратегії-2020, та системи показників, що містить у собі офіційна статистика України; порівняльний аналіз на основі даних Глобального індексу інновацій (*The Global Innovation Index, GI*) та Табло європейських інновацій (*European Innovation Scoreboard, EIS*).

Одним із головних питань у процесі розроблення планових документів (політики, стратегії чи програми) є визначення цілей та показників плану інноваційного розвитку.

Стратегія сталого розвитку "Україна-2020", хоча і визначає інноваційну орієнтацію економіки України, не містить у собі жодного показника, який характеризує інноваційні процеси чи їх наслідки на мікрорівні. З огляду на це у статті розкрито методологію міжнародних систем оцінювання інноваційності: *GI* та *EIS*. Здійснено порівняльний аналіз оцінних показників України та інших країн ЄС та світу; визначено пріоритетні напрями зусиль щодо зростання інноваційності українських підприємств.

Підприємствам запропоновано здійснювати формування внутрішніх цільових систем інноваційності, які є невід'ємною частиною їх планів інноваційного розвитку, а також декомпозицію цільових показників інноваційності. Наведено рекомендації щодо формування переліку показників плану інноваційного розвитку, а також визначено необхідні передумови їх використання.

Викладені підходи має бути покладено в основу розроблення на державному рівні Методичних рекомендацій для суб'єктів господарювання щодо планування їх інноваційного розвитку, а також запропоновано для використання на підприємствах.

Ключові слова: інноваційний розвиток, планування інноваційного розвитку на підприємстві, цільові параметри інноваційного розвитку підприємства, показники плану інноваційного розвитку підприємства.

ЦЕЛЕВЫЕ ПАРАМЕТРЫ ПЛАНИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Лігоненко Л. А.

Обоснованы целевые параметры инновационного развития на основе бенчмаркингового подхода; разработаны предложения по формированию внутренних целевых систем инновационности и перечня показателей плана инновационного развития предприятия.

Использованы такие методы исследования, как: критический анализ государственных стратегических документов Украины, в частности Стратегии-2020, и системы показателей, которые содержит официальная статистика Украины; сравнительный анализ на основе данных Глобального индекса инноваций (*The Global Innovation Index, GI*) и Табло европейских инноваций (*European Innovation Scoreboard, EIS*).

Одним из главных вопросов при разработке плановых документов (политики, стратегии или программы) является определение целей и показателей плана инновационного развития.

Стратегия устойчивого развития "Украина-2020", хотя и определяет инновационную ориентацию экономики Украины, не содержит ни одного показателя, который характеризует инновационные процессы или их последствия на микроуровне. Поэтому раскрыта методология международных систем оценивания инновационности: *GII* и *EIS*. Осуществлен сравнительный анализ оценочных показателей Украины и других стран ЕС и мира; определены приоритетные направления усилий по росту инновационности украинских предприятий.

Предприятиям предложено осуществить формирование внутренних целевых систем инновационности, которые являются неотъемлемой частью их планов инновационного развития, а также декомпозицию целевых показателей инновационности. Приведены рекомендации относительно формирования перечня показателей планов инновационного развития, а также определены необходимые предпосылки их использования.

Изложенные подходы следует положить в основу разработки на государственном уровне Методических рекомендаций для субъектов хозяйствования по планированию их инновационного развития, а также предложить для использования на предприятиях.

Ключевые слова: инновационное развитие, планирование инновационного развития на предприятии, целевые параметры инновационного развития предприятия, показатели плана инновационного развития предприятия.

TARGET PARAMETERS OF ENTERPRISE INNOVATIVE DEVELOPMENT PLANNING

L. Ligonenko

The target parameters of innovative development have been substantiated based on a benchmarking approach; propositions have been developed as to the creation of corporate target systems of innovativeness and the list of indicators of an enterprise innovative development plan.

The following methods of research have been used: critical analysis of Ukraine's government strategic documents, in particular the Strategy-2020 and the system of indexes of the official statistics of Ukraine; comparative analysis based on the Global Innovation Index (GII) and the European Innovation Scoreboard (EIS).

One of the key issues in the development of routine documents (policy, strategy or program) is the definition the goals and indexes of the innovative development plan.

Regardless of the fact that the strategy of sustainable development "Ukraine-2020" determines the innovative direction of the economy, it does not contain any indicators that characterize innovative processes or their effects at the micro level. So, the methods of international systems for assessment of innovativeness *GII* and *EIS* have been described. A comparative analysis of performance indicators of Ukraine and other countries in the EU and around the world has been made; priority directions of making efforts to increase innovativeness of Ukrainian enterprises have been defined.

Enterprises have been offered to create their own corporate target systems of innovation, which are an inherent part of their plans of innovative development. Decomposition of target indicators of innovativeness have been proposed. Recommendations for listing performance indicators have been given and the necessary preconditions for using them have been defined.

The proposed approaches should be the basis for the development of state-level methodological guidelines for economic entities in order to plan their innovative development and they should be used at enterprises.

Keywords: innovative development, planning of innovative development at an enterprise, target parameters of enterprise innovative development, indicators of the enterprise innovative development plan.

У сучасних умовах господарювання інноваційний розвиток є об'єктивною необхідністю для українських підприємств. Серед підприємницького корпусу України зростає усвідомлення того факту, що в умовах переходу до економіки знань тільки цілеспрямоване формування інтелектуального капіталу обумовить здобутки в бізнесі і що іншого шляху вибороти (сформувати) конкурентні переваги, ніж впровадження інновацій, немає.

Проблематику інноваційного розвитку вже тривалий час є предметом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, зокрема відображено у працях [1 – 6]. У статті [7] здійснено систематизацію наявних трактувань цього поняття, що дозволило визначити різноманітні підходи до трактування його сутності: макро- та мікроекономічний, системний, процесний, стратегічний тощо. Незважаючи на наявність різних трактувань, доведено, що визначальними характеристиками цього типу розвитку є: свідоме формування та цілеспрямоване використання інноваційного потенціалу підприємства, опанування стандартів і технологій, орієнтованих на широке впровадження інновацій у діяльність підприємства, здійснення інноваційної діяльності на засадах концепції "відкритих інновацій", що передбачає нову якість взаємодії влади та бізнесу, освіти, науки та підприємницького сектору; широке впровадження не тільки технологічних (процесних та продуктових), а й організаційних (управлінських) новацій.

Інноваційний розвиток підприємства безперечно має бути об'єктом управління, у тому числі планування як однієї з його найважливіших функцій. Для активізації інноваційного розвитку українських підприємств необхідна не просто їх зацікавленість у наукових розробках та співпраці з університетами, а планомірне перетворення їх в інновації, тобто планове впровадження нових знань, технологічних та управлінських ідей в усі без винятку сфери (види) своєї діяльності. Підвищення результативності впровадження в господарську діяльність підприємства наукових розробок, швидке та результативне перетворення їх у конкретні результати на всіх етапах інноваційного процесу потребує впровадження планування інноваційного розвитку підприємства.

Метою даного дослідження є обґрунтування цільових параметрів інноваційного розвитку на основі бенчмаркінгового підходу; розроблення пропозицій щодо формування внутрішніх цільових систем інноваційності на підприємствах та переліку показників плану інноваційного розвитку підприємства.

Планування інноваційного розвитку підприємства, як відомо, має містити в собі: оцінювання інноваційного потенціалу підприємства, визначення можливостей зростання результативності його формування та реалізації; обґрунтування цільових параметрів та пріоритетів інноваційного розвитку, економічне обґрунтування доцільних та перспективних напрямів та форм інноваційного розвитку; підготовку системи планових документів (інноваційної політики та стратегії, програми інноваційного розвитку), деталізацію та доведення до виконавців їх положень та завдань, ініціювання та економічне обґрунтування інноваційних проєктів, які забезпечують досягнення визначених цілей; оцінювання результативності та організацію моніторингу виконання плану інноваційного розвитку.

Одним із визначальних питань у процесі розроблення будь-якого планового документа (інноваційної політики, стратегії чи програми) є визначення цілей інноваційного розвитку, які має бути ідентифіковано, погоджено із власним інноваційним потенціалом, адаптовано до зовнішнього оточення, деталізовано до конкретних показників, які відображають прагнення підприємства, їх цільовий стан із точки зору участі в інноваційному процесі та впровадження інновацій у господарську діяльність.

Відповідно до прийнятої Стратегії сталого розвитку "Україна-2020", Україна "має стати державою із сильною економікою та передовими інноваціями" [8]. Серед 25 визначальних показників, що оцінюють хід виконання реформ та програм, передбачених Стратегією, на жаль, немає жодного показника, який характеризує інноваційні процеси чи їх наслідки на мікрорівні. Визначено лише стратегічні завдання щодо створення макроекономічних умов: участь України в міжнародному дослідженні якості освіти PISA та наявність у переліку 50 кращих держав-учасниць такого дослідження, а також частка проникнення широкосмугового Інтернету (має становити 25 абонентів на 100 осіб). Тобто український бізнес насправді залишився без орієнтирів свого інноваційного розвитку, які має бути закладено в інноваційну політику, стратегію, плани та програми.

Ураховуючи глобалізаційні процеси та європейські прагнення України, визначення цільових орієнтирів інноваційного розвитку підприємств має брати до уваги наявний міжнародний досвід, зокрема показники інноваційності, які використовують у міжнародних рейтингових системах, що набули міжнародного визнання. Хоча всіх їх використовують для міжкраїнних порівнянь та рейтингування країн, урахування переліку та поточних значень оцінних показників (зокрема в таких аспектах: найкраще, середнє, поточне значення по Україні, країнах ЄС, країнах пострадянського простору, що увійшли до в ЄС, тощо) визнано корисним для визначення цільових параметрів інноваційного розвитку на мікрорівні формування цільового портрету інноваційно активного українського підприємства.

Доцільність такого підходу полягає також у тому, що підприємство є мікроекономічною системою, яка в тому числі формує параметри інноваційності для макrorівня (регіонів, країни), тобто для належного міжнародного визнання інноваційності економіки України загалом. Менеджмент українських підприємств має бути щонайменше обізнаним у системі оцінювання, яку використовують для міжкраїнних порівнянь, а оптимально – своїми цілеспрямованими діями (у процесі управління інноваційним розвитком) сприяти поліпшенню визначених показників та характеристик.

Виходячи з наведених міркувань було проаналізовано дві міжнародних рейтингових системи міжкраїнних порівнянь: Глобальний індекс інновацій (*The Global Innovation Index, GII*) [9] та Табло європейських інновацій (*European Innovation Scoreboard, EIS*) [10].

Глобальний індекс інновацій (*The Global Innovation Index*) [9] – це глобальне дослідження і рейтинг країн світу за показником рівня розвитку інновацій, що супроводжує його. Дослідження проводять із 2007 р. за методикою міжнародної бізнес-школи INSEAD (Франція). На цей момент визнано як найбільш повний комплекс показників інноваційного розвитку у різних країнах світу.

У процесі розрахунку індексу GII використано широкий погляд на інновації, що передбачає врахування значного переліку оцінних показників (більш ніж 80). Індекс GII визнано цінним інструментом тестування для полегшення державно-приватного діалогу, у процесі якого політики, лідери бізнесу та інші зацікавлені сторони можуть на систематичній основі оцінити прогрес у сфері розроблення та впровадження інновацій, забезпечення переходу на інноваційний шлях розвитку.

Методологія рейтингового оцінювання інноваційності країн є такою. Глобальний індекс інновацій спирається на два субіндекси: індексу входу інновації (тобто передумов) та індексу виходу інновації (тобто їх результатів). Під час обчислення індексу входу інновації враховують такі елементи (фактори) національної економіки, які дозволяють здійснювати інноваційну діяльність, як: 1) установи; 2) людський капітал, наука та дослідження; 3) інфраструктура;

4) привабливість ринку і 5) привабливість бізнесу. Індекс виходу інновацій охоплює 2 типи інноваційних виходів: 1) наукові результати і 2) творчі результати.

Інформаційно-аналітичною передумовою розрахунку Глобального індексу інновацій є дані статистичних спостережень, а також експертні оцінки спеціально підібраних експертів.

За результатами оцінювання Україна посідає 63-тє місце серед 123 економік світу. Вона поліпшила свою оцінку попередньо з минулим роком (2013 р. – 71-ше), але не відновила до своїх найкращих результатів (2010 р. – 61-ше). Оцінки в межах окремих складових частин є такими: установи – 103-тє, людський капітал, наука та дослідження – 45-тє, інфраструктура – 107-ме, привабливість ринку – 90-тє, привабливість бізнесу – 87-ме, наукові результати – 32-ге, творчі результати – 77-ме місце. Загалом за вихідним субіндексом Україна посіла 46-тє, за вхідним – 88-ме місце. Таким чином, для підвищення міжнародних

оцінок необхідні, перш за все, термінові зусилля для поліпшення стану справ щодо тих складових частин оцінювання, які посіли найгірші рейтингові місця.

Більшість параметрів оцінювання залежать від інституцій макrorівня: державних, наукових та освітніх установ. Результати діяльності бізнес-структур впливають на значення показників за 2-ма складовими частинами оцінювання: привабливістю бізнесу (мають на увазі готовність підприємств до впровадження інновацій) та творчими результатами.

Для усвідомлення реального рівня інноваційності української економіки, тобто не тільки рейтингового місця, а й досягнутих значень оцінних параметрів, у табл. 1 наведено фактичні значення окремих оцінних показників по Україні, Швейцарії (яка посіла перше місце в Глобальному рейтингу інновацій) та Естонії (пострадянської країни, молодого члена ЄС), а також найкраще значення відповідного оцінного показника та країну, в якій його досягнуто.

Таблиця 1

Перелік та значення окремих оцінних показників Глобального рейтингу інновацій-2014 (GII-2014)
[The list and interpretation of some value performance indicators of The Global Innovation Index-2014 (GII-2014)]

Номер та назва показника	Україна	Найкраще значення	Швейцарія	Естонія
1	2	3	4	5
Р.5. Привабливість бізнесу				
5.1. Інформаційні працівники				
5.1.1. Частка працівників у наукоємних сферах діяльності, % від загальної чисельності	33,82	57,18 Люксембург	49,84	41,89
5.1.2. Частка компаній, які пропонують формальне навчання для своїх працівників, % від загального обсягу	24,60	79,20 Китай	н/д	69,30
5.1.3. Валові витрати на НДР, % від ВВП	0,41	3,32 Ізраїль	2,20	1,30
5.1.4. Валові витрати на НДР, які фінансуються комерційними підприємствами, % від загальної чисельності	55,71	84,45 Ізраїль	73,50	57,40
5.2. Інноваційні зв'язки				
5.2.1. Співробітництво університетів та бізнесу (експертна оцінка)	40,70	80,70 Швейцарія	80,70	56,50
5.2.2. Стан кластерного розвитку (експертна оцінка)	2,87	5,49 Італія	5,28	3,68
5.2.3. Валові витрати на НДР, які фінансуються з-за кордону, % від загального обсягу	25,80	78,10 Мозамбік	60,00	10,00
5.2.4. Спільні підприємства та стратегічні альянси (кількість укладених угод)	0	0,40 Бахрейн	0,10	0
5.2.5. Кількість патентів, поданих більш ніж у 3 фірми	0	5,35 Японія	4,60	0,50
5.3. Поглинання знань				
5.3.1. Роялті та ліцензійні платежі, % від загального обсягу оптової торгівлі	0,80	20,44 Ірландія	5,50	0,30
5.3.2. Високотехнологічний імпорту, % від загального обсягу чистого імпорту	6,70	41,79 Гонконг	8,00	12,00
5.3.3. Імпорт інформаційно-комунікаційних послуг, % від загального обсягу зовнішньої торгівлі	0,50	4,52 Фіджі	0,20	1,70
5.3.4. Чисте надходження прямих іноземних інвестицій, % від ВВП	4,40	38,65 Гонконг	1,50	7,40
Р.6. Наукові результати				
6.1. Процес створення знань				
6.1.1. Патентні заявки, подані до національних відомств	7,51	43,66 Китай	4,10	0,70
6.1.2. Патентні заявки, подані через РСТ (Договір про патентну кооперацію)	0,36	23,70 Барбадос	11,70	12,00

1	2	3	4	5
6.1.3. Заявки на корисні моделі, подані до національного відомства	30,20	59,90 Китай	0	2,20
6.2. Вплив знань				
6.2.1. Темпи зростання ВВП на одного зайнятого	3,80	10,25 Нігерія	-0,20	2,00
6.2.2. Інтенсивність розвитку нового бізнесу, на 1 000 осіб працездатного віку (віком від 15 – 64 рр.).	0,90	22,51 Кіпр	2,50	0
6.2.3. Витрати на програмне забезпечення, % від ВВП	0,30	0,97 США	0,80	н/д
6.3. Поширення знань				
6.3.1. Надходження роялті та ліцензійних платежів, % від ВВП	0,10	5,08 США	5,00	0,10
6.3.2. Експорт високих технологій, % від ВВП	2,80	27,81 Китай	13,50	11,10
6.3.3. Експорт комп'ютерів та засобів зв'язку, % від обсягу експорту комерційних послуг	1,60	10,50 Коста Рика	0,20	2,30
6.3.4. Чистий обсяг здійснених прямих іноземних інвестицій, % від ВВП	0,70	655,23 Маврикій	5,00	4,90
Р.7. Творчі результати				
7.1. Нематеріальні активи				
7.1.1. Заявки на торговельні марки, які подані до національних агентств	91,70	257,80 Молдова	101,80	81,10
7.1.2. Заявки на торговельні марки, які подані до міжнародних агентств	0,90	8,56 Кіпр	8,10	2,70

Примітка. Складено на основі [9].

Note. Compiled based on [9].

Наведені дані наочно демонструють параметри інноваційно орієнтованого підприємства, яке цілеспрямовано формує свій інноваційний потенціал (показники р.5) та ефективно його використовує, маючи наукові та творчі здобутки (показники р.6 – р.7). Водночас можна бачити на прями першочергових зусиль – показники, за якими розрив між обраними для порівняння країнами є найбільшим. За результатами оцінювання ними має бути визнано зростання частки науково-технічних працівників та підприємств, що здійснюють діяльність у цій сфері, активний розвиток корпоративного навчання, збільшення витрат на НДР, які фінансуються безпосередньо підприємствами, пошук патентної та раціоналізаторської активності, участі у трансфері технологій, налагодження випуску та експорт високотехнологічної продукції та послуг.

Іншою проаналізованою рейтинговою системою міжкраїнних порівнянь стало Табло європейських інновацій (*European Innovation Scoreboard*) (*EIS*) [9] – інструмент Європейської комісії, розроблений у межах Лісабонської стратегії для забезпечення порівняльного оцінювання інноваційної діяльності в державах-членах ЄС. Загальний інноваційний індекс Європейського інноваційного табло (*3I*) вимірює порівняльну інноваційну спроможність країн Євро-союзу, їх основних конкурентів (США, Японії) та країн, охоплених політикою сусідства із ЄС (Хорватії, Туреччини, Ісландії, Норвегії, Швейцарії, Австралії, Канади та Ізраїлю).

Загальний європейський індекс формують на основі восьми субіндексів (людських ресурсів; відкритості та привабливості дослідницької системи; фінансів та можливостей; рівня інвестиційної активності підприємств; партнерства;

інтелектуальної власності; інноваторів; економічної ефективності), згрупованих у три такі блоки: система забезпечення (ресурси); інноваційна активність підприємств; результативність науково-технічної та інноваційної діяльності (віддача).

У звіті за 2014 рік, ураховуючи суттєві коливання значень оцінних показників та субіндексів, країни ЄС розподілено на 4 групи, залежно від значення оцінних показників щодо середньоєвропейського рівня:

- інноваційні лідери – Данія, Фінляндія, Німеччина і Швеція;

- послідовні інноватори – Австрія, Бельгія, Кіпр, Естонія, Франція, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Словенія і Велика Британія;

- помірні інноватори – Хорватія, Чеська Республіка, Греція, Угорщина, Італія, Литва, Мальта, Польща, Португалія, Словаччина та Іспанія;

- скромні інноватори – Болгарія, Латвія та Румунія.

Необхідно зазначити, що практично всі (крім Латвії) пострадянські та колишні країни соціалістичного табору на сьогодні здійснюють активну інноваційну політику, забезпечуючи інтенсивне відновлення свого інноваційного потенціалу та науково-технічних досягнень. Найбільші успіхи демонструє Естонія, яка входить до групи послідовних інноваторів.

У табл. 2 наведено перелік оцінних показників *EIS* (крім 1.1 – 1.2, які характеризують макроекономічні передумови та не залежить від діяльності підприємницьких структур) та їх фактичні значення за 2014 р. в аспекті визначених груп країн, залежно від активності інноваційної політики.

Перелік та значення окремих оцінних показників. Табло європейських інновацій-2014 (EIS-2014)
 [The list and interpretation of some value performance indicators. The European Innovation Scoreboard-2014, (EIS-2014)]

Виміри	Показники-індикатори	У середньому країни ЄС	Інноваційні лідери	Послідовні інноватори	Помірні інноватори	Скромні інноватори
P.1. Можливості						
1.3. Фінанси та підтримка	загальні витрати на дослідження та розроблення (R & D), % від ВВП	0,75	1,00	0,70	0,50	0,40
	обсяги венчурного капіталу, % від ВВП	0,277	0,30	0,30	0,20	0,10
1.4. Інвестиції в інновації	обсяги фінансування підприємницьким сектором витрат на дослідження, % від ВВП	1,31	2,10	1,30	0,50	0,20
	витрати на інновації (R & D), % від обороту	0,56	0,60	0,60	0,70	0,40
1.5. Зв'язки та підприємництво	малі та середні інноваційні підприємства (МСП), % від загальної кількості	31,80	39,20	37,50	23,5	12,70
	інноваційних МСП, які співпрацюють із іншими, % від загальної кількості	11,70	15,90	16,90	7,60	3,50
	частка підприємств, які отримують державне фінансування інновацій	7,30	11,00	7,80	4,40	2,10
1.6. Інтелектуальні активи	кількість виданих патентів, на мільйон населення	1,98	2,80	1,70	0,90	0,60
	кількість виданих соціально-орієнтованих патентів, на мільйон населення	0,92	1,30	0,80	0,40	0,30
1.7. Інтелектуальні активи	кількість зареєстрованих торговельних знаків та марок, на мільйон населення	5,91	7,40	7,70	4,40	3,70
	вартість зареєстрованих корисних моделей на мільйон населення	4,75	6,30	4,60	2,70	2,00
P.2. Наслідки						
2.1. Інноваційна активність	частка МСП, залучених до продуктових чи процесних інновацій, %	38,40	47,70	39,90	29,20	15,20
	частка МСП, залучених до маркетингових або організаційних інновацій, %	40,30	46,10	40,90	33,60	21,50
	високодинамічні інноваційні компанії, % від загальної кількості	16,20	19,00	16,10	14,70	13,20
2.2. Економічні наслідки	зайнятість у наукоємних видах діяльності (виробництво і послуги), % від загальної чисельності зайнятих	13,90	16,10	15,90	11,60	8,40
	експорт середньо- та високотехнологічних продуктів, % від загального експорту продуктів;	1,27	2,20	2,00	1,80	-3,20
	наукоємний експорт послуг, в % від загального експорту послуг	45,30	48,90	42,50	25,40	34,50
	продаж нових для підприємств та ринків інноваційних продуктів, % від обороту;	14,40	13,50	11,20	13,50	8,90
	експорт ліцензій та патентів, % від ВВП	0,77	1,00	0,70	0,30	0,30

Примітка. Складено на основі [10].
 Note. Compiled based on [10].

Яке місце у Європейському інноваційному табло посідає Україна? Офіційно питання поки що не має відповіді.

Ураховуючи важливість оцінювання інноваційного розвитку України, відповідно до усталеної європейської практики, Міністерством економіки України ще у 2010 р. в межах виконання Державної цільової програми розвитку системи інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації державної інноваційної політики та моніторингу стану інноваційного розвитку економіки було розроблено та ухвалено Методику приведення механізму аналітично-статистичного спостереження за станом інноваційного роз-

витку економіки у відповідність до стандартів Організації економічного співробітництва і розвитку та ЄС [11]. Методику було розроблено для забезпечення оцінювання рівня науково-технічного та інноваційного розвитку України, порівняно із країнами Організації економічного співробітництва і розвитку та ЄС. Результати розрахунків показників мали б використовувати для аналізу окремих компонентів інноваційного потенціалу України; використання міжнародного досвіду щодо застосування індикаторів Інноваційного табло ЄС, здійснення порівнянь стану розвитку інноваційного потенціалу України та інших країн світу, у першу

чергу – країн ЄС; розроблення заходів щодо прискорення інноваційного розвитку та формування відповідних державних науково-технічних програм та програм розвитку.

Хоча пройшло вже майже 5 років після урахування Методики, Держкомстат України так і не збирає та не публікує в систематизованому вигляді всю необхідну для розрахунків інформацію, що є суттєвою інформаційною перешкодою для розрахунку індексу *EIS* по Україні. Тобто користуватися цією методикою та самостійно обчислити значення всіх показників Європейського інноваційного табло практично неможливо.

Статистичний щорічник "Наукова та інноваційна діяльність в Україні" [12], хоч і містить у собі окремий розділ "Міжнародні зіставлення наукової та науково-технічної діяльності" (за даними Євросоюзу), відображає лише окремі показники, розміщені до Європейського інноваційного табло. Так, питома вага витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у % від ВВП становила по Україні 0,75 у 2012 р. та 0,77 у 2013 р. проти 2,08 % у середньому по країнах ЄС 2012 р. (дані за 2013 р. не оприлюднено). Частка фінансування підприємницьким сектором витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт зросла в Україні з 24,6 у 2012 р. до 29 % у 2013 р., а це майже вдвічі нижче, ніж у середньому по країнах ЄС – 54,9 % у 2011 р. (дані за 2012 – 2013 рр. не оприлюднено). Висновки з наведених даних є очевидними: розрив є критичним та потребує цілеспрямованих зусиль для свого подолання.

Незважаючи на фрагментарність офіційної статистики вважаємо, що зацікавлені інноваційно орієнтовані підприємства можуть використовувати розглянуті показники як цільові орієнтири (планові показники) свого інноваційного розвитку, що буде сприяти цілісності корпоративних, регіональних та національних інноваційних систем.

Крім узагальнювальних показників, передбачених міжнародними системами оцінювання інноваційності, підприємствам рекомендовано включати у плани свого інноваційного розвитку й інші показники, які в сукупності утворюють внутрішню цільову систему інноваційності.

Ураховуючи причинно-наслідковий зв'язок (передумови – наслідки) інноваційності, запропоновано таку декомпозицію цільових показників інноваційності:

1. Передумови інноваційного розвитку:
 - 1.1. Формування об'єктів інтелектуальної власності.
 - 1.2. Співпраця з освітньо-науковим та підприємницьким сектором.
 - 1.3. Інформаційно-кадрова готовність підприємства до впровадження інновацій.
 - 1.4. Фінансово-інвестиційне забезпечення інноваційного розвитку.
2. Результати (вияви) інноваційності:
 - 2.1. Інноваційна активність підприємства.
 - 2.2. Виведення на ринок інноваційних продуктів.
 - 2.3. Упровадження нової техніки та передових технологій.
 - 2.4. Упровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій.
 - 2.5. Участь у технологічному трансферті.

Як цільові рекомендовано використовувати не тільки запропоновані автором у статті [13] показники інноваційності, які розраховують на підставі інноваційної та фінансової звітності (а отже, їх облік має бути організований на підприємстві), а й будь-які інші показники, які відображають специфіку діяльності підприємства, його розміри, вид економічної діяльності, вік тощо, а й прагнення підприємства щодо свого інноваційного розвитку, обрано напрями та форми

здійснення інноваційної діяльності. Пропозиції щодо переліку таких показників містяться в чисельних працях українських та зарубіжних науковців, наприклад у статті [14]. Необхідною передумовою та вимогою для їх використання як цільових параметрів планування є організація управлінського обліку їх значень задля забезпечення можливості моніторингу досягнення планових показників у процесі моніторингу та контролю за виконанням планів.

Таким чином, визначаючи цільові параметри свого інноваційного розвитку, підприємства мають урахувати міжнародний досвід оцінювання інноваційності, який узагальнено в переліку показників, розміщених до складу визнаних міжнародних систем оцінювання інноваційності, зокрема Глобального індексу інноваційності (*GII*) та Європейського інноваційного табло (*SII*); орієнтуватися на значення цих показників, досягнутих провідними країнами Європи та світу.

Водночас на підприємствах доцільно формувати внутрішні цільові системи інноваційності як невід'ємну складову частину планів (стратегій, тактик, програм) інноваційного розвитку. Формування власної цільової системи інноваційності є креативним процесом, оскільки вона має містити в собі не тільки публічні показники, передбачені фінансовою та інноваційною звітністю, а й внутрішні індикатори інноваційних процесів, які обумовлено специфікою діяльності підприємства, формами та очікуваними результатами інноваційного розвитку. Запропоновано дворівневу декомпозицію цільових показників інноваційності: 1) передумови інноваційного розвитку: формування об'єктів інтелектуальної власності; співпраця з освітньо-науковим та підприємницьким сектором; інформаційно-кадрова готовність підприємства до впровадження інновацій; фінансово-інвестиційне забезпечення інноваційного розвитку; 2) результати (вияви) інноваційності: інноваційна активність підприємства; виведення на ринок інноваційних продуктів; упровадження нової техніки та передових технологій; упровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій; участь у технологічному трансферті.

Запропоновані підходи має бути покладено в основу розроблення на державному рівні Методичних рекомендацій для суб'єктів господарювання щодо планування їх інноваційного розвитку, а також рекомендовано для використання на підприємствах.

Література: 1. Chesbrough H. W. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology / H. W. Chesbrough. – Cambridge, MA : Harvard Business School Publishing, 2003. – 227 p. 2. Shaping the future of open innovation: a practical guide for life science organisations / R. Pigott, R. Barker, T. Kaan et al. – London : s. n., 2014. – 55 p. 3. Bogers M. A functional perspective on learning and innovation: investigating the organization of absorptive capacity / M. Bogers, S. Lhuillery // *Industry and Innovation*. – 2011. – No. 18 (6). – P. 581–610. 4. Гриньов А. В. Інноваційний розвиток промислових підприємств: концепція, методологія, стратегічне управління / А. В. Гриньов. – Х. : ІНЖЕК, 2003. – 304 с. 5. Меркулов М. М. Науково-технологічний розвиток і управління інноваціями / М. М. Меркулов. – Одеса : Фенікс, 2008. – 344 с. 6. Шипуліна Ю. С. Розвиток теоретико-методологічних засад переходу підприємств на інноваційний шлях розвитку / Ю. С. Шипуліна, С. М. Ілляшенко // *Маркетинг і менеджмент інновацій*. – 2011. – Т. 1, № 4. – С. 103–112. 7. Поляковська К. В. Інноваційний розвиток підприємства: сутність та особливості в сфері торгівлі / К. В. Поляковська // *Економіка розвитку*. – 2014. – № 3 (71). – С. 93–99.

8. Стратегія сталого розвитку "Україна-2020" : Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. 9. Global Innovation Index 2014 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.globalinnovationindex.org/content.aspx?page=gii-full-report-2014>. 10. Innovation Union Scoreboard 2014 [Electronic resource]. – Access mode : http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/innovation-scoreboard/index_en.htm. 11. Про затвердження Методики приведення механізму аналітично-статистичного спостереження стану інноваційного розвитку економіки у відповідність із стандартами Організації економічного співробітництва і розвитку та ЄС : Наказ Міністерства економіки України від 19.02.2010 р. № 160 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME100122.html. 12. Наукова та інноваційна діяльність в Україні : статистичний щорічник. – К., 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. 13. Лігоненко Л. О. Методологія та інструментарій оцінювання інноваційності підприємства / Л. О. Лігоненко // Маркетинг та менеджмент інновацій. – 2015. – № 3. – С. 12–26. 14. Рудь Н. Т. Нові методичні підходи до аналізу інноваційного потенціалу підприємства / Н. Т. Рудь // Економічний форум. – 2015. – № 3. – С. 323–331.

References: 1. Chesbrough H. W. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology / H. W. Chesbrough. – Cambridge, MA : Harvard Business School Publishing, 2003. – 227 p. 2. Shaping the future of open innovation: a practical guide for life science organisations / R. Pigott, R. Barker, T. Kaan et al. – London : s. n., 2014. – 55 p. 3. Bogers, M. A functional perspective on learning and innovation: investigating the organization of absorptive capacity / M. Bogers, S. Lhuillery // Industry and Innovation. – 2011. – No. 18 (6). – P. 581–610. 4. Hrynov A. V. Innovatsiyni rozvytok promyslovykh pidpriemstv: kontseptsiia, metodolohiia, stratehichne upravlinnia / A. V. Hrynov. – Kh. : INZhEK, 2003. – 304 p. 5. Merkulov M. M. Naukovo-tekhnologichnyi rozvytok i upravlinnia innovatsiinykh pidpriemstv / M. M. Merkulov. – Odesa : Feniks, 2008. – 344 p. 6. Shypulina Yu. S. Rozvytok teoretyko-metodolohichnykh zasad perekhodu pidpriemstv na innovatsiyni shliakh rozvytku [The development of theoretical and methodological bases of enterprises transition to an innovative path of development] / Yu. S. Shypulina, S. M. Illiashenko // Marketynh i menedzhment innovatsii. – 2011. – Vol. 1, No. 4. – P. 103–112. 7. Poliaskovska K. V. Innovatsiyni rozvytok pidpriemstva: sutnist ta osoblyvosti v sferi torhivli [Innovative development of the enterprise: the nature and characteristics in trade] / K. V. Poliaskovska // Ekonomika rozvytku. – 2014. – No. 3 (71). – P. 93–99. 8. Stratehiia staloho rozvytku "Ukraina-2020" : Ukaz Presydynta Ukrainy vid 12 sichnia 2015 roku

No. 5/2015 [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. 9. Global Innovation Index 2014 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.globalinnovationindex.org/content.aspx?page=gii-full-report-2014>. 10. Innovation Union Scoreboard 2014 [Electronic resource]. – Access mode : http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/innovation-scoreboard/index_en.htm. 11. Pro zatverdzhennia Metodyky pryvedennia mekhanizmu analitychno-statystychnoho sposterezhennia stanu innovatsiynoho rozvytku ekonomiky u vidpovidnist iz standartamy Orhanizatsii ekonomichnogo spivrobitnytstva i rozvytku ta YeS : Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 19.02.2010 r. No. 160 [Electronic resource]. – Access mode : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME100122.html. 12. Naukova ta innovatsiina diialnist v Ukraini : statystychnyi schorichnyk. – K., 2014. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.ukrstat.gov.ua>. 13. Ligonenko L. O. *Metodolohiia ta instrumentarii otsiniuvannia innovatsiynosti pidpriemstva* [Methodology and tools for assessment of enterprise innovation] / L. O. Ligonenko // *Marketynh ta menedzhment innovatsii*. – 2015. – No. 3. – P. 12–26. 14. Rud N. T. *Novi metodychni pidkhody do analizu innovatsiynoho potentsialu pidpriemstva* [New methodological approaches to the analysis of the innovation potential of a company] / N. T. Rud // *Ekonomichnyi forum*. – 2015. – No. 3. – P. 323–331.

Інформація про автора

Лігоненко Лариса Олександрівна – докт. екон. наук, професор кафедри менеджменту Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (просп. Перемоги, 54/1, м. Київ, Україна, 02000, e-mail: larisa.ligonenko@gmail.com).

Інформация об авторе

Лігоненко Лариса Александровна – докт. екон. наук, професор кафедри менеджменту Киевского национального экономического университета имени Вадима Гетьмана (просп. Победы, 54/1, г. Киев, Украина, 02000, e-mail: larisa.ligonenko@gmail.com).

Information about the author

L. Ligonenko – Doctor of Sciences in Economics, Professor of the Department of Management of Vadym Hetman Kyiv National Economic University (54/1 Peremohy Ave., Kyiv, Ukraine, 02000, e-mail: larisa.ligonenko@gmail.com).

*Стаття надійшла до ред.
11.09.2015 р.*

*Все, что познается, имеет число,
ибо невозможно ни понять ничего,
ни познать без него.
Пифагор*

Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці

УДК 330.322.54

JEL Classification: C02; D81; G11

МЕТОДОЛОГІЯ ОЦІНЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ З ВИКОРИСТАННЯМ НЕЙРО-НЕЧІТКОГО МОДЕЛЮВАННЯ

**Чернов В. Г.
Дорохов О. В.**

В умовах глобалізованої економіки завдання контролю, моніторингу, оцінювання рівня інноваційного розвитку, прогнозування його динаміки є важливими як для окремих підприємств, так і територій загалом.

Однак здійснення інноваційної економічної діяльності та її оцінювання відбуваються в умовах значної невизначеності, тому застосування інтелектуальних систем ухвалення рішень на основі математичних та комп'ютерних засобів аналізу невизначеностей стає необхідністю. Нові можливості моделювання надає поєднання інструментарію теорії нечітких множин та апарату нейронних мереж, забезпечене підтримкою відповідного програмного забезпечення. Для вирішення проблеми запропоновано застосувати так звані гібридні нейро-нечіткі системи, що поєднують елементи нечіткої логіки та нейронних мереж.

Як інструментальний засіб для створення відповідної моделі такої нейро-нечіткої системи розглянуто і використано підсистему *ANFIS* середовища моделювання *Matlab*.

У процесі моделювання розроблено структуру факторів, що визначають рівень інноваційного розвитку, наведено формалізоване встановлення завдання.

Розроблено та описано архітектуру відповідної системи нечіткого висновку у вигляді нейро-нечіткої мережі *ANFIS*, яка реалізує систему нечіткого висновку типу *Sugeno*. Докладно подано послідовність розроблення та комп'ютерної реалізації моделі. Наведено приклад практичних обчислень за розробленою моделлю і проаналізовано основні результати.

На основі побудованої моделі оцінено вплив факторів та умов на рейтингову оцінку інноваційного розвитку.

Запропонований підхід до використання нейро-нечіткої моделі оцінювання інноваційного розвитку дозволяє прогнозувати рейтингову оцінку в майбутньому. Досягнуті результати підтвердили можливість практичного застосування таких моделей для прогнозування підсумкової рейтингової оцінки інноваційного розвитку.

Ключові слова: нейро-нечітке моделювання, інноваційне прогнозування, оцінювання інноваційного розвитку.

МЕТОДОЛОГИЯ ОЦЕНКИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕЙРО-НЕЧЕТКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

**Чернов В. Г.
Дорохов А. В.**

В условиях глобализации экономики задачи контроля, мониторинга, оценки уровня инновационного развития, прогнозирования его динамики важны как для отдельных предприятий, так и территорий в целом.

Однако осуществление инновационной экономической деятельности и ее оценка происходят в условиях значительной неопределенности, поэтому применение интеллектуальных систем принятия решений на основе математических и компьютерных средств обработки неопределенностей становится необходимостью. Новые возможности моделирования дает соединение инструментария теории нечетких множеств и аппарата нейронных сетей, обеспеченное поддержкой соответствующего программного обеспечения.

Для решения проблемы предложено применить гибридные нейро-нечеткие системы, сочетающие элементы нечеткой логики и нейронных сетей. В качестве инструментального средства для создания соответствующей модели такой нейро-нечеткой системы рассмотрена и использована подсистема *ANFIS* среды моделирования *Matlab*.

В процессе моделирования разработана структуризация факторов, определяющих уровень инновационного развития, приведена формализованная постановка задачи.

Разработана и описана архитектура соответствующей системы нечеткого вывода в виде нейро-нечеткой сети *ANFIS*, которая реализует систему нечеткого вывода типа *Sugeno*. Подробно представлены последовательность разработки и компьютерной реализации модели. Приведен пример практических вычислений по разработанной модели и проанализированы основные результаты.

На основе построенной модели оценено влияние факторов и условий на рейтинговую оценку инновационного развития. Предложенный подход к использованию нейро-нечеткой модели оценки инновационного развития позволяет прогнозировать рейтинговую оценку в будущем. Полученные результаты подтвердили возможность практического применения таких моделей для прогнозирования итоговой рейтинговой оценки инновационного развития.

Ключевые слова: нейро-нечеткое моделирование, инновационное прогнозирование, оценка инновационного развития.

THE METHODOLOGY OF INNOVATION DEVELOPMENT EVALUATION USING NEURO-FUZZY MODELING

**V. Chernov
O. Dorokhov**

In a globalized economy the tasks of the control, monitoring and evaluation of the level of innovative development, prediction of its dynamics are very important for both individual companies and territories on the whole.

However, the implementation and evaluation of innovative economic activities take place under the conditions of considerable uncertainty, so the use of intelligent decision support systems

based on mathematical and computer processing of uncertainty becomes a necessity. New modeling possibilities are provided by the combination of the fuzzy set theory tools and neural network instruments which is supported by relevant software.

To solve the problem, the use of hybrid neuro-fuzzy systems which combine the elements of fuzzy logic and neural networks has been proposed. The subsystem ANFIS from the Matlab simulation environment has been considered and used as a tool for the creation of an appropriate model of such neuro-fuzzy systems.

The structuring of factors determining the level of innovation has been developed and a formalized statement of the problem has been given in the modeling.

The architecture of the corresponding system of fuzzy inference in the form of a neuro-fuzzy network ANFIS, which implements the fuzzy inference system Sugeno has been presented and described. The sequence of the development and implementation of the computer model has been presented in detail. An example of practical calculations of the developed model has been supplied and the main results have been analyzed.

On the basis of the constructed model the impact of factors and conditions on the rating of innovation development has been estimated. The proposed approach to the use of the neuro-fuzzy model of innovative development evaluation makes it possible to predict the rating in the future. The results have confirmed the possibility of practical application of such models to predicting the total rating of innovative development.

Keywords: neuro-fuzzy modeling, innovation forecasting, evaluation of innovation development.

Рівень інноваційного розвитку, його аналіз та прогнозування є важливими складовими частинами в управлінні економічною діяльністю як окремих підприємств, так і галузей народного господарства, регіонів і територій [1 – 4]. Як відомо, у процесі здійснення інноваційної економічної діяльності процеси оцінювання, вибору й ухвалення економічних рішень відбуваються в умовах значної структурної, часової та іншої невизначеності, тому застосування інтелектуальних когнітивних систем підтримки відповідних управлінських рішень стає нагальною потребою, оскільки наявні класичні методи оцінювання передбачуваних результатів не забезпечують правильність та достовірність, стають ненадійними за умови нестаціонарності, нестабільності, відсутності чіткої моделі досліджуваного явища [5 – 8].

Водночас сучасні перспективні інструменти прогнозування, нейро-нечіткі мережі успішно виявляють себе за великих обсягів неявних, взаємопов'язаних вхідних даних, а тому, відповідно, їх може бути застосовано й для оцінювання рівня інноваційного розвитку [9; 10].

Зазвичай, за відсутності чіткої (за вхідними даними та правилами ухвалення рішень) єдиної математичної моделі задачі та недостатніх попередніх знань нейро-нечітка система використовує специфічні лінгвістичні правила, тобто відповідні вхідні і вихідні змінні має бути описано лінгвістично, а подальше опрацювання моделі, управління та аналіз здійснено за допомогою нейронних мереж.

Таким чином, за допомогою нейро-нечіткої системи можна змоделювати певний рейтинговий інноваційний статус. Основною проблемою у процесі розроблення такої моделі є формування системи критеріїв оцінювання і встановлення рейтингових норм.

Безпосередньою метою дослідження є обґрунтування та опрацювання принципової можливості нейро-нечіткого моделювання рівня інноваційного розвитку, його

оцінювання та вироблення практичної послідовності здійснення такого моделювання в сучасних програмних продуктах, а саме в системі *Matlab*.

На рейтингову оцінку інноваційного розвитку регіону впливає низка факторів і умов, оцінювання яких зазвичай здійснено в балах і, відповідно, підсумковий рейтинг впливає з агрегованих величин вхідних і вихідних інноваційних індексів.

Щодо структуризації факторів, що визначають рівень інноваційного розвитку, не претендуючи на повноту, розглянемо деякі з них і умови, що можуть визначати рівень інноваційного розвитку певного підприємства або регіону. Обмеження кількості факторів, обраних для розгляду, спричинене намаганням створити просту початкову модель лише для доведення принципової можливості та доцільності пропонованого підходу.

Слід розглянути три групи факторів, котрі можна класифікувати таким чином, як наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Фактори інноваційного розвитку
[The factors of innovation development]

Позначення	Назва	Опис
1	2	3
IP(t)	Інноваційний потенціал	Регіональне багатство (природний, фізичний капітал або індустріальна база, людський капітал, фінансовий капітал, фізична інфраструктура (інформаційно-комунікаційний капітал))

Закінчення табл. 1

1	2	3
IE(t)	Інноваційне середовище	Інноваційна політика, інноваційна культура
IR(t)	Результативність інноваційного процесу	Винаходи, інновації, дифузія

Розглянемо вектор $F = \{f_k(t), k = \overline{1, K}\}$ факторів і умов, що впливають і визначають рівень інноваційного розвитку регіону, тобто $F = \{f_k(t), k = \overline{1, K}\} \rightarrow I$, де $I = \{I_l(t), l = \overline{1, L}\}$.

Графічно цю ситуацію можна зобразити у вигляді ієрархічного дерева логічного висновку, наведеного на рис. 1.

Елементами цього дерева є на першому рівні вхідні змінні $\{f_k(t), k = \overline{1, K}\}$, тобто окремі елементарні фактори впливу, котрі на другому рівні об'єднуються в агреговані фактори впливу, зокрема це IP(t) – група показників інноваційного потенціалу в момент часу t; IE(t) – група показників інноваційного середовища, IR(t) – група показників результативності інноваційного процесу. Нарешті, на третьому рівні як вихідна змінна перебуває кінцева кумулятивна оцінка рівня інноваційного розвитку $\sum I$. Ієрархічний взаємозв'язок між вхідними змінними, їх агрегованими класами і вихідною змінною, інтегральним показником (див. рис. 1) можна також подати таким формальним співвідношенням $I = f_R(IP(t), IE(t), IR(t))$.

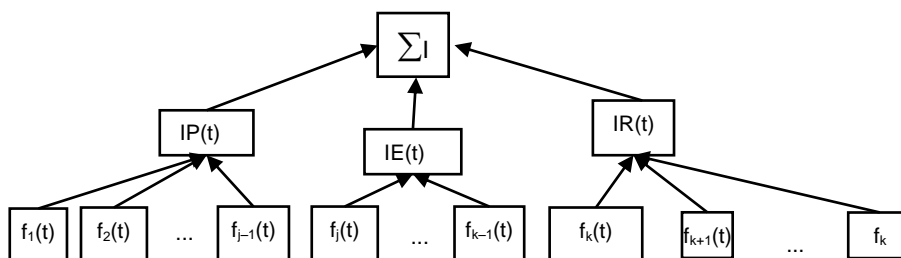

Рис. 1. Ієрархічне дерево логічного висновку [A hierarchical tree of logical deduction]

У такій формі завдання оцінювання вхідних змінних зазвичай визначено експертами і наведено в числовій або бальній формі, водночас обґрунтовано довести коректність їх визначення досить часто або дуже важко, або просто неможливо. Тому є доцільним для вирішення цієї проблеми застосувати гібридні нейро-нечіткі системи, у яких поєднують елементи нечіткої логіки та нейронних мереж. У нашому дослідженні як таку нейро-нечітку систему висновку розглянуто і використано підсистему ANFIS середовища Matlab.

У випадку, що розглядають, для вихідної змінної I та класу вхідних змінних F, можна задати лінгвістичні змінні $L_F = \{l_{q,v_q} : v_q = \overline{1, V}, q = \overline{1, Q}\}$, та $L_F = \{l_{(t),p} : p_j = 1, \dots, P, j = 1, J\}$ із термами-множинами їх значень $T = \{T_i\}$ і відповідні нечіткі множини, що визначають функціями належності $\mu_F, \mu_i \in [0, 1]$.

Для класу вхідних змінних лінгвістичні значення і відповідні їм множини можуть бути, наприклад:

інноваційний потенціал = [низький, середній, високий] $\equiv IP(t) = [N_{IP}^-, N_{IP}, N_{IP}^+]$,

інноваційне середовище = [несприятливе, нейтральне, сприятливе] $\equiv IE(t) = [N_{IE}^-, N_{IE}, N_{IE}^+]$,

результативність інноваційного процесу = [зменшена, незмінна, збільшена] $\equiv IR(t) = [N_{IR}^-, N_{IR}, N_{IR}^+]$,

ступінь інноваційного розвитку регіону = [незадовільний, задовільний, високий] $\equiv I = [N_i^-, N_i, N_i^+]$,

де $[N^-, N, N^+]$, відповідно, мале, середнє і велике значення змінних.

Узагалі залежність інноваційного потенціалу від рівня розвитку інноваційного середовища, результативності та ступеня інноваційного розвитку має нелінійний характер. Проте часто виникають ситуації, коли недостатньо даних для визначення цієї залежності. Тому в цьому дослідженні передбачено, що лінгвістичні значення може бути задано за алгоритмом Sugeno [11], тобто:

$$N_{IP}^- = \text{LOW}(I) = A \times IP + B \times IE + C \times IR$$

$$N_{IP} = \text{MEDIUM}(I) = A \times IP + B \times IE + C \times IR$$

$$N_{IP}^+ = \text{HEIGHT}(I) = A \times IP + B \times IE + C \times IR,$$

де A, B, C – константи лінійного рівняння.

У підсумку, нечітке правило (*modus ponens*) $MP^{(j)}$, $j = \overline{1, J}$ буде мати такий вигляд:

$$MP = \begin{cases} MP^{(1)} : \text{if } IP(t) \text{ is } N_{IP}^+ \text{ and } IE(t) \text{ is } N_{IE}^+ \text{ and } IR(t) \text{ is } N_{IR} \text{ then } I \text{ is } N_i(F^{(1)}) \\ MP^{(2)} : \text{if } IP(t) \text{ is } N_{IP}^+ \text{ and } IE(t) \text{ is } N_{IE}^- \text{ and } IR(t) \text{ is } N_{IR} \text{ then } I \text{ is } N_i(F^{(2)}) \\ \dots \\ MP^{(j)} : \text{if } IP(t) \text{ is } N_{IP}^- \text{ and } IE(t) \text{ is } N_{IE}^- \text{ and } IR(t) \text{ is } N_{IR} \text{ then } I \text{ is } N_i(F^{(j)}) \end{cases}$$

Систему нечіткого висновку можна подати у вигляді нейро-нечіткої мережі ANFIS, яка реалізує систему

нечіткого висновку Sugeno та має архітектуру, наведену на рис. 2.

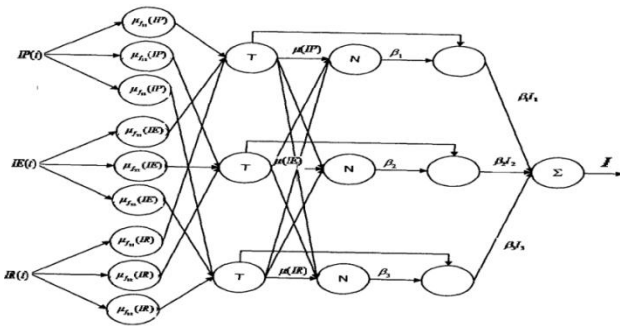

Рис. 2. Архітектура нейро-нечіткої мережі ANFIS для оцінювання рівня інноваційного розвитку регіону [Architecture of the neuro-fuzzy ANFIS network for evaluation of the region's innovative development level]

Першим шаром є входи, котрі є ступенями належності вхідних значень нечітких множин. У другому шарі перебувають нейрони, які обчислюють рівень істинності правила, згідно з операцією T-норми (нечіткого множення):

$$\begin{aligned} \mu(IP) &= \min \{ \mu_{f11}(IP), \mu_{f12}(IP), \mu_{f13}(IP) \}, \\ \mu(IE) &= \min \{ \mu_{f21}(IE), \mu_{f22}(IE), \mu_{f23}(IE) \}, \\ \mu(IR) &= \min \{ \mu_{f31}(IR), \mu_{f32}(IR), \mu_{f33}(IR) \}. \end{aligned}$$

Третій шар забезпечує виконання нормалізації рівнів істинності за формулами:

$$\begin{aligned} \beta_1 &= \frac{\mu(IP)}{\mu(IP) + \mu(IE) + \mu(IR)}; \\ \beta_2 &= \frac{\mu(IE)}{\mu(IP) + \mu(IE) + \mu(IR)}; \\ \beta_3 &= \frac{\mu(IR)}{\mu(IP) + \mu(IE) + \mu(IR)}. \end{aligned}$$

У четвертому шарі мережі нормалізовані значення $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ перемножують із відповідними вихідними правилами: $\beta_1 I_1, \beta_2 I_2, \beta_3 I_3$. Нарешті, у п'ятому шарі обчислюють вихід мережі.

Припустимо, що необхідно на основі рейтингових оцінок за певний період визначити інноваційний індекс регіону в наступному періоді. Вхідними даними є відомі рейтингові оцінки (за шкалою від 0 до 100, де більше число відповідає вищій оцінці) інноваційного індексу на 5 років. Їх наведено в табл. 2. Зрозуміло, що для досягнення більш надійного результату, потрібна велика вибірка, але зазначений обсяг є достатнім для наочної демонстрації роботи моделі.

Таблиця 2

Вхідні рейтингові оцінки складових частин рівня інноваційного індексу [The input rating estimates for the components of the innovation index]

Періоди \ Дані	IP(t)	IE(t)	IR(t)	$\sum I$
1 період	2,13	0,65	1,89	2,34
2 період	2,40	0,81	2,47	2,84
3 період	2,40	0,81	2,47	2,84
4 період	23,50	13,60	28,90	33,00
5 період	26,80	12,30	29,90	34,50

Виконання завдання складається із двох етапів. На першому потрібно здійснити моделювання залежностей $I = ((IP + IE) + IR) / 2, I \in [0, 100]; IP \in [0, 35]; IE \in [0, 15]; IR \in [0, 30]$ із використанням системи нечіткого висновку типу *Sugeno*. Потім на другому виконують прогнозування за допомогою гібридної нейро-нечіткої мережі ANFIS.

Визначимо, як задано терми-множини змінних вербально-числовою шкалою, наведеною в табл. 3.

Таблиця 3

Терми вхідних лінгвістичних оцінок [Terms for input linguistic estimates]

Означення	Лінгвістична оцінка	Числове значення
Інноваційний потенціал $\equiv IP(t) = [N_{IP}^-, N_{IP}, N_{IP}^+]$	Низький	[0; 10; 20]
	Середній	[15; 20; 30]
	Високий	[25; 30; 35]
Інноваційне середовище $\equiv IE(t) = [N_{IE}^-, N_{IE}, N_{IE}^+]$	Несприятливе	[0; 5; 9]
	Нейтральне	[6; 8; 11]
	Сприятливе	[10; 12; 15]
Результативність $\equiv IR(t) = [N_{IR}^-, N_{IR}, N_{IR}^+]$	Зменшена	[0; 7; 15]
	Попередня	[10; 17; 23]
	Збільшена	[20; 25; 30]
Ступінь інноваційного розвитку $\equiv I = [N_I^-, N_I, N_I^+]$	Незадовільний	[0; 25; 45]
	Задовільний	[40; 60; 75]
	Високий	[70; 85; 100]

Послідовність практичних кроків створення та опрацювання запропонованої моделі в середовищі *Matlab* така. Створення моделі слід починати із введення команди *fuzzy* і вибору алгоритму нечіткого висновку *Fis* типу *Sugeno* в командному рядку програми (опції *FIS editor / New FIS / Sugeno*). Далі виконують додавання (створення) вхідних і вихідних змінних (опції *Edit / Add Variable*), тобто створюють модель нечіткого висновку, наведену на рис. 3.

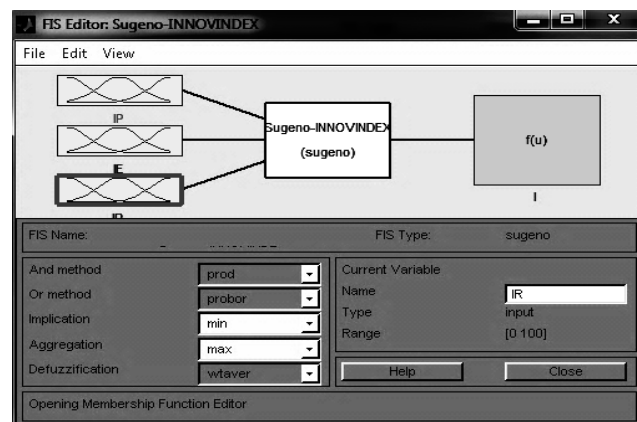

Рис. 3. Графічний інтерфейс FIS Editor [The graphical user interface of the FIS Editor]

Наступним кроком є визначення термів-множин і функції належності для вхідних змінних (на рис. 4 наведено одну з них) та встановлення лінійної залежності для вихідної змінної (опція *Edit / Membership functions*), як показано на рис. 5.

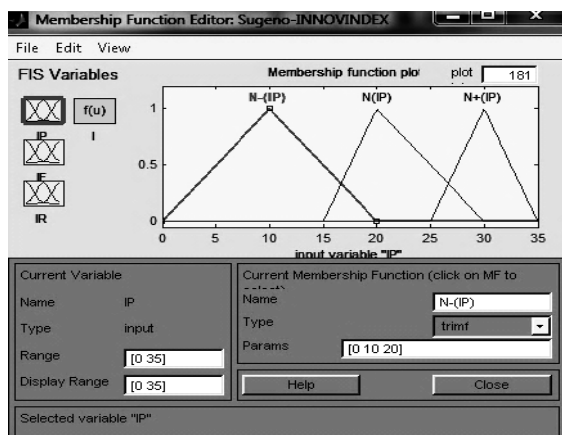

Рис. 4. Функція належності змінної IP в Membership Function Editor [The membership function of the variable IP in the Membership Function Editor]

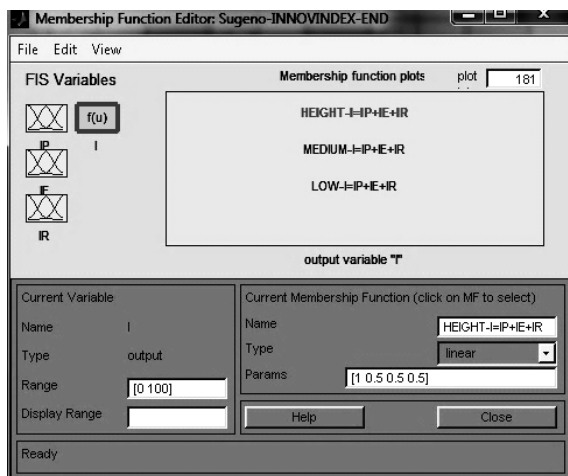

Рис. 5. Установлення лінійної залежності "входів" і "виходу" в Membership Function Editor [Setting the linear relationship between the "inputs" and "output" in the Membership Function Editor]

Слід зауважити, що лінійна залежність має вигляд $I = ((IP + IE) + IR) / 2$, а в програмі задано її у вигляді $I = IP + IR + IE$, тож відповідні константи лінійного рівняння будуть становити (1; 0,5; 0,5; 0,5). Подальше задавання нечіткої бази знань Sugeno наведено на рис. 6.

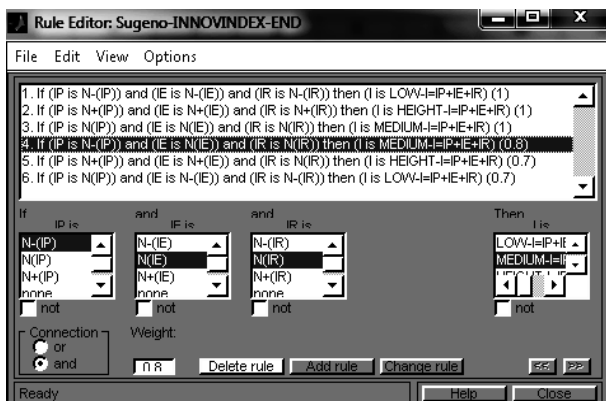

Рис. 6. База нечітких правил у Rule Editor [The base of fuzzy rules in the Rule Editor]

Завершує перший етап моделювання візуалізація нечіткого висновку (опція View / Rules), наведена на рис. 7.

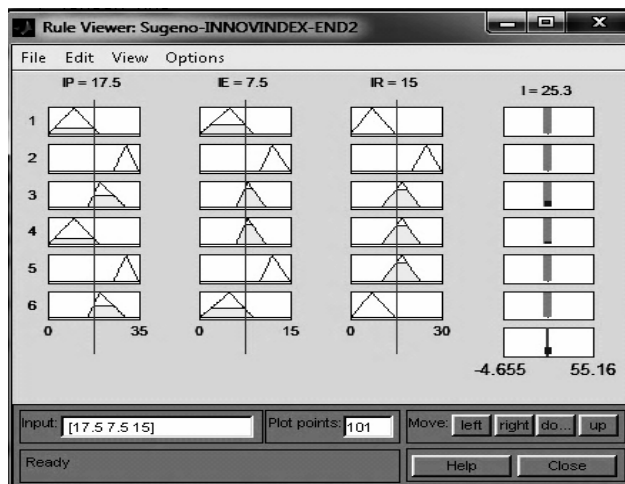

Рис. 7. Візуалізація нечіткого висновку Sugeno [Visualization of the Sugeno fuzzy inference]

Як можна побачити з наведеного на рис. 7 скріншоту, якщо інноваційний потенціал низький ($IP \in N_{IP}^- = 17,5$) та інноваційне середовище несприятливе ($IE \in N_{IE}^- = 7,5$) і результативність залишилася незмінною ($IR \in N_{IR} = 15$), то ступінь інноваційного розвитку незадовільний ($I \in N_I^- = 25,3$).

На другому етапі моделювання засобами нейронних мереж здійснено генерування та навчання нечіткої системи типу Sugeno. Для цього використано редактор ANFIS середовища Matlab.

Нейро-нечітка модель інноваційного індексу буде складатися із трьох вхідних змінних IC(t), IE(t), IR(t) та вихідної змінної $\sum I$. Спочатку необхідно завантажити дані для навчання мережі в редакторі ANFIS (опції Matlab / anfisedit / Load Data), як показано на рис. 8.

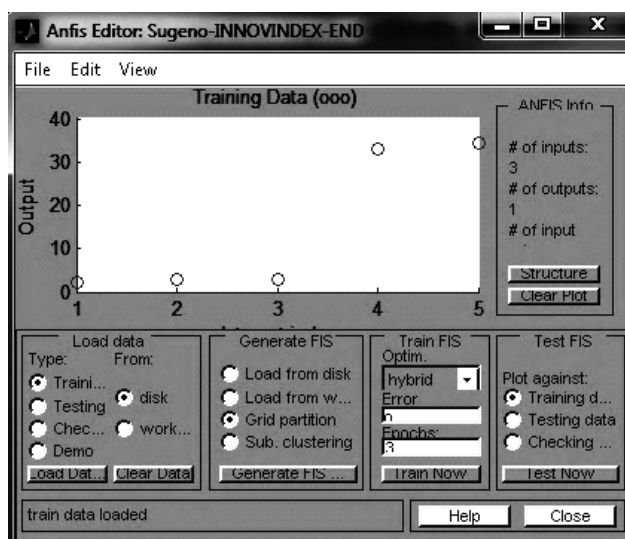

Рис. 8. Редактор ANFIS після завантаження даних для навчання мережі [ANFIS Editor after loading data for the network training]

Далі здійснено генерування структури системи нечіткого висновку *FIS* (опція *Generate FIS*), результат візуалізації якої (опція *Structure*) зображено на рис. 9.

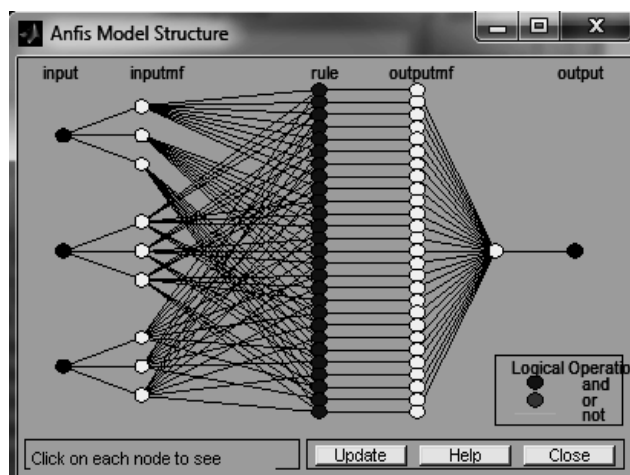

Рис. 9. Структура згенерованої системи нечіткого висновку [The structure of the generated fuzzy inference system]

Наступними кроками є навчання мережі (опція *Train now*) та перевірка адекватності цієї моделі, вікно і результати якої наведено на рис. 10.

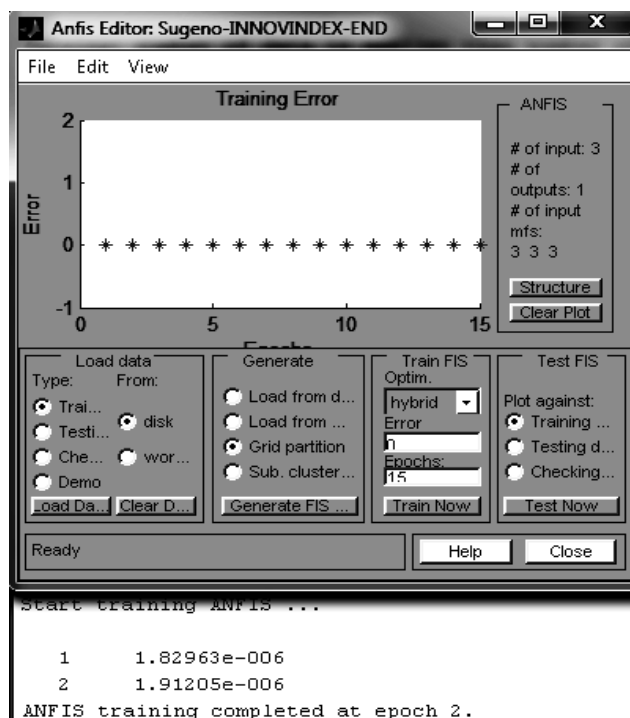

Рис. 10. Залежність кількості циклів і помилок у процесі навчання мережі [The dependence between the number of cycles and errors during network training]

У результаті навчання мережі визначено нові, скоеровані значення вхідних лінгвістичних змінних, наведених на рис. 11 та генерованих *FIS*-редактором. У підсумку, на вході системи вектор значень дорівнює [14,5; 7,13; 15,9], а на виході рейтингова оцінка дорівнює 18,4.

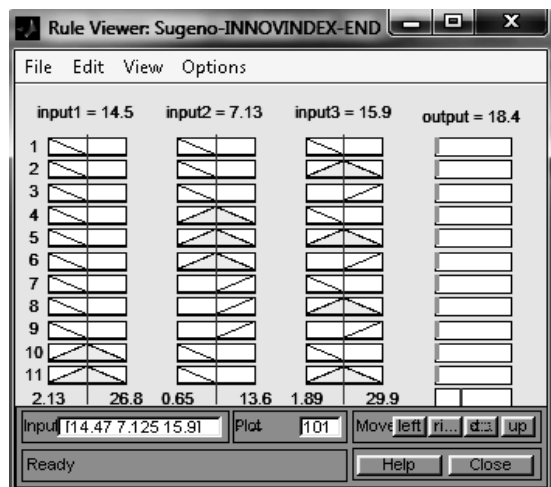

Рис. 11. Графічний інтерфейс перегляду правил згенерованої системи нечіткого виводу [The graphical user interface for viewing the rules of the generated fuzzy inference system]

Відповідний фрагмент скоерованої бази нечітких правил та кінцеву поверхню нечіткого висновку наведено, відповідно, на рис. 12 та 13.

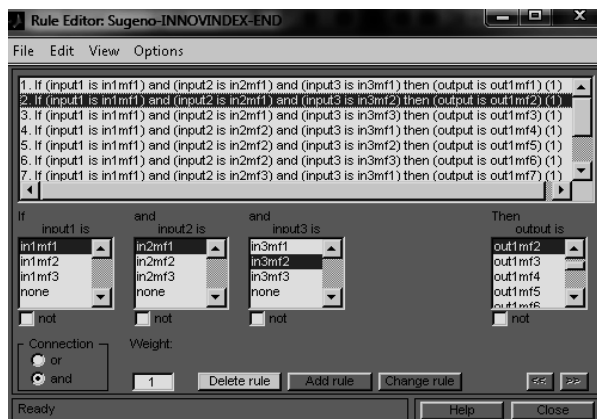

Рис. 12. Фрагмент бази нечітких правил [A fragment of the fuzzy rules base]

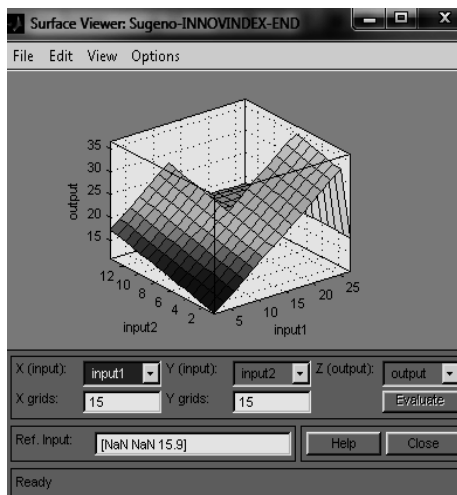

Рис. 13. Вихідна поверхня нечіткого висновку [The output surface of the fuzzy inference]

Очевидно, що поглиблена перевірка запропонованої моделі потребує значно більшого обсягу даних та подальших обчислювальних експериментів із налагодженням системи нечіткого висновку на першому етапі моделювання та створеної нейронної мережі на другому. Тим не менш, перевірка адекватності моделі (виконана за спрощеною схемою щодо адекватності реакції моделі на зміну вхідних змінних) показала, що поліпшення вхідних значень: $fismat = readfis$ ('Sugeno-INNOVINDEXT-END'); $out = evalfis$ ([17,5; 7,5; 15], $fismat$) щодо попереднього прикладу привело до поліпшення рейтингової оцінки до $out = 22,43$.

Таким чином, на основі побудованої моделі можна досить оперативно та обґрунтовано оцінити вплив ряду факторів та умов на рейтингову оцінку інноваційного розвитку. Запропонований підхід до використання нейро-нечіткої моделі для визначення рейтингової оцінки інноваційного розвитку дозволяє, маючи динаміку оцінок у певному проміжку часу, передбачати рейтингову оцінку на деякий момент у майбутньому. Досягнуті результати дають підставу говорити про можливість практичного застосування відповідних моделей для прогнозування підсумкової рейтингової оцінки інноваційного розвитку. У подальших дослідженнях заплановано збільшити кількість факторів впливу, поліпшити їх структурованість та залучити до навчання нейронної мережі достатні обсяги даних, узяті з надійних статистичних джерел. Передбачено також перевірку адекватності моделей та самого підходу до моделювання на різних типах об'єктів моделювання: підприємствах, регіональних, територіальних утвореннях.

References: 1. Fritsch M. Product Innovation, Process Innovation, and Size / M. Fritsch, M. Meschede // Review of Industrial Organization. – 2001. – Vol. 19, No. 3. – P. 335–350. 2. Tang J. Multidimensional Innovation and Productivity / J. Tang, Le Can // Economics of Innovation and New Technology. – 2007. – Vol. 16, No. 7. – P. 501–516. 3. Sørensen F. Experimental methods in innovation research / F. Sørensen, J. Mattsson, J. Sundbo // Research Policy. – 2010. – Vol. 39, No. 3. – P. 313–322. 4. Florian V. Territorial Innovation Strategies / V. Florian // Agricultural Economics and Rural Development. – 2012. – Vol. 9, No. 1. – P. 47–60. 5. Gorb P. Managing design in an uncertain world / P. Gorb // European Management Journal. – 1995. – Vol. 13, No. 1. – P. 120–127. 6. Rajeev G. Uncertain innovation with uncertain product durability / G. Rajeev // Applied Economics Letters. – 2006. – Vol. 13, No. 13. – P. 829–834. 7. Guan J. Modeling the relative efficiency of national innovation systems / J. Guan, K. Chen // Research Policy. – 2012. – Vol. 41, No. 1. – P. 102–115. 8. Lange K. Financing innovations in uncertain networks / K. Lange, G. Müller-Seitz, J. Sydow et al. // Research Policy. – 2013. – Vol. 42, No. 3. – P. 647–661. 9. Yu-Shan Chen. The nonlinear effect of green innovation on the corporate

competitive advantage / Yu-Shan Chen, Ke-Chiun Chang // Quality & Quantity: International Journal of Methodology. – 2013. – Vol. 47, No. 1. – P. 271–286. 10. Chernov V. Using Fuzzy Computing for Making Decisions on the Formation of an Investment Portfolio / V. Chernov, O. Dorokhov, L. Dorokhova // Економіка розвитку. – 2015. – No. 2 (74). – P. 93–98. 11. Chateauneuf A. Modeling attitudes toward uncertainty through the use of the Sugeno integral / A. Chateauneuf, M. Grabisch, A. Rico // Journal of Mathematical Economics. – 2008. – Vol. 44, No. 11. – P. 1 084–1 099.

Інформація про авторів

Чернов Володимир Георгійович – докт. екон. наук, професор кафедри інформатики й управління в технічних та економічних системах Володимирського державного університету (вул. Горького, 87, м. Володимир, Росія, 600000, e-mail: vladimir.chernov44@mail.ru).

Дорохов Олександр Васильович – канд. техн. наук, доцент кафедри інформаційних систем Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, м. Харків, Україна, 61166, e-mail: aleks.dorokhov@meta.ua).

Інформація об авторах

Чернов Владимир Георгиевич – докт. екон. наук, професор кафедри інформатики и управления в технических и экономических системах Владимирского государственного университета (ул. Горького, 87, г. Владимир, Россия, 600000, e-mail: vladimir.chernov44@mail.ru).

Дорохов Александр Васильевич – канд. техн. наук, доцент кафедри інформаційних систем Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця (просп. Леніна, 9-А, г. Харків, Україна, 61166, e-mail: aleks.dorokhov@meta.ua).

Information about the authors

V. Chernov – Doctor of Sciences in Economics, Professor of the Department of Computer Science and Management in Technical and Economic Systems of Vladimir State University (87 Gorkiy St., Vladimir, Russia, 600000, e-mail: vladimir.chernov44@mail.ru).

O. Dorokhov – PhD in Engineering, Associate Professor of the Department of Information Systems of Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (9-A Lenin Ave., Kharkiv, Ukraine, 61166, e-mail: aleks.dorokhov@meta.ua).

Стаття надійшла до ред.
10.09.2015 р.

ЕКОНОМІКА РОЗВИТКУ

ЭКОНОМИКА РАЗВИТИЯ

ECONOMICS OF DEVELOPMENT

Поштова адреса

засновника і видавця:

61166, Україна, м. Харків, просп. Леніна, 9-А

Головний редактор **Пономаренко В. С.**

Конт. телефон: (057) 702-03-04

Заступник головного редактора **Пилипенко А. А.**

Конт. телефон: (057) 702-18-30 (дод. 3-07)

E-mail: aapil@ukr.net

Науковий редактор **Гонтарева І. В.**

Конт. телефон: (057) 702-18-34

E-mail: ed@hneu.edu.ua

Відповідальний редактор **Оленич М. М.**

Конт. телефон: (057) 702-07-38

E-mail: vydav@hneu.edu.ua

Поштова адреса

редакції:

61166, Україна, м. Харків, пров. Інженерний, 1-А, 1 під'їзд

E-mail: vydav@hneu.edu.ua

Конт. тел. (057) 702-07-28 (дод. 2-57)

Редактори: **Доценко О. Г., Зобова З. В.**

Випусковий редактор **Новицька О. С.**

Комп'ютерна верстка **Топчій М. О.**

Підп. до друку 17.09.2015 р. Формат 60 × 90 1/8. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 12,5. Обл.-вид. арк. 15,12. Зам. № 149.

Видавець і виготівник – видавництво ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Леніна, 9-А

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру

ДК № 4853 від 20.02.2015 р.